

SZOCIOLÓGIAI TUDÁSTÁR 6.

Krémer Balázs

KISEBBSÉGPOLITIKA

*Szemponatok a kisebbségek társadalmi helyzetének
és a kisebbségpolitikák értelmezéséhez, magyarázatához*

Krémer Balázs

Kisebbségpolitika

*Szemponatok a kisebbségek társadalmi helyzetének
és a kisebbségpolitikák értelmezéséhez, magyarázatához*

SZOCIOLÓGIAI TUDÁSTÁR

6.

A Debreceni Egyetem BTK
Szociológia és Szociálpolitika Tanszékének sorozata

Sorozatszerkesztő:
CZIBERE IBOLYA

Krémer Balázs

Kisebbségpolitika

*Szemponatok a kisebbségek társadalmi helyzetének
és a kisebbségpolitikák értelmezéséhez, magyarázatához*

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2022

Szakmai lektor:

FÁBIÁN GERGELY

© Krémer Balázs, 2022

© Debreceni Egyetemi Kiadó, 2022

ISSN 2786-2194

ISBN 978 963 318 946 7

Kiadta: Debreceni Egyetemi Kiadó

Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató

Tipográfia, tördelés, borítóterv: Juhászné Marosi Edit

Nyelvi lektor: Feketéné Balogh Marianna

Tartalom

Bevezetés	7
I. A kisebbség fogalmáról – avagy a problémák már itt kezdődnek...	9
Dilemmák, általánosságban eldönthetetlen kérdések	17
Az emberi „értékesség” egyenlőségét, a kisebbségek emancipálását célzó és szolgáló politikák	35
A társadalmi kirekesztés – elvek, fogalmak, elméletek	52
A pragmatikus megközelítés gyökerei	54
II. Mit jelent az, hogy...	81
Ki és mi az a „cigány”? Romák és a társadalmi kirekesztés	81
Akadályozottság, fogyatékoság, korlátozott/megváltozott munkaképesség – mint kisebbségi helyzet és kirekesztés	113
A normalitás védelmében és azon túl	120
Összegzés és konklúziók	161
Utószó	165
Irodalom	169

Bevezetés

Az alábbi dolgozat egy igen összetett kérdéskör körüljárására vállalkozik. A „körüljárás” kifejezés használata itt nem csupán egy a dolgozat szerkezetére, felépítésére vonatkozó utalás, hanem némiképp a tartalmi nehézségeket is igyekszik előre jelezni. Ugyanis a kisebbségek szociológiai, társadalomelméleti és politikai problémái oly mértékben sokrétűek, összetettek, a témára irányuló megközelítések, de még a leíró és értelmező fogalmak is olyannyira eltérőek egymástól, hogy nem fogok tudni egyértelmű kifejtéseket adni a kisebbségek vagy a kisebbségpolitika mibenlétéről, nem fogom tudni (nem is akarom...) megmondani, hogy mi az „igazi” kisebbség vagy kisebbségpolitika.

Megközelítésem más, mint a szokásos, főképp egyes speciális kisebbségek helyzetéről szóló társadalomtudományi munkáké. Különösen a dolgozatom elején, ahol megpróbálok általánosságban leírni, értelmezni és némiképp magyarázni is a kisebbségi kérdés társadalomtudományi és közpolitikai sajátosságait. Ha gondolkodásmódom gyökereit akarnám jelezni, akkor általában azokra a szerzőkre kellene hivatkoznom, akik a társadalmi problémák szokásos, de különösen társadalmi intézményekben rögzült sajátosságait nem mint természet adta jelenségek által okozott, hanem ember és társadalom által rögzült szokásrendekként élő „társadalmi konstrukcióként” tárgyalják. Közülük talán Howard Beckernek a devianciák természetét leíró munkája nevezhető meg „közvetlen előzménynek”. Becker – a devianciakutatások paradigmájával szemben – a devianciák mibenlétét nem a „deviánsok” sajátos adottságaiban és magatartásában ragadta meg, hanem abban, hogy maga a társadalom milyen normákat vall és képvisel, és ezekhez a mérvadó normákhoz képest kiket minősít deviánsnak.¹ Dolgozatom első részében a kisebbségeket is hasonló társadalmi konstrukció-

¹ Becker korszakos könyve (Becker, H. S.: *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*. 1973, New York: The Free Press) ismereteim szerint egészében nem jelent meg magyarul, fontos részlete olvasható az Andorka Rudolf, Buda Béla és Cseh-Szombathy László által válogatott, F. Hazay Lujza és Novák László által szerkesztett, *A deviáns viselkedés szociológiája* (1974, Gondolat) szöveggyűjteményben (Howard S. Becker: A kívülállók. Tanulmányok a deviancia szociológiai problémáiköréből, 80. old.).

ként értelmezem. Nálam ez talán annyiban más, hogy míg Becker megengedi – és az egyes kisebbségeket kutatók gyakran élnek is azzal a (kényelmes) feltételezéssel –, hogy a kisebbségeket vagy a devianciákat megkreáló társadalmi konstrukciók semleges és leíró tartalmúak is lehetnek, én úgy vélem, hogy e sajátos csoportokhoz kötődő konstrukciók nemcsak leírnak és meghatároznak, hanem normatív ítéletet is kifejeznek. A deviánsok társadalmi bajok hordozói és bűnbakjai, a kisebbségek – mint az kifejtem – nem annyira értékes emberek, mint a többséghez tartozók.

A dolgozat első részében megpróbálom mindezen sokféleséget, komplexitást átfogóan bemutatni, míg a későbbi részekben egy-egy „kisebbségi” témát és szempontot, azok társadalom és ember által alkotott konstrukcióinak sajátosságait igyekszem részleteiben is kifejteni. Nem ígérhetem, hogy minden releváns témát és szempontot számításba veszek, de talán a legfontosabbakat igen.

Írásomhoz felhasználtam korábbi, jellemzően máshol nem (legfeljebb kéziratként az interneten) megjelent írásaimat. Igyekeztem azokat frissíteni és egységbe szerkeszteni, de – ezzel együtt is – bizonyos gondolatok innen eredeztethetően olykor már ismerősnek tűnhetnek a korábbi részekből. Remélem, nem fog ez zavart okozni az Olvasóknak, akik talán tanulhatnak is dolgozatomból.

I. A kisebbség fogalmáról – avagy a problémák már itt kezdődnek...

Bizonyos nyelvészeti iskolák azzal a „prekonceptcióval” élnek, hogy mivel az emberi gondolkodás alapvetően nyelvi fogalmakra épül, nyelvvel kifejezett gondolatok közötti összefüggéseket keres és vél megtalálni, ezért egy-egy szó, nyelvi formula, illetve kifejezés egyértelműen megfeleltethető egy-egy kognitív, gondolati egységnek. Nos, bár a „kisebbség” gondolati fogalma erős kötődést mutat egy-egy nyelv kifejezéseinek különböző jelentéstartalmaihoz – ami nyilván összefügg az adott nyelvet használó közösség tapasztalataival és hagyományaival –, ám azt messze nem mondhatnánk, hogy a kisebbség, kisebbségpolitika szavak egyértelmű gondolati jelentést fejeznének ki.

Mi, magyarok a „kisebbség” és „kisebbségpolitika” szavakat használjuk a ködösen érzékelt problémakör általános kifejezésére – e szavak eredete egyértelműen a nemzetállamok XIX. századi kialakulásához köthető, és a bárhogyan megrajzolt országhatárok közé „beszoruló” másik nemzet (kulturális és nyelvi közösség) kisebbségi helyzetére utal. A magyar nyelv a határon túlra, a másik ország határai között élő nemzeti és etnikai közösségek kisebbségi helyzetét általánosítja a fogalom jelentéseként.

Ez messze nem igaz más nyelvi közegekre. A világ – és különösen a modern társadalomtudományok – domináns nyelve, az angol a kisebbségi kérdés érzékelésére nem nagyon használja a „minority” kifejezést, a gyűjtőfogalom sokkal inkább az USA afroamerikai, fekete lakosságára, annak rabszolgamúltjára utaló „rasszizmus” kifejezés, amely mára nem csupán a „fekete rassz” kapcsán felvethető társadalmi problémákra utal, hanem részben más „etnikai/rassz csoportra” (hispanók, latinok, ázsiaiak stb.), de ezen túl minden olyan társadalmi megkülönböztetésre, amely a génnek, a test, a származás alapján társadalmi értelemben is megkülönböztető tartalommal ruházódik fel. Ebben a biológiai gyökerű és alapú társadalmi megkülönböztetés vagy elkülönítés értelmében az amerikai nyelvhasználatban a rasszizmus kifejezés gyakorta olyan általánosító tartalommal is bír, amely a nők, a melegek vagy a fogyatékosok társadalmi megkülönböztetését – magyarul talán helyesebb így: kisebbségi hátrányait – is magába foglalja.

Viszont Európában a rasszizmus gyakran a „náci” szinonimája, vagy legalábbis a náciizmus felé tartó, de még nem explicit módon náci ideológiai nézetekre utaló kifejezés. Ez kétségtől jogos annyiban, hogy a gének, a származás alapján történő ideológiai nézetek kizárólag a náciizmus világképében váltak konzisztens politikai rendszerré (gondolhatunk az árja tudatú „übermensch” képzetére éppúgy, mint az antiszemitizmusra és a zsidókkal azonosan alacsonyabb rendű fajnak besoroltak – így a cigányok – megsemmisítésére törekvő fajelméletre stb.), mely általánosítás azért igencsak túlzónak tűnik. Nem minden kisebbséget és rasszt fenyeget a megsemmisítés veszélye – ettől azért még kisebbségi kérdés, rasszizmus a modern társadalmak többségében létezik.

A használt szavak eltéréseinek elemzése is rámutat arra, hogy itt a fogalomhasználat eltérései nem csupán a nyelv és a hagyomány különbözőségeiből származnak, hanem erősek a politikai gyökerei is, illetve a politikai problémák tapasztalataiból és előfordulásaiból is származnak.

A „tisztá tudomány” ortodox képviselői olykor erősen tiltakoznak, vagy legalábbis idegenkednek attól, hogy a politika már a fogalmak és koncepciók szintjén is beszivároghat a tudományba. Ez az averzió jogos, ha arra gondolunk, hogy olykor politikai igények és megrendelések kiszolgálójává is prostituálódhat a tudomány, és ebben az értelemben a tudomány – különösen a társadalomtudomány – művelőitől nagyfokú óvatosságot követel meg az, hogy miben és mennyire engedik beszivárogni az értékvezérelt politikai gondolatokat mindabba, amit ők tudományként kívánnak művelni. A politika azonban nem iktatható ki teljes körűen sem a társadalmi problémák érzékeléséből, sem azok tudományos elemzéséből.

Eric Hobsbawm² szellemes fejtegetéseiben azt igazolta, hogy bár a XVII–XVIII. században sokkal több ember tengődött munka nélkül, mint később, ám a munkanélküliséget senki nem tekintette társadalmi problémának addig, ameddig a szakszervezetek a XIX. század elején nem nevezték követeléseik megfogalmazásakor munkanélküliségnek a munkanélküliséget. Hobsbawm nyomán mondhatjuk, hogy a munkaerőpiacról, a munkaerő felhasználásáról szóló közgazdasági és szociológiai elemzések mindegyikét áthatotta a (szakszervezeti) politika beszivárgása az enélkül „tisztá tudományba”. E „beszivárgást” még a munkásmozgalmi ideológiáktól idegenkedő közgazdászok sem tekinthetnek olyan nagy drámának, ha Kuznets és Keynes nyomán a makrogazdasági mutatókat és nemzeti számlákat, netán a Philips-görbét elemzik – ezek ugyanis nem léteznének e beszivárgás nélkül.

² Hobsbawm, E. J. E.: Primitív lázadók: vázlatok a társadalmi mozgalmak archaikus formáiról a XIX. és a XX. században. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974., illetve: A történelemlről, a történetírásról. Napvilág Könyvkiadó, Budapest, 2006.

Hasonlót mondhatunk el a kisebbségi kérdés vagy a rasszizmus társadalomtudományi megjelenéséről is. Társadalomtudományi témaként és szempontként sem létezne kisebbségi kérdés az etnikai kisebbségek autonómiatörekvései nélkül, nem létezne rasszizmus-probléma a feketék rabszolga-felszabadító és polgárjogi mozgalmai nélkül, nem létezne „gender-probléma” a szűfrazsettek és feministák polgárjogi harcai nélkül. Ugyanez elmondható bármely a témánkhöz tartozó problémáról is

Mindez számomra nem baj, nem jelenti a tudományos elvek feladását – viszont jelenti azt, hogy a kisebbségi kérdésben együtt, egymás mellett szükséges elemezni nemcsak a bárhogyan értelmezett kisebbségek szociológiai helyzetét, státuszát, jogállását, hanem ezek mögött, ezzel egyidejűleg a kisebbségpolitikák problémafelvetéseit és megoldáskereséseit is. Ebben szerepet játszik az is, hogy számos kisebbségi kérdés nem tekint vissza régi múltra és hagyományra. Így pl. a fogyatékosággal élő emberek, a saját nemükhöz vonzódó szexuális kisebbségek vagy éppen az EU kontextusában a cigány/roma kérdés csak az utóbbi időben vált előbb „kisebbségpolitikai”, majd a mai napig formálódóan kisebbségsszociológiai problémává.

Ez indokolja azt, hogy bár e dolgozat jelentősebb részében a kisebbségek társadalomelméletével és társadalmi helyzetével foglalkozik, mégsem „árulás”, ha a címe „kisebbségpolitika”.

Minden ember egyenlő!

Az az eszme, hogy minden ember egyenlő, már sokkal régebben megjelent, mint az, hogy a biológia tudományának konvenciói szerint („azonos fajhoz tartozó egyedek nemzőképes utódot képesek világra hozni”) az emberiség egyetlen biológiai fajhoz tartozik.

Európa zsidó-keresztény kulturális hagyományában az emberiség egyenrangúságát ahhoz a Jézus-i tanításhoz szokás kapcsolni, amelyben a felebaráti szeretet keresztényi kötelme univerzális, mindenkire kiterjedő hitbéli köteleesség. Magát az általános szabályt expliciten a keresztény teológiát egységbe foglaló (amúgy mai szóval kisebbséginek nevezhető Alexandria szír püspöke) Szent Ágoston fejti ki már a IV-V. században („Mindenekelőtt Istent szeressétek, aztán a felebarátot, mert ezek a nekünk adott legfőbb parancsok.”³), majd nyomában a skolasztikusok, így Aquinói Szent Tamás ezt még nyomatékosabbá teszi:

³ Ezzel a mondattal kezdődik Szent Ágoston Regulája, SZIT, Budapest, 1992.

„Ugyanazzal a szeretettel szeretjük Istent és a felebarátot. Az, aki Istent szereti, annak a felebarátját is szeretnie kell.”⁴

Ezt az univerzalista, mindenkire egyaránt kiterjedő felebaráti szeretet-felfogást a kereszténység fő vonulatai akkor is megőrizték, ha olykor bizonyos prominensei (így pl. a közép-kelet-európai nacionalista keresztény egyházak vagy a zsidótörvényeket megszavazó főrendek) nem tartották követésre méltó kardinális kérdésnek. A középkori inkvizíció az emberi egyenlőség tagadását épp annyira kegyetlenül büntették, mint a Föld gömbölyű formájának hirdetését (így pl. Giordano Bruno egyik főbűne is az volt, hogy megalázó módon ábrázolt egy a felfedezések nyomán körülírt afrikai embert). Ugyanígy Szent Ágostonnak a felebaráti szeretet általános kötelmére vonatkozó teológiai tanait lényegében változatlanul átvette a két nagy „reformátor”, Luther és Kálvin is, vagy hogy mai példával éljek, a menekültek és idegenek elfogadásában igen látványos megnyilatkozásokkal ugyanezt az elvet következetesen képviseli az eredetileg argentin Ferenc pápa is.

Lényegében ezt a keresztényi gyökerű elvet emelte be a felvilágosodás és a polgári társadalom szekularizálódott kánonjába – Grotius természetjogi alapvetéseire és még inkább Montesquieu és Jean-Jacques Rousseau munkásságára alapozva – a francia Nemzetgyűlés, amely 1789. augusztus 26-án immár alkotmányos jogi formulába öntve elfogadta „Az emberi és polgári jogok nyilatkozatát”. A modern polgári társadalomfejlődés talán legfontosabb alapidokumentumában deklarálta azt, hogy „Minden ember szabadnak és jogokban egyenlőnek születik és marad; a társadalmi különbségek csakis a közösség szempontjából való hasznosságon alapulnak.”

A modernitás története a polgári forradalmak kora óta abban az illúzióban ringatja magát, hogy az emberiség minden egyede biológiai értelemben egyformán értékes, ennek alapján – a feudalizmus előjogokra épülő rendszerével szemben – egyenlő jogok és lehetőségek illetnek meg minden embert. Ezt a meggyőződést különös nyomatékkal „hangosították fel” a II. világháború borzalmai után megerősödő nemzetközi szervezetek és azok jogi instrumentumai. Az ENSZ (azaz gyakorlatilag a Föld valamennyi országát tömörítő szervezet) 1948-ban egyöntetű konszenzussal fogadta el az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatát.⁵

Talán nem haszontalan itt felidéznünk a Nyilatkozat bevezetőjét:

⁴ Aquinói Szt. Tamás: A teológia foglalatja I–II. (Summa Theologiae), 2002, Gede Testvérek Bt., Budapest, IIa-IIae.q.25.a.1.

⁵ A nyilatkozat teljes szövege magyar fordításban elérhető az interneten: https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/hng.pdf

*„Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata**Bevezető*

Tekintettel arra, hogy az emberiség családja minden egyes tagja méltóságának, valamint egyenlő és elidegeníthetetlen jogainak elismerése alkotja a szabadság, az igazság és a béke alapját a világon,

Tekintettel arra, hogy az emberi jogok el nem ismerése és semmibevevése az emberiség lelkiismeretét fellázító barbár cselekményekhez vezetett, és hogy az ember legfőbb vágya egy olyan világ eljövetele, amelyben az elnyomástól, valamint a nyomortól megszabadult emberi lények szava és meggyőződése szabad lesz,

Tekintettel annak fontosságára, hogy az emberi jogokat a jog uralma védelmezze, nehogy az ember végső szükségében a zsarnokság és az elnyomás elleni lázadásra kényszerüljön,

Tekintettel arra, hogy igen lényeges a nemzetek közötti baráti kapcsolatok kifejeződésének előmozdítása,

Tekintettel arra, hogy az Alapokmányban az Egyesült Nemzetek népei újból hitet tettek az alapvető emberi jogok, az emberi személyiség méltósága és értéke, a férfiak és nők egyenjogúsága mellett, valamint kinyilvánították azt az elhatározásukat, hogy elősegítik a szociális haladást és nagyobb szabadság mellett jobb életfeltételeket valósítanak meg,

Tekintettel arra, hogy a tagállamok kötelezték magukat arra, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezetével együttműködve biztosítsák az emberi jogok és alapvető szabadságok általános és tényleges tiszteletben tartását,

Tekintettel arra, hogy a jogok és szabadságok mibenléte tekintetében közös fel fogás kialakításának a legnagyobb jelentősége van az említett kötelezettség maradéktalan teljesítésének szempontjából a közgyűlés kinyilvánítja az emberi jogok egyetemes nyilatkozatát, mint azt a közös eszményt, amelynek elérésére minden népnek és minden nemzetnek törekednie kell abból a célból, hogy minden személy és a társadalom minden szerve, állandóan szem előtt tartva a jelen Nyilatkozatot, oktatás és nevelés útján előmozdítsa a jogok és szabadságok tiszteletben tartásának kifejlesztését, valamint azoknak fokozatosan megvalósuló hazai és nemzetközi jogszabályok útján történő általános és tényleges alkalmazását és elismerését mind a tagállamok népei között, mind pedig a joghatóságuk alatt álló területek népei között.”

Az elmúlt hetven év során a nyilatkozat jelentősége messze túlnőtt egy deklaratív kinyilatkoztatáson. Mára számos nemzetközi szervezet folyamatosan követi, monitorozza az egyes országok gyakorlatát az emberi jogok tiszteletben tartása szempontjából, sőt, az emberi jogok sérelmét a nemzetközi jog legitim indoknak tekinti arra is, hogy akár nemzetközi fegyveres erők alkalmazásával is kikényszeríthessék a jogok betartását és érvényesítését.

Netán mégsem annyira egyenlő minden ember?

A modern társadalomfejlődés számos vonatkozásban és különösen alapvető deklarációiban az emberek közötti egyenlőség el- és kiterjedéséről szól – ám mindez csak részben fedi a valóságot. A náci ideológia a korábbiakban jelzettek szerint kivételes volt abban, hogy deklarált, rendszerszerű céljai között kitüntetett módon hirdette, hogy az emberek nem születnek egyenlőnek, illetve az emberek különféle csoportjai között értékbeli különbségek vannak, és ez feljogosítja az „értékesebbeket” akár az „értéktelenebbek” kiirtására is. Ám a nácik kivételességét elfogadva sem mondhatjuk azt, hogy az emberek közötti értékesség dolgában mások, más formában ne vélték volna úgy, hogy vannak „értékesebbek” és „értéktelenebbek”, bár mások ezt nem mondták ki és nem hirdették magukról ily egyöntetűen.

Pusztán jelzésszerűen idéznék fel olyan társadalmi és történelmi jelenségeket, amelyek azt igazolják, hogy ez – az emberek közötti deklarált értékazonosság, egyenjogúság és egyenrangúság ellenére – mindig is inkább vágy és cél maradt, mint amennyire ez lett volna a modern társadalmak meghatározó sajátossága.

- A modernitás kezdeteit sokan a XIII. századi „nagy felfedezések”, a Föld megismerésének korával szeretik azonosítani, és olyan hősökkel szimbolizálják, mint Marco Polo, Kolumbusz Kristóf, Magellán vagy James Cook. A nagy felfedezők kíváncsiak voltak, meg akarták ismerni és fel akarták fedezni a világot – és ennyiben kétségtávol a modernitás jellemzőjének tartott felfedező, kíváncsi, innovatív ember mintáinak tekinthetők. Ám e mítoszok képviselői gyakorta megfélemedeznek arról, hogy a nagy felfedezések kora nemcsak időben, hanem konkrét akcióiban is megegyezik a nagy gyarmatosítások korával. A nagy felfedezők egyszerre nagy hódítók is voltak, akiket nemcsak a kíváncsiság, hanem a szerzés, ha úgy tetszik, a rablás és a hódítás szenvedélye is hajtott. (Ez nemcsak a kalóz Cookra igaz...) Ha már odamentek, kíváncsian megnézték és felfedezték, ami érték volt, azt el is hozták: aranyat, kukoricát és vaníliát, bármit, amit találtak és hasznosnak, értékesnek vélték. Akkor is, ha az őslakosok nem túlzottan értékelték a hasonló ötleteket. Legfeljebb erőszakkal, akár öléssel és gyilkolással is megszerezték azt, amit felfedeztek és értéknek tartottak. Ebben „felmentést” adott számukra az, hogy a leigázandó csoportok, népek „kevésbé értékesnek”, primitívnek, olykor majomszerűen állatiasnak tartott „értéktelen emberi lényeknek” minősültek.
- Valószínű, hogy ennek az „értéktelenebb emberi lét” szokássá és intézménnyé válásában a kolonizációval együtt járó gyilkolás megengedettsége mellett a rabszolga-kereskedelem jelentette a legszélsőségesebb

megnyilvánulási formát. A modern amerikai rabszolgaság állati sorba taszított embert, tárgyként vagy jószágként használati tárggyá/tulajdonná tett emberi lényeket.

- Az értékesebb és értéktelenebb emberek közötti megkülönböztetésnek nem ennyire brutális, de egyértelmű megnyilatkozása volt a nők megítélése, vagyis hogy a férfi ember, az asszony meg nem. Ezen megkülönböztetés nemcsak a társadalmi státuszok elfoglalásának lehetőségeiben mutatkozott meg (annak ellenére, hogy pl. az Angliát világbirodalomná tevő legjelentősebb uralkodók, Erzsébet és Viktória nők voltak...), hanem a polgári fejlődés fundamentumában, a jogokban is. Ennek igen beszédes, szimbolikus bizonyítéka, hogy a nők választójoga még Európában is csak a XX. század közepére vált általánossá.
- Némely fejlődő országban még ma is létező gyakorlat, de a modern államokban is csak viszonylag nemrég óta „ment ki a divatból”, hogy bizonyos biológiai adottságú emberekkel (így pl. pszichiátriai betegekkel) szemben az intézményesített kegyetlenség is megtűrt és elfogadott (volt), vagy még szélsőségesebb esetben bizonyos biológiai adottságok (pl. a homoszexualitás) egyenesen bűnként ítéltetett meg. Bizonyos emberek bizonyos tulajdonságaik alapján olyannyira értéktelenek, hogy pusztán ez alapján a kegyetlen büntetések különféle szankcióival lehet illetni őket.
- Ehhez a relatív „értéktelenséghez” nem is kell „bizonyítottan” az értéktelenek csoportjába tartozni, gyakorta elegendő az értéktelenség valószínűsítése is az értékteleneknek kijáró bánásmód „kiérdekléséhez”. Lombroso rosszarcú figurái pusztán megjelenésükkel is a bűnelkövetés valószínűségét és a vele járó szankciókat „érdemelték ki”. Bár nem ennyire durva formában, de manapság is tapasztalhatunk hasonlót, amikor a rendőrök az értéktelenebb kisebbségekhez tartozókat (pl. fekete vagy cigány/roma fiatalokat) ok nélkül is igazoltatnak, sőt, olykor ennél durvábban is végzik.
- Ennél talán általánosíthatóbban igaz, hogy az intézményesített erőszak mögött szinte minden esetben az erkölcsi vagy emberi fensőbbiség képzete vagy tudata áll. Bűn gyanújába nem keveredett idegenek, külföldiek, menekültek nemcsak az ismeretlenségük okán gyanúsak, nemcsak emiatt szenvednek el olykor bántódást vagy nélkülözést, hanem amiatt is, hogy ők alacsonyabb rangú és rendű, értéktelenebb emberek, akikkel mindezt meg lehet tenni, sőt, olykor ezen az alapon, „ez jár nekik”.

A sort még folytathatom, sőt folytatni is fogom a következő részekben, de már az előzőek alapján is a kisebbségi kérdés bizonyos sajátosságait rögzíthetjük.

Egyrészt a kisebbség nem feltétlenül jelent számszerű kisebbséget, sőt, ennek az ellenkezője igaz. Az emberiség túlnyomó többsége kisebbségnek tekint-

hető a kisebbségi probléma alapjait a fentiekben érzékeltetett értelemben: az emberek egy részét a mérvadó közmegítélés, a társadalmi szokásrendek és olykor az intézmények is „értéktelenebbnek” tartanak az „értékes emberekhez” viszonyítva. Ezt az igen bonyolult viszonyrendszert számosan abban az egyszerű sémában írják le, hogy mindenki értéktelenebb, mindenki „kisebbség” a fehér, keresztény (az amerikaiak megfogalmazásában: protestáns) férfiakhoz képest. (Pl. nők többen élnek a Földön, mint férfiak, vagy a túlnépesedett bolygón a „fehér faj” létszáma egyre kisebb a más rasszokhoz („emberi fajtákhoz”)⁶ képest.)

A kisebbségi kérdést még tovább bonyolítja, hogy igen gyakran a bizonyos kisebbségekhez tartozók – olykor egymással erős szolidaritást mutatva, afféle virtuális koalícióban – egymás értéktelenebb voltát szánnalommal és együttérzéssel élük meg, de igen gyakran maguk is értéktelenebbnek sorolnak be más kisebbségekhez tartozókat. (Pl. olykor fehér nők értéktelenebbnek tartják a más etnikumhoz tartozókat és vice versa, etnikai/rassz kisebbségek férfi tagjai értéktelenebbnek tartanak minden nőt a férfiaknál stb.)

E bonyolult képlet alapvető következménye, hogy társadalmi kontextusokból kiemelve, attól független, „abszolút” jelentéstartalmat nem lehet tulajdonítani a „kevésbé értékes emberi csoporthoz tartozásnak”, ezért nem lehet általános értelemben definiálni a „kisebbséget”.

Ha viszont a kisebbségi kérdést a fogalomhasználatunknak megfelelően, a társadalmi viszonyok kontextusába helyezve, a bárhogyan értelmezett „értékesebbekhez” képest „relatív értelemben” tudjuk csak meghatározni a kisebbséghez tartozást, akkor ebből további bonyodalmak is származnak. Nevezetesen maga a viszonyba helyezésből, azaz, hogy a másokhoz (az értékesebbekhez) képest mitől, hogyan és miben válik „társadalmi jelenséggé” a kisebbségek viszonylagos „értéktelensége”. E nehézségeket tovább bonyolítja, hogy miközben az „értékesebb-értéktelenebb ember” társadalmi megkülönböztetése kizárólag kontextusokba helyezett, „relativista” megközelítésben tárgyalható, az emberi egyenlőség hite és meggyőződése kizárólag „univerzalista” lehet. Akár a keresztényi kultúrhagyományra, akár a felvilágosodás szekularizált egyenlőségeszményre, akár a II. világháború utáni emberi jogokra (és azok második, harmadik generációjára kiterjesztett jogok alapjaira építve – ha minden ember egyenlően

⁶ Itt ismét egy nyelvi problémára kell felhívni a figyelmet: az angol és nyomában a nemzetközi terminológia teljesen eltérő névvel jelzi a biológiai faj (species) és a fajon belüli „fajta” („race”, rassz) tartalmakat, amihez képest a magyar alig különbözteti meg az azonos szótövű „faj” és „fajta” tartalmakat. Ennek egy érzékletes megjelenése az, hogy a „rasszizmus” angolból átvett szó magyarra fordítva nem az eredetinek jobban megfelelő, ámde magyarul nem létező „fajtaelmélet”, hanem az egyértelműen – bár a korábbiak szerint megtévesztően – a náciizmusra utaló „fajelmélet”. (A nőket leginkább szexuális tárgynak kezelő macsó kétségkívül értéktelenebbnek tartja a férfiaknál őket – de ettől még nem szerencsés a náccal azonosnak tekinteni....)

értékes, akkor ez csak univerzális, általános, mindenkire kiterjedő értelemben bír jelentéssel.

Ez az univerzalista, minden ember egyenlő értékességét valló nézetrendszer és hit (amelyet magam is a sajátomnak vallok) különös teher a kisebbségi kérdés akár tudományos, akár politikai tárgyalásakor. Egyszerűen amiatt, hogy nagy a kísértés, hogy egy univerzális elv sérelmét, tagadását is univerzalista keretekbe terelje. Ha a minden ember egyenlő értékűségét valló elv sérül, akkor sokan szeretnék leegyszerűsíteni a kisebbségi problémát úgy, hogy az általános, univerzális elv sérelmét ezen általánosított, univerzális keretekben lehessen kimondani, elemezni, értelmezni. Márpedig bármennyire is vonzó a „nagy igazságok” és „ítéletek” hasonlóan leegyszerűsített kimondásának lehetősége, erre a kisebbségi kérdés kapcsán nem látszik valós esély. A kisebbségi kérdés összetett, komplex és bonyolult.

Végül, bár tendenciájában igen, de szigorú definíciós értelemben nem mondható el, hogy a kisebbségi kérdést az „értéktelenebbnek tartottak lázadása” emelte be a tudomány és a politika fontos kérdései közé. Számos kisebbségi kérdés esetében elmondható, hogy – különösen a '68-as emberjogi mozgalmak hatására – az alulról jövő politikai tiltakozások és mozgalmak tették tudományos kérdéssé bizonyos kisebbségek (pl. nők, feketék, melegek) helyzetét, és hogy más esetekben e mozgalmak jelentősen hozzájárultak a kérdés tárgyalási módjához és ezek napirendre vételéhez (pl. fogyatékossgal élők, amerikai őslakos indiánok és eszkimók stb.), de olyan kisebbségi kérdésekről is tudunk, amelyek esetében az érintettek politikai érdekképviseletének és politikai aktivitásának semmilyen szerepet sem tulajdoníthatunk (pl. ilyen kisebbségi kérdés Magyarországon – de talán egész Európában – a cigány/roma kérdés).

Az alábbiakban a kisebbségeket valamilyen társadalmi relevanciával értéktelenebbnek minősítő és besoroló fogalmi, értelmezési problémákat fogok – egyelőre részletesebb kifejtés nélkül, majdhogynem szótári rövidséggel meghatározva – érinteltetni.

Dilemmák, általánosságban eldönthetetlen kérdések

Társadalomtudományi előzmények és adaptálható koncepciók

A nagy felfedezések és az ezzel időben egybeeső nagy gyarmatosítások kora egyértelműen lenézte és megvetette azokat a „primitív népeket”, amelyeket már csak ezen az alapon is természetes volt kifosztani, leigázni, szolgáskorba terelni. Ám már a korai felvilágosodás is inkább az emberi egyenlőség hitének keretébe igyekezett terelni a primitív népekről, azok elmaradottságáról szóló új ismerete-

ket. E gondolatsor alapvető kerete a társadalmi és gazdasági fejlődésbe vetett hit volt, amely a primitív népek világára mint afféle történeti előzményre tekintett. A társadalmi szerződésről szóló tanok képviselői (Hobbes, Locke, Rousseau stb.) a primitív népek világára mint a civilizációs fejlődés „ősállapotára” tekintettek és hivatkoztak, és bár mind az őszállapotról, mind a fejlődés irányáról eltérően gondolkodtak, mégis mindnyájuk attitűdjét kifejezte Locke híres kiszólása, mely szerint egykoron mind indiánok voltunk.

Az a hozzáállás, amely szerint a primitív népek tanulmányozása az általános emberi és társadalmi karakterek feltárását és megértését szolgálja, kiteljesedett az utazási eszközök és lehetőségek fejlődésével. Az önmagát „antropológiának” nevező, a XX. század elejére általánosan elfogadottá váló tudományág már nevében, saját önmeghatározásában is az „általános emberi” kutatását tekintette programjának. Bár a felszínes olvasatokban Malinowski, Recliffe Brown, Claude Lévi-Strauss, Margaret Mead vagy Oscar Lewis kutatásai egzotikus és regényes útleírásként is értelmezhetőek, valójában nem a furcsaságokban, az egzotikumban való elmélyedés volt tudományos programjuk. Sokkal inkább az, hogy a modern társadalmak emberi kapcsolataival, az életberendezkedés, az idő, az anyagi források arányaival és mértékeivel való bánásmód, szokásszerűségek, konvenciók és intézmények feltárásával azonosságokat/hasonlóságokat, illetve különbségeket tárjanak fel, ezzel közelebb jutva az antropológia, az általános emberi megismeréséhez. Bár politikai értékekben az antropológia nagyjainak nézetei, előfeltevései erősen eltértek egymástól, az általános emberi keresésén túlmutatóan is az emberi és társadalmi egyenértékűség alapvetését mindannyian vallották. Legalábbis annyiban, hogy amikor távoli, idegen népek és társadalmak életét, gazdálkodását, kultúráját tanulmányozták, akkor mindannyian igyekeztek elkerülni a „primitívként”, elmaradottként értéktelenebbnek minősítő értelmezéseket. Kutatási alapvetésük nem értékességről és értéktelenségről szólt, hanem arról, hogy az emberi élet, annak társadalmi keretei lehetnek másfélék is, mint amilyen körülményeket a fejlett modern világ természetesnek tart. Ám e másféléiségek számukra mindig is emberiek, belakhatóak, élhetőek voltak, ennyiben nem az értékbeli elmaradottság és alacsonyabb rendűség kimutatása, hanem a más módon szerveződő kapcsolatok és kötelmek, a másképpen koordinált közös cselekvések kimutatását tekintették feladatuknak. Ezt a fajta antropológiai orientációt, az egyenrangúnak, de másfélének tartott társadalmi viszonyok kutatási programját számos kisebbségkutató mind a mai napig ápolja és műveli.

Az antropológiai hagyomány mellett a másik fontos társadalomtudományi előzménynek a szociológia sokszor félreértett kritikai hagyományát tarthatjuk. A félreértések gyakran abból fakadnak, hogy bár kétség kívül a kritikai hagyomány gyökerei Karl Marx munkásságához nyúlnak vissza, ám maga a kritikai

hagyomány nem feltétlenül jelenti Marx kapitalizmus-ellenességének folytatását vagy ápolását. A kritikai hagyomány kulcseleme a demisztifikálás, a társadalmi berendezkedés, a társadalmi folyamatok evidenciájához tapadó mítoszok leleplezése és a mítoszok helyett a valós társadalmi tények, összefüggések feltárása.

Amint az korábban jeleztem, a kisebbségi probléma alapvető sajátossága az, hogy a náci fajelméletet leszámítva nem szokás explicit módon kifejeíteni az emberi értékesség különbözőségéről vallott hiteket. Emiatt csak a demisztifikáló, a ki nem mondott, írott szabályokban és jogokban nem megjelenő társadalmi hatások és mechanizmusok feltárására vállalkozó kritikai hagyomány emelhetne tudományos (vagy ezzel összefüggésben politikai) kérdéssé a kisebbségi problémát.

A kritikai hagyomány nem csupán attitűdjeiben adott bátorítást a kisebbségi kérdés kutatóinak, hanem jeles képviselőinek fontos elméleti alapvetései koncepcionális és módszertani municióval is szolgáltak a kisebbségi kérdés tárgyalásához. Habermas kommunikatív cselekvésemélete, az „informális életvilág” és a „rendszer” megkülönböztetése, Bourdieu mező- és habituselmélete, Giddensnek a modernitást és a hagyományt szembeállító koncepciója, vagy Foucault nyelvészociológiai vagy az intézményes kontrollokról szóló szociológiai munkái konkrét tartalmukban is visszaköszönnék a kisebbségekről szóló társadalomtudományi munkákban.

Mindezzel együtt sem feltétlenül állítanám, hogy az utóbbi évtizedek jelentős társadalomkutatói és elméletalkotói magával a rasszizmussal vagy a kisebbségi kérdéssel munkásságuk főáramaként foglalkoztak volna – noha szinte mind-egyiknek jelentős volt a hozzájárulása a kisebbségi kérdés kutatásához és elméleti értelmezéséhez.⁷

Premodern csökevény – avagy a modernitás mellékterméke a kisebbségi probléma?

A modern világ és különösen a modern, alkotmányos, demokratikus jogállamiság alapvető sajátosságának szokás tekinteni a jogok egyenlőségét, azt, hogy az állam által biztosított jogok és kötelek mindenkire vonatkoznak, sőt mindenkire egyformán vonatkoznak. Ennek az alkotmányos jogállami normának az általánosításaként és felerősítéseként értelmezhetőek a nemzetközi egyezményekben deklarált emberi jogok, sőt a jogokon túlmutató olyan kötelező normák, mint

⁷ A rasszizmus kritikai társadalomtudományáról kiváló áttekintést ad magyar nyelven a Kende Anna és Vajda Róza szerkesztésében megjelent kötet: Kende A. – Vajda R. (szerk.): Rasszizmus a tudományban, 2008, Napvilág Kiadó, Bp.

az emberi méltóság mindenkit megillető köteles tisztelete. Nem túlzás azt mondani, hogy a modernitás írásba foglalt normái szerint mindenkinek kötelessége minden más embert egyformán értékesnek tekinteni, e kötelem megsértése jogi normasértés, amelynek jogi szankciók a következményei.

Innen nézvést a kisebbségi probléma – vagyis az, hogy mégiscsak vannak kevésbé értékesnek tekintett emberek – afféle rendszerhiba, a modernitás nem teljes értékűen lezárult folyamatából fakadó tévelygés, amely valamiképpen a múlt hozományaként itt ragadt csökevény. Efféle örökségként tekintenek többen bizonyos múltból örökölt tradíciókra (pl. a nők szerepéről). Mások vallási, vallás-erkölcsi hagyományokra (pl. az azonos neműek szexuális kapcsolatáról), netán „pogány” okkultizmusokra, babonákra (pl. a fogyatékoságról, különösen az értelmi fogyatékoságról, különösen az értelmi fogyatékoságról és krónikus pszichiátriai betegségről, az „őrültségről”). E modernitás előttről örökölt képzetek magyarázhatják egyes emberek kevésbé értékességét.

E premodern hiedelemvilág maradványaiként értelmezett kisebbségi koncepcióval számos vonatkozásban rokoníthatók azok a szociálpszichológiai teóriák, amelyek a kisebbségi létet a többségi társadalom sztereotípiáival, előítéletelességével magyarázzák. A rokonság abban igazán erős, hogy a kisebbségi problémát mind a premodern hitekkel és hagyományokkal, mind a szociálpszichológiai hatásokkal magyarázó elméletek részben nem objektív, természeti tényekben, hanem a többségi társadalom hitében, nézeteiben lelik meg a kisebbségi lét magyarázatait. Másrészt abban, hogy nem valamiféle „racionális” döntéseket, hanem a tudományosan igazolható, objektív igazsághoz képest torzult kognitív vagy érzelmi „gondolatmenetek”, hitek lecsapódásának tekintik a kisebbségek kevésbé értékes embernek való besorolását.

Más megközelítések magukra a kisebbségekre vetítenek önmagukat leértékelő archaikus örökséget. Olykor génekbe kódolt, máskor (a lényegében ugyanezt jelentő) szociokulturális örökségként tulajdonítanak bizonyos kisebbségeknek (pl. a zsidóknak vagy a cigányoknak) önmagukat értéktelenebbé tevő, a modern társadalmi viszonyokba beilleszkedni képtelen értékbeli karaktereket. E megközelítésekben egyértelmű oksági viszonyra válnak amúgy oksági viszonyokat nem kifejező statisztikus összefüggések is. Ilyen, bonyolult matematikai összefüggésekkel magyarázható statisztikai tény például, hogy a cigány/roma tanulók tanulmányi eredményei rosszabbak az átlagnál – ám e koncepciókban a jelenség magyarázatává lép elő a cigányok genetikum vagy kulturális „premodern” öröksége, amely így rögtön nemcsak leírja, de magyarázza is az értéktelenséget, jelesül az oktatásban elért teljesítmények alacsonyabb értékét.

Bizonyos magyarázatok viszont ennek az archaizáló gondolkodási sémának a gyökeres ellentétét vallják, és azt igyekeznek kimutatni, hogy az értéktelenebbnek ítélt kisebbségi létformák és társadalmi helyzetek a modernitás szükségsze-

rű következményei akkor is, ha e következmények nem kimondott és szándékos döntések kimenetei. (E fejtegetések mindig erősen kötődnek a kritikai társadalomléleletekhez.)

Ebben a felvetésben a modernitás alapjait jelentő olyan kulturális gyökerek, mint a reneszánsz, a kartéziánus bizonyosságokat, természeti törvényerejű összefüggéseket kereső racionális hagyománya, vagy a protestantizmusnak a szerzést, az anyagi érdekek követését elfogadó és bátorító „vállalkozói” és munkakultusza nemcsak a modern fejlődést és annak alapjait leíró fejlemények. Hanem ezek mind normatív elvárásokat, követelményeket, olykor kimondottan doktriner parancsokat tartalmazó utasításokat is jelentenek. Ennyiben a modern fejlődés szellemi alapjai már maguk kijelölnek értékesség–értéktelenség tengelyeket, és ezáltal maga a modernitás termeli ki az értéktelenebb kisebbségi helyzeteket.

A haszonelvű racionalitás alapjaira épülő tudományos vagy üzleti gondolkodás térnyerése nem csupán a modernitás történetének leírásához és magyarázatához vezérfonalat nyújtó gondolat, hanem maga norma és doktrína is: ha nem vagy racionális, ha nem képviseled jól az (anyagi) érdekeidet, ha más nézeteket és értékeket vallasz, akkor nem vagy erre a világra való, akkor hülye vagy, akkor meg fogsz bukni az iskolában, és nem lesz jó állásod. A reneszánsz az antik művészeti eszmények felismerésére alapozva nem csupán felfedezi az emberben a szépet, hanem a szépség olykor mérnökies leképezésével⁸ normává is teszi azt, hogy az adott emberi korlátok határain belül szépek is kell lenni, és maga a csúnyaság értéktelenebb a szépségnél. Ha úgy tetszik, ez maga egyfajta rasszizmus alapja is. A korabeli leírásokban az antik szobrok és a mediterrán élő arcok vizsgálatából pl. a szépség egyik kritériumának tekintették az állkapcsok által bezárt szög kellő hegyességét, az elvárt határokon belül hegyes állat. E normatív szépségeszemély nem szándékoltan, de automatikusan egy rasszista értékbeli megkülönböztetést is elfogadottá tett: a mediterrán arcok szépek, a kerek, erős állú fekete arcok nem szépek, azok a szög-normán kívüliek, így értéktelenebbek.

A „logikus okosságra”, „hasznokat hozó számításra”, vagy éppen a „mediterrán szépségre” vonatkozó normák már önmagukban is minősítették a különböző emberek értékességét, ám ezek a minősítő és értékelő konvenciók a meritokratisz teljesítményelv közvetítésével váltak kimondott társadalomszervező, társa-

⁸ Gondoljunk csak arra, hogy a reneszánsz festészet nagyjai (Leonardo, Michelangelo stb.) mai szóval nem csupán művészek, hanem bűtört, épületeket, de akár vízkiemelő műveket tervező mérnökök is voltak. A két „szerep” közötti átmenetet jól mutatják azok a rajzok és vázlatok, amelyekben az emberek és állatok (pl. lovak) testét nem csupán anatómiailag fedezik fel, de az izomműködések és felépítések vázlaiban a mechanika (erőkarok, emelők stb.) szerkezeti konstrukciói is láthatóvá válnak.

dalmi helyzeteket konstruáló elvvé. E meritokratikus társadalomszervezési elvet a legtisztábban az amerikai funkcionalista hagyomány (Parsons és nyomában Davis-Moore, Lenski stb.) rögzítette. Méghozzá abban az egyszerű elvben, hogy a társadalmi struktúrában elfoglalt hely a munkamegosztás szerkezetében elfoglalt hely által meghatározott: aki a társadalom számára hasznosabb és ritkább szerepek betöltésére képes, azt a társadalom magasan jutalmazza. Aki azonban csak azt tudja, amit mindenki más is, ami nem túl fontos, azt a társadalom nem-hogy alacsonyan jutalmazza, de, olykor még bünteti is.

Ám a fontos és ritka helyek elnyerése nem csupán a képességek, tehetségek és teljesítmény sikerein múlnak, hanem az előzőek szerint gyakorta azon is, hogy az „értékes embereknek” már eleve megelőlegezik a ritkaságot és a fontosságot, míg az értéktelenebbekből ezt ki se nézik, olykor már nemük, származásuk, kinézetük alapján „beskatulyázzák” a kevésbé ritka és fontos helyek betöltésére alkalmasként.

Nagyjából hasonló „beskatulyázási” funkciókat tulajdonít a kritikai iskolaszociológia (Bourdieu, Bernstein stb.) az oktatási rendszernek, de hasonló szelekciós magyarázatot adhatunk annak is, hogy a nők bére alacsonyabb a férfiakénál. A legnagyobb bérkülönbségek ugyanis nem a diszkriminatív hatásokból származnak, nem az teremti meg a „gender pay gap” jelenségét, hogy bár a nők ugyanolyan munkát végeznek, mint a férfiak, csak éppen azért kevesebb bért kapnak. A nők bérelmaradásának jelentős része abból származik, hogy a női munkák, a nőket nagyobb arányban foglalkoztató ágazatok és munkahelyek kevesebb bért fizetnek (az éppenséggel ott dolgozó kevés férfinak is), mint a jellemzően férfiakat foglalkoztató munkahelyek, munkakörök, ágazatok. Bár itt most e dolgozat kereteit túlfeszítené a kérdés részletesebb elemzése, de talán nem árt pusztán a benyomások szintjén jelezni az alacsonyan fizetett női munkák körét: főzés, mosás, takarítás, titkárnőként a (férfi) főnök kiszolgálása, gyerekek gondozása, tanítása, betegek ápolása, varrás, baromfivágás stb. E feladatok nagy részét még 80-100 évvel ezelőtt is a háztartások, a háziasszonyok végezték, olykor a cselédlányok segítségével. Mondhatnám: ezeket a feladatokat mindenki, minden nő el tudta látni, és ha úgy alakult, akkor nem is voltak különösebben fontosak, más is helyettesíteni tudta a háziasszonyokat. Ezen funkcionalista és meritokratikus kategóriákat alkalmazva elmondható, hogy a tipikus női munkák mérvadó társadalmi megítélése szerint az ellátásukhoz szükséges képességek nem is ritkák (mindenki, minden nő „tudja”...), és nem is túl fontosak (a nevelőnő, a cseléd vagy a nagymama is helyettesíteni tudja, nem „nélkülözhetetlenül fontosak”).⁹

⁹ Mellékszál, amivel nem szeretném „feminista politikai” ügyekbe ártani magamat, de az előző gondolatmenetből az következne, hogy a női munkák „bér-emancipációjához” a legfontosabb követelmény a munkák „átpozicionálása” lenne. Vagyis az, ha az ápolónői foglalkozásról az embereknek

A fenti, nőkről szóló eszmefuttatás csupán illusztráció kívánt lenne ahhoz, hogy a teljesítményelvű, meritokratikus gondolat bár gyakran valóban a tudás, a képesség, a tehetség társadalmi erőit, hasznait honorálja, ám olybá tűnik, valóban olykor az értéktelenebb emberként elkönyvelt társadalmi ítéletet ideologizálja meg, a kisebbségi létből fakadó hátrányokat vetíti rá teljesítményre, fontosságra, ritkaságra – és ezen keresztül társadalmi jutalmakra és büntetésekre.

Kikről beszélünk a kisebbségi kérdés kapcsán? Az értéktelenebbekről, vagy azokról, akik értéktelenebbnek tartják őket?

A kisebbségi problémáról két teljesen különböző hozzáállással is lehet beszélni – és egyáltalán nem biztos, hogy a kétféle tárgyalásmód bármilyen értelemben találkozók, reflektál vagy rezonál egymásra.

Az egyik tárgyalási mód a legklasszikusabb szociológiai módszertant követi. Vizsgálata megfigyelési egységeinek a kisebbségekhez tartozó csoportok tagjait tekinti, és – gyakran az antropológiától is kölcsönvéve módszereket és koncepciókat – azt próbálja meg leírni, miképpen élnek az adott kisebbség tagjai. Ebbe természetesen nemcsak a cselekedeteik, életük eseményeinek, jövedelmük és életkörülményeik vizsgálata tartozhat bele, hanem hasonlóan vizsgálható gondolkodásmódjuk, döntéseik, véleményük, környezetükhöz kapcsolódásuk (így pl. családi kapcsolataik) milyensége is. A hasonló vizsgálatok a szokásos szociológiai módszertanokat (pl. kérdőíves vizsgálatok módszereit) követve nem csupán a vizsgált kisebbség szerkezetét, belső tagoltságát képesek kimutatni, hanem épp a módszertani hasonlóságok alapján képesek elhelyezni az adott kisebbséget a társadalmi struktúra egészében is. Pl. ha a kisebbség tagjainak a jövedelmét ugyanúgy mérik, mint ahogyan általában jövedelmeket szokás mérni, akkor az adott kisebbség „felrakható” a társadalom egészének jövedelmi térképére, szerkezetére.

A másik megközelítésmód számára nem annyira maguk a kisebbségek és tagjaik az igazán érdekesek, hanem az a többség, amelyik bármilyen okból, bármilyen társadalmi, pszichológiai vagy kognitív mechanizmusok révén értéktelenebbnek minősíti az adott kisebbséget, mint „önmagát”, az értékesebbekből álló társadalmi többséget. Ebből a szempontból tehát nem túl érdekesek a kisebbségekhez tartozók, közösségeik vagy csoportjaik, hanem a többségi társadalom

ne az jusson eszébe, hogy ő az, aki hőmérőt dug a hónaljba és kiviszi az ágytálat (amit „mindenki tud”), hanem ő az, aki beköti az infúziót és terheléses EKG-t mér (ami igencsak ritka és hasznos, magasan értékelendő funkció).

gondolkodásmódja, annak a kisebbségekről alkotott képzetei és „konstrukciói”, az általuk dominált intézmények sajátos (olykor az adott kisebbségeket hátrányos elbánásban, szelektíven működő) eljárásrendjei foglalkoztatják. E szempontból a tényleges és lényeges társadalmi magyarázatok a többségi társadalom gondolkodásmódjából, hatalomgyakorlásából, a kisebbségekről alkotott véleményéből és ítéleteiből vezetik le a kisebbségek helyzetét. Ehhez képest az előző csoportba sorolt, a kisebbségek szociológiai megismeréséből származó adatok és információk legfeljebb a megállapításokat illusztráló, alátámasztó, olykor igazoló funkciókkal bírnak csupán.

A két megközelítés és az azokból nyert információk gyakorta köszönőviszonyban sincsenek egymással. Általános megfigyelés például, hogy attitűdskálákon a legerősebb antiszemita vagy cigányellenes beállítódást ott mérik, ahol nem is élnek zsidók vagy cigányok, ahol az erős kisebbségellenes attitűdöt azok képviselik, akiknek semmilyen ismeretük nincsen az adott kisebbség valós helyzetéről, gyakorta egyetlen embert sem ismernek, aki az adott kisebbségi csoportba sorolható.

Azaz a véleményük, attitűdjeik alakulásából következtethetünk arra, hogy miképpen konstruálódik az adott kisebbségről szóló többségi képzet, illetve vélemény, milyen „indoklással” tekintenek kisebb értékű emberként az adott kisebbségi csoport tagjaira – de arról, hogy milyen is a kisebbség tagjainak élete, milyen közösséget formálnak e kisebbségek, arról a világon semmit sem tudhatunk meg ily módon.

Ugyanezt fordítva is elmondhatjuk: abból, hogy részletes és alapos megfigyeléseket folytatunk az adott kisebbség életéről, a tényszerű, igaz és helyes megállapításainkból még szinte semmilyen következtetést nem vonhatunk le arról, hogy a többségi társadalom miért, milyen alapon, milyen következményekkel tekinti őket alacsonyabb értékűnek.

A kisebbségi lét egyenlő-e az elnyomással és a szegénységgel?

Abból, hogy a „kisebbségeket” a mérvadó társadalmi „többség”, vagy legalábbis a többség nevében fellépő, hatalommal bíró társadalmi erők hajlamosak „értéktelenebbnek” tekinteni, a kisebbséghez tartozás bizonyos értelemben szűkségszerűen együtt jár valamiféle társadalmi hátránnyal. Ha ez nem így lenne, akkor értelmetlen és céltalan lenne bármilyen formában kisebbségi problémáról beszélni. Így pl. azt az igazolható jelenséget, hogy bizonyos vércsoportokhoz tartozók vagy a szeplős bőrűek társadalmi csoportja statisztikailag kisebbséget képez, a bőrszín sötétebb árnyalatú eltéréseivel szemben soha senki nem szokta „kevésbé értékes”, kisebbségi problémát megalapozó szempontnak tekinteni.

Egyszerűen azért, mert ezek a ritka karakterek semmilyen kimutatható társadalmi hátránnyal nem járnak.

A korábban vázolt meritokratikus szellemben elvileg szükségszerűen következne az, hogy a kisebbségek a társadalmi „jutalmakból” kisebb, a „büntetések-ből „nagyobb” arányban részesednek. Vagyis hogy e meritokratikus társadalmi szerkezetben, egyenlőtlenségi rendszerben a kisebbségek szükségszerűen a társadalmi struktúra alsó fertályán helyezkednek el, a kisebbségi lét a szegénység magasabb kockázatával jár, a kisebbséghez tartozó emberek és csoportok nagyobb arányban szegények, mint a „többséghez” tartozók.

A XX. század második felétől sokan ezt az összefüggést egyfajta „új-marxista” koncepció keretének tekintik, ahol az elnyomás, a kizsákmányolás áldozatai immár nem az eredeti marxi gondolat szerinti „proletárok”, bér munkások, hanem a kisebbségek. Ezt az értelmezést megerősítik és alátámasztják azok az ugyanahhoz a korszakhoz kötődő kritikai társadalomelméletek, amelyek a hagyományos kapitalista berendezkedés átalakulását fejtik ki. Ezen elméletekben a bér munka által teremtett társadalmi berendezkedés és integráció felett elszállt az idő (Robert Castel), a tőkés és munkás kizsákmányoló szembenállását felváltják a kockázatok társadalmi egyenlőtlenségei (Ulrich Beck), a fogyasztás és élményszerzés egyenlőtlenségei (Gerhard Schulze), a kommunikatív cselekvések koordinációjában (Jürgen Habermas) vagy éppen a hálózati struktúrában (Manuel Castells) elnyert társadalmi helyek, ezek szerkezete. A marxi kizsákmányolás elméletének továbbfejlesztéséből és felülvizsgálatából levezethető társadalmi szerkezetek mindegyikében hátrányként értelmezhetőek a kisebbségi pozíciók, ugyanakkor épp a marxi elmélethez való kötődéseiből fakadóan a kisebbségi lét sajátosságai igen szoros összefüggést mutatnak a kisebbségi lét társadalmi hátrányként, kizsákmányolásként, szegénységi kockázatként való értelmezhetőségével.

Letagadhatatlan tény, hogy számos kisebbségi csoport esetében az értékelenebbnek elkönyvelt kisebbséghez való tartozás anyagi értelemben vett társadalmi hátrányokkal jár (pl. a nők bére átlagosan még órabérre vetítve is kisebb, mint a férfiaké), sőt, a szegénység magas kockázata is jellemez bizonyos kisebbségi csoportokat (az amerikai feketéket és latinokat, az európai cigányokat vagy a fogyatékossgal élőket stb.).

Semmilyen szociológiai vagy közgazdasági bizonyítékkal nem rendelkezünk azonban arról, hogy valamenyny kisebbségi helyzet szükségszerűen alacsonyabb jövedelemmel vagy magasabb szegénységi kockázattal járna. Így pl. bár a zsidók, az erdélyi magyarok, vagy a melegek társadalmi helyzetét akár különféle hátrányaira alapozva kisebbséginek lehet minősíteni, de anyagi értelemben, jövedelemben vagy vagyonban semmiféle hátrányukról nemhogy bizonyítékok, de még csak sejtések, vélekedések sem ismertek. A későbbiekben még

részletesebben fogok szólni róla: ezen csoportok „kisebbségi” hátrányait nem a jövedelmek, a társadalmi kimenetek hátrányaival, hanem a társadalmi cselekvési, részvételi lehetőségek hátrányaival szokás jellemezni.

A kétféle társadalomtudományi hátrány-értelmezési keret és koncepció eltérő társadalompolitikai konklúziókat szokott maga után vonni. Amikor a kisebbségi létet alapvetően jövedelemegyenlőtlenségi, szegénységi kockázati kérdésnek állítják be, akkor ebből könnyen lehet arra a következtetésre jutni, hogy igazából nincsen szükség semmiféle elkülönült kisebbségpolitikára. Hiszen a jóléti állam hagyományos szociálpolitikai eszközei „színvak”, kisebbségi szempontból semleges módszerekkel is hatékonyan (azaz minden más politikai eszköztárnál hatékonyabban) képes enyhíteni a társadalmi egyenlőtlenségeket, csökkenteni a szegénységet.

E nézettel szemben okkal lehet felhozni, hogy a jövedelmi hátrányok, a szegénység enyhítése csupán „felületi kezelés”, vagyis a tünetek enyhítése – hiszen ezen tünetek oka maga a kisebbségi lét, az, hogy bizonyos embereket a mérvadó társadalmi ítélet értéktelenebbnek tart, mint másokat. Ha a kisebbségi problémát politikai eszközökkel akarjuk enyhíteni, akkor ehhez magukat a kisebbségeket kell a politika célcsoportjának és érintettjének tekinteni.

Ám e kritikát és az abból levont következtetéseket is súlyos kritikával lehet illetni. Egyrészt a politika technokrata és technikai megvalósíthatóságát illetően jogos felvetni azt, hogy a kimondottan kisebbségekre fókuszáló politikai programok sokkal kevésbé beérett és jellemzően sokkal kevésbé hatásos/hatékony programok, mint a hagyományos jóléti állam szociális politikái és programjai. De még ennél is komolyabb kritika vethető fel azzal kapcsolatban, hogy vajon a kisebbségek politikai megkülönböztetése hasznos lehet-e a kisebbségi probléma enyhítéséhez. A problémát az amerikai társadalomtudomány a kisebbségeket támogató, megerősítő politikák ironiájaként, újabban szomorú ironiájaként fejti ki,¹⁰ amelynek lényegét röviden megpróbálom összefoglalni. A szerzők nem vitatják a kisebbségek helyzetét megerősíteni igyekvő politikák tisztességes és jó szándékát – ám maguk is rezignált szomorúsággal konstatálják e kisebbségi politikák szándékukkal ellentétes – ennyiben nemhogy ironikus, de egyenesen abszurd – hatását. Nevezetesen azt, hogy e kisebbségeket megerősíteni igyek-

¹⁰ A kifejezés eredetileg John David Skrentny könyvének címében jelent meg (Skrentny, J. D.: *Ironies of Affirmative Action: Politics, Culture, and Justice in America* 1996 Chicago: University of Chicago Press), majd néhány év múlva az eredetileg spekulatív úton felvetett probléma empirikus igazolását is többen kifejtették: Dye, T. – Ziegler, H.: *The Irony of Democracy: An Uncommon Introduction to American Politics*, 2008, Thomson Advantage Books, Heriot, G.: *The Sad Irony of Affirmative Action*, 2013, National Affairs, Winter 2013; <https://nationalaffairs.com/publications/detail/the-sad-irony-of-affirmative-action>; Roosevelt, K. III.: *The Ironies of Affirmative Action*, 2015, University of Pennsylvania Law School – Penn Law: Legal Scholarship Repository, <https://scholarship.law.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=1563&context=jl>

vő programok és politikák gyakorta érzékelhető haladást érnek el a maguk részterületén, ámde általános hatásukat tekintve mégiscsak rontanak a kisebbségek helyzetén azzal, hogy politikailag legitimé teszik, felerősítik a kisebbségi csoportok elhatárolását. Ezen elhatárolás eredő hatása mégiscsak az eredeti hatás felerősödése: a kisebbségi csoportokat és azok tagjait „kevésbé értékesnek” tartják, és a program közvetlen hatókörén kívül nemhogy fenntartják, de meg is erősítik a nekik okozott hátrányokat. A női kvóták a politikai jelöltek körében, vagy a kisebbségi etnikai/rassz csoportokhoz tartozó diákok felvételi pontkedvezményei kétségkívül képesek javítani a nők részvételi arányát a politikában, vagy a kisebbségi hallgatók arányát az egyetemi hallgatók körében. Ennek ellenére az általános társadalmi hatásai a hasonló intézkedéseknek gyakran visszaüt: az emberek erre fogékony része megerősítve érzi azt a hitét, hogy a nők vagy a fekete (roma stb.) emberek kevésbé értékesek a többinél, hogy semleges és normatív elbírálás mellett teljesítményük elmarad a többiekétől, és legfeljebb hasonló mesterséges és adminisztratív felértékelés teremthet olyan illúziót, hogy ők is „értékekben versenyképesek” a többséggel. Mindezeket a hiteket még tovább erősítik azok a (főképp az USA-ban született) bírósági döntésekkel alátámasztott alkotmányos jogelvek, amelyek szerint a kisebbségeket megerősítő intézkedések sértik az egyenlő elbánás és elbírálás alkotmányos követelményét.

Ilyenfajta „konstrukciós” és „kategorialis” visszaütő hátrányok kétség kívül fel sem merülnek a hagyományos, „színvak” jóléti programok és politikák esetében.

Megerősítés és/vagy „dekonstrukció”?

Elvileg lehet azt mondani, hogy a kisebbségeket célzó, megerősítő programok (legyenek azok redisztributív jövedelemelosztási programok vagy a társadalmi/gazdasági/politikai részvétel és cselekvés lehetőségét megerősítő programok) pusztán éretlenségük, technikai kivitelezésük „gyermekbetegségei” miatt okoznak a fentiekhez hasonló ironikus, visszaütő hatásokat. Ebből a nézőpontból a kisebbségeket megerősítő intézkedések, politikák és közpolitikai programok további finomítására, fejlesztésére van szükség. Pl. a roma tanulók sikeresebb egyetemi felvételijét és magasabb részvételét a hallgatók körében nemcsak az azal lehet biztosítani, hogy ők már alacsonyabb felvételi pontszámmal is bekerülhetnek az egyetemre, hanem azzal is, ha speciális felvételi előkészítőket szerveznek számukra, amelyek segítségével képessé válnak a sztenderd ponthatárok fölötti teljesítményt is nyújtani. A kisebbségeket megerősítő, hátrányait kompenzáló ötletek és intézkedések innovatív kísérletei, projektekből finanszírozott „pilot-programjai” folyamatosan a kormányzati projektek „kedvenc cél-témái”, amelyek erejét és hitelét épp a fentiek környezetében gyakran teljesen

semmissé teszi az, ha a hasonló „esélyegyenlőségi” projekteket nem követik és értékelik megfelelő módon.

Sokan azonban úgy vélik, hogy a hasonló megerősítő programok bármily szellemesen és innovatívan tervezik és hajtják végre azokat – nem képesek felülkerekedni a korábban jelzett általános „szomorúan ironikus”, visszaütő hatásokon. E vélekedések egyik alapja az is, hogy a kisebbségi probléma nem a kisebbségekből fakad, hanem a többség világszemléletéből és hitéből: abból, hogy bizonyos embereket, csoportokat hajlamosak a többség reprezentánsai kevésbé értékesnek tekinteni. Ezen a problémán szinte semmit nem tud változtatni, ha közösségi vagy kormányzati segítséggel a kisebbségek reprezentánsai is elismerést kiváltóan jól teljesítenek.

Nem lehet azt mondani, hogy maga a jó teljesítmény semmit nem tud változtatni. Az, hogy az USA-nak lehetett sikeres fekete elnöke (és még sikeresebb fekete „First Lady”-je), vagy hogy cigánytelepről származó fiatal lehet tudományágának nemzetközileg is sztárolt tudósa – ezek kétségkívül jelentős hatást képesek gyakorolni arra, hogy a többség átértékelje a kevésbé értékes emberekről/csoportokról vallott hitét. Másfelől a nyilvánosság sztárjairól nem merül fel a többség gondolkodásában az a lehetőség, hogy az ő sztárrá válásukhoz a ki-magasló egyéni képességeiken kívül olykor azok a megerősítő intézkedések is hozzájárultak, amelyek nyomán pl. kisebbségi hallgatók nagyobb arányban bekerülhettek az egyetemekre, esetleg ezen túl is, kisebbségi tehetséggondozó programokba. Pedig nyilvánvalóan e feltételek megnyílása is hozzájárult. (Ám még ennek belátása sem jelent megdönthetetlen támogató érvet a megerősítő intézkedések védelmében – azok célja ugyanis nem közéleti sztárok és „celebritások” kiemelkedésének támogatása, hanem a kisebbségekhez tartozó „hét-köznapis emberek” társadalmi jogállásának, státuszának megerősítése.)

A megerősítő programok és intézkedések korlátait tapasztalva sokan úgy vélik, hogy a kisebbségi emancipáció és egyenrangúság céljaihoz nem is a kisebbségi rétegeket megcélzó kormányzati/politikai cselekvésekre, hanem a többség gondolkodását, hitvilágát megváltoztatni, kizökkenteni képes társadalmi/közösségi akciókra lenne inkább szükség.

Ezen a hitbéli meggyőződésekből való kizökkentésekhez jelent alapot és forrást a kritikai szociológia demisztifikáló hagyománya. A fals, veszélyes és társadalmilag káros mítoszok lerombolásához szinte minden esetben azok a kritikai elemzések jelentették az első, áttörő lépést, amelyek a hitvilágokban természeti, biológiai vagy genetikai gyökerűnek képzelt értéktelenségekről tudományos elemzésekkel mutatták ki, hogy az értéktelenebbnek vélt társadalmi helyek és státuszok nem természettörvény erejű, természeti jelenségek, hanem társadalmi, politikai „konstrukciók”.

E kritikai szemléleti fordulat legközismertebb példája, ahogyan a feminista társadalomkritika a nők biológiai adottságait („sex”) előbb elválasztotta a nők társadalmi helyét, szerepeit összefoglaló társadalmi nem („gender”) fogalmától, majd a nők kisebbségi hátrányait egyértelműen a gender társadalmi konstrukciójához (pl. női szerepek, a nőkre vonatkozó társadalmi normák és elvárások stb.) kapcsolta. A nők társadalmi helyét, szerepét a hagyományokhoz, konvenciókhoz, társadalmi intézmények nemek közötti különbséget tevő gyakorlatához és hasonló, ember alkotta társadalmi konstrukciókhoz kapcsoló gondolkodásmódja mára igencsak elterjedt és elfogadottá vált a fejlett világban. Hisz valóban elég nehéz lenne biológiai vagy hormonális hatásokkal megindokolni azt, hogy miért az anyáknak kell olyan munkahelyet találniuk maguknak, ahol mindig befejezheti úgy a munkát, hogy odaérjen a gyerekért az óvodába még annak bezárása előtt, és miért nincsenek ilyen terhek és elvárások az apák, a férfiak vállán. Ugyancsak elég nehéz lenne biológiai okokkal megmagyarázni azt, hogy a levesben főtt tyúkból miért szeretik a nők a csirkelábat vagy a hátat „leszopogatni”, és miért szeretik a férfiak inkább a levesben főtt csirkemellet és combot. A magyarázat nyilvánvalóan „társadalmi”, és azon konvenciókra épül, amelyben a férfiak családi szerepéből ered a juss az értékesebb húsokra, a lányokat meg arra szocializálják, hogy ne csak elégedjenek meg, hanem „szeressék is” az értéktelenebb részeket.

Ha a kisebbségek társadalmi helyét és szerepét „társadalmi konstrukcióként” értelmezzük, akkor e konstrukciók nyilvánvalóan átszabhatók, akár le is rombolhatók – a többségi társadalomban osztott gondolkodási sémák efféle átrendezését, „átkeretezését” szokás a kisebbségek társadalomelméletében és a kisebbségpolitikában „dekonstrukciónak” nevezni.¹¹ E dekonstrukciós folyamatok közös sajátossága, hogy az értéktelenebbnek elkönyvelt kisebbségek létét társadalmilag fontos és értékes funkcióit igyekeznek felértékelteni: nemcsak legitimnek elfogadtatni, az emberi méltóság tiszteletét rájuk is kiterjeszteni, hanem ezen túl is ismertebbé, elismertebbé, megbecsültebbé tenni.

A társadalmi konstrukciókról szóló közgondolkodás átkeretezése, átrendeződése, „dekonstrukciója” részben spontán módon zajló társadalmi folyamat, amelynek talán legmarkánsabb példája az azonos neműek szexuális kapcsolatának ártértelemezése. A korai modern gondolkodásban (és ehhez hasonlóan manapság pl. az iszlám fundamentalizmus értelmezésében is) a homoszexualitás

¹¹ A megerősítés vs. dekonstrukció kisebbségpolitikai dilemmájának felvetése és kifejtése Nancy Fraser nevéhez köthető. Lásd pl.: Fraser, N.: Justice interruptus: critical reflections on the „postsocialist” condition, 1997, Routledge, New York (e könyve fontos részlete magyarul is olvasható Kende A. – Vajda R. [szerk.] id. műben), illetve a dilemmát még pontosabban fejti ki Axel Honnethtel lefolytatott vitájában: Fraser, N. – Honneth, A.: Redistribution or recognition? : A political-philosophical exchange, 2003. Verso, London New York.

emberi adottságát (ezen belül különösen a férfiak egymás iránti vonzalmát) a konzervatív, gyakran egyházi megközelítés „megváltoztathatatatlannak” tartotta, erre alapozva nemhogy büntethetőnek, de – olykor halállal – büntetendőnek is elkönnyelte. Ehhez képest a toleráns és liberális megközelítés arra alapozta a homoszexualitással szembeni kegyetlenség elutasítását, hogy ez nem egy végleges állapot, ez még megváltozhat. Mára a gondolati konstrukció teljesen átfordult: a toleráns és liberális nézőpont tekinti a homoszexualitást megváltoztathatatatlannak (erre építi azt a hozzáállását, hogy a melegeket melegként kell elfogadni), és a konzervatív, egyházi hozzáállás vallja ennek – akár kötelező – átneveléssel, terápiával való megváltoztathatóságát, sőt az erről való „leszoktatás” lehetőségét és szükségességét. Hasonló konstrukciós átrendeződés figyelhető meg a meglegházasságok ügyében. Korábban a meglegházasságot az egyház azon az alapon utasította el, hogy a házasság szükségszerűen egy férfi és egy nő frigye. James Cameron, akinek miniszterelnöksége alatt a brit Parlament intézményesen lehetővé tette a meglegházasságot, a döntés támogatásakor egy interjújában épp konzervatív kereszténységére hivatkozott, azzal alátámasztva álláspontját, hogy ő nem állhat útjába a legfontosabb keresztényi érték, a szeretet intézményesülésének egyetlen olyan esetben sem, amikor egymást szerető párok intézményesen is felvállalják egymás iránt érzett szeretetüket. Bár nem ennyire szembeszökő és erőteljes változást eredményező módon, de hasonlóan spontán dekonstrukciós folyamatnak más kisebbségek esetében is tanúi vagyunk.

A dekonstrukciós folyamat egy másik színtere a nyelv, a nyelvhasználat, ha úgy tetszik, a politikai korrektség követelményének egyre elfogadottabbá válása. Szempontunkból érdemes kiemelni: e PC normák döntően arra törekednek, hogy a kisebbségi csoportokat definiáló, leíró kategóriákat fosszák meg azok leértékelő, negatív konnotációt hordozó tartalmától – ha szükséges, akkor az értékítéleteket sugalló fogalmaknak más, semlegesen leíró fogalmakkal való kiváltásával (pl. cigány helyett a roma nyelvi kategóriája).

Végül a dekonstrukció olykor kimondottan tudatos, a világ megértését elősegítő tudományos vagy a kisebbségek emancipációját szolgáló politikai program is lehet. E területen igen szemléletes, hogy a nemzetközi jogi és statisztikai nyelv korábban (a magyar Gyes, Gyed programokhoz hasonló értelemben használt) „anyasági távollét” (maternal leave) szociális ellátásokat gyűjtő kategóriáját szinte mindenhol átírta „szülői távollét” (parental leave) kategóriákra. De talán még ennél is erőteljesebb, hatalmi eszközökkel történő dekonstrukciót takar a skandináv országok azon gyakorlata, mely a gyerekek betegsége idejére adható szülői táppénz mellett bevezette azt az „apasági táppénz” rendszerét is, amelyet meghatározott mértékben kizárólag az apák vehetnek igénybe. Azaz, ha az apák nem veszik ki a gyerekük betegsége esetén a sajátos apasági táppénzt, akkor

az elvész, az anyák nem kaphatják meg ugyanannyi időre a munkából való kimaradás jogát akkor sem, ha beteg a gyerekük. Nyilvánvaló, hogy a hasonló, immár jogokban és intézményekben érvényesülő dekonstrukció azt a normát keretezi át, amelyben a beteg gyerek gondozása nem kizárólag az anyák, hanem a szülők közös felelőssége és feladata.

Annak köszönhetően, hogy a sikeres dekonstrukciós folyamatok és politikák a kisebbségi lét gyökereire képesek hatni, a kisebbségeket értéktelenebbnek nyilvánító és elkönyvelő gondolati és intézményi sémákat képesek emancipált, egyenrangú konstrukciók kereteibe teremteni – ezek a legjelentősebb „kisebbségi sikertörténetek”. Ennek ellenére – érthető okokból – nem tekinthető általánosan elfogadott vagy preferált gondolkodási vagy kisebbségpolitikai orientációnak a dekonstrukciós folyamatok preferálása.

Részben amiatt, hogy a folyamat lassú, bizonyos kritikusan éles kisebbségi problémák megoldására biztosan nem alkalmazhatóak. Ennek sajátos következménye az is, hogy a spontán módon is zajló konstrukciós átrendeződések mellett a dekonstrukció kimenete és eredményessége is igen kétséges, lényegében nem tervezhető és nem garantálható.

Napjainkban azonban ennél komolyabb fenntartások is indokoltak a dekonstrukciós átkeretezések gyakorlatával szemben – egyszerűen amiatt, hogy az „identitáspolitikai” dekonstrukciós módszer igen veszélyes, kétélű „fegyver”. Így pl. napjaink populistái is hasonló úton járnak akkor, amikor a többség gőgjére és fensőbbség tudatára építve a kereszténység vagy a nacionalista nemzethez-tartozás gondolati sémáit rajzolják át – gyakran épp ezzel ártva a legtöbbet a kisebbségek helyzetének.¹²

Cselekvő ágens-e a kisebbség, avagy passzív elszenvedője a történelemnek?

Korábban a kisebbségi kérdés és különösen a kisebbségpolitika formálódásában döntő jelentőséget tulajdonítottam a „kevésbé értékesek lázadásának”, vagyis annak, hogy a kisebbségi probléma vezető társadalomtudományi és politikai kérdéssé válásához nagyban hozzájárultak maguk a (bizonyos) kisebbségek.

¹² Erre a problémára korábbi munkáiban a marxista és feminista Nancy Fraser is felhívta a figyelmet (lásd: id. művek), de ugyanilyen következtetésre jut a konzervatív-liberális Frances Fukuyama is a 2018-ban megjelent könyvében (Fukuyama, F.: Identity: The Demand for Dignity and the Politics of Resentment, 2018, Farrar, Straus and Giroux; 1st Edition edition, September 11, 2018), illetve a saját könyvét ismertető és összefoglaló terjedelmes cikkében: Fukuyama, F.: Against Identity Politics – The New Tribalism and the Crisis of Democracy, 2018, Foreign Affairs, Dec. 2018, <https://www.foreignaffairs.com/articles/americas/2018-08-14/against-identity-politics-tribalism-francis-fukuyama>

ségek azzal, hogy akár politikai és mozgalmi eszközeikkel is, de hangot adtak annak, hogy nem fogadják el saját csoportjaiknak a többségi társadalom által kijelölt „értéktelenebb társadalmi helyét”. E lázadások sikeréhez nagyban hozzájárult ’68 szelleme, melyben a vietnámi háborút ellenző, a rock és az életforma szabadságát jogként megélni törekvő „többség” jelentős csoportjai is lázadtak a számukra kijelölt, gyakran tehetetlenségre kárhoztató társadalmi pozícióik és szerepeik elfogadása ellen.

Valójában ’68 azon szabadságmozgalmak sűrűsödéseként és együttállásaként is értelmezhető, amelyben a legkülönbözőbb társadalmi csoportok (köztük „kisebbségek” is, de nemcsak ők) felláztak az ellen, hogy sorsukról a megkérdezésük és beleszólásuk nélkül dönthessenek politikai és gazdasági hatalmak – gyakran pusztán hatalmi eszközökkel, korlátok nélkül mozgatva és manipulálva sorsuk alakulását. Ez ellen emelték fel a szavukat az amerikai fiatalok, akik nem akartak elmenni meghalni Vietnámba. Hosszú haját és virágos ruhákat akartak hordani, élvezni akarták a rockot és a szabad szerelmet (ezt az életérzést fejezi ki talán a legerősebb művészi hatásokkal a cseh emigráns Milos Forman *Hair* című filmje...). A diákok, akiknek elégük lett abból, hogy nem szólhatnak bele, mit tanulnak – akár egymástól is – egyetemi tanulmányaik alatt. De e tiltakozások hullámait meglovagolva álltak ki jogaikért, saját sorsukról való döntési lehetőségeik tágításáért a kisebbségi emberjogi mozgalmak is, így a feministák, a feketék vagy éppen a fogyatékos emberek.

A sorsukat gyakran tehetetlen tárgyként megélt csoportok közös szlogenjévé vált e hangulatban az eredetileg – valószínűleg – fogyatékos emberjogi mozgalmak, így pl. az „Independent Living” által megfogalmazott követelés, amely szerint: „semmit rólunk – nélkülünk”. Nem akarunk továbbra is csupán elszenvedői lenni sorsunknak, különösen értéktelenként megbélyegzett kisebbségi létünknek, hanem bele akarunk szólni mindabba, ami velünk történik, sőt, nemcsak beleszólást, hanem döntési lehetőségeket is követelünk magunknak.

Természetesen ez a fajta követelés nem csupán afféle siránkozó panaszként jelent meg, hanem a mozgalmak politikai erőt is fel tudtak mutatni mellette: mindenekelőtt szavazataik, választói befolyásuk felvonultatását. E szempont által vált „kisebbségi vezetővé” a társadalom elvileg szavazói többségének, a nőknek az aktivizálására fókuszáló feminizmus, és ugyancsak a szavazatok politikai ereje tette dominánssá azt az „identitáspolitikát”, amelyben felértékelte a kisebbségi csoportok ismertségét, elismertségét (ebben az értelemben „identitását”) politikai programként megerősíteni igyekvő politikusokat.

Mára a „politikai dialógusnak” az az elve, hogy legalábbis a konzultáció, de akár az érdekvérvényesítés közös politikai döntésének szintjéig az érintett csoportok képviselői legyenek meghallgatva és bevonva az őket érintő politikai döntéshozatal folyamataiba, a fejlett világ demokratikus politikacsínálásában elfoga-

dottá, normává vált – nemcsak a nemzetállamok, hanem a nemzetközi szervezetek (EU, ENSZ stb.) gyakorlatában is. Mára nemcsak a kisebbségi csoportok vezérlő elve az, hogy „semmit rólunk – nélkülünk”, hanem a demokratikus rendszer politikusaitól, különösen a kisebbségi kérdésekkel foglalkozó szakpolitikuskiktól is megkövetelt hozzáállás az, hogy „semmit róluk – nélkülük”.

Nem lehet azonban általános érvényű szabályt vagy normát megfogalmazni arról, hogy a hangjuk hallatásán, a nézeteik, véleményeik és szándékaik kifejtésén túl mekkora súllyal lehet, kell, szükségszerű bevonni a kisebbségek képviselőit, szószólóit, reprezentánsait a döntési folyamatokba.

Ennek egyik oka egyfajta „demokrácia-technikai” körülmény, nevezetesen az, hogy míg a parlamenti képviselők pozícióikat egy elvileg transzparens, általános normákat követő választás nyomán nyerik el, ugyanez nem mondható el a kisebbségek reprezentánsairól.¹³ Olykor elvileg sem tisztázott az, hogy kiket is tarthatunk az adott kisebbséghez tartozónak (pl. ki a cigány, ki a zsidó, ki a meleg stb.), de az egészen bizonyos és általános, hogy a választói névjegyzékhez hasonló „katalógus” soha senkinek nem áll rendelkezésére az elvileg képviselt kisebbségek tagjairól. Ebben a helyzetben felerősödnek azok a „másodlagos” torzító hatások, amelyek alapján nem feltétlenül a kisebbségek legnagyobb tömegeit képviselő szervezetek vagy reprezentánsok azok, akik az adott kisebbségeket a lehangosabban, legnagyobb „marketing-hatékonysággal”, legjobb kapcsolati hátterekkel és befolyással jelenítik meg a társadalmi dialógus során. Ezek a másodlagos torzulások talán még jelentősebbek, mint a transzparens képviseleti mandátum technikai kivitelezhetetlensége, lehetetlensége.

De a technikai problémákon is túlmutat, hogy igen gyakran maguk a kisebbségi csoportok inkonzisztens és teljesíthetetlen követelményekkel lépnek fel – olyanokkal akár, amelyek beilleszthetetlenek a piac vagy a politika intézményi kereteibe.¹⁴ Ugyancsak gyakran megoldhatatlan a kisebbségi elvárásoknak való megfelelés teljesítése amiatt, hogy a politikai alapvető dolga a közérdek, a közjó képviselése, így ennek nevében nem vállalhatja, hogy a kisebb létszámú kisebbségeknek nyújtott előnyök másoknak (a számszerű többségnek, benne más kisebbségek képviselőinek is) lényegesen nagyobb károkat okozzon. Ami

¹³ Vagy akár a hagyományosabb érdekképviselői államon kívüli szereplőiről, a szakszervezetek vagy a munkaadók képviselőiről sem.

¹⁴ Tanulságos példa erre az ápolási díjra jogosultaknak a családtag ápolását munkaviszonyként elismertetni igyekvők követelése. Az, hogy ők több pénzre tartanak igényt, jogos és akár teljesíthető követelés is lenne, még az is, hogy az ápolási díj mértéke valamilyen formában a minimálbérhez igazodjon. A létező munkajogi szabályozásba azonban a családtag ápolása sehogyan sem szorítható bele, nem lehet érvényesíteni olyan elemi munkajogi kritériumokat, mint a munkaidő vagy a kötelező szabadság kiadása; de olyan „főnöki” jogokat sem, mint a fegyelmi vagy a felmondás joga, a munkavégzés során keletkező károkozás megtérítésének kikényszerítése stb. – emiatt még a legnagyobb empátiával és segítőkészséggel sem lehet egy politikusnak elfogadni e követelés teljesítését.

nem csupán a közjó elvileg elvárt szolgálatának követelményéből, hanem a politikus jól felfogott saját érdekéből adódó követelmény is: ha ő egy létszámában kicsi közösségnek a többiek aránytalanul nagy kára által biztosít előnyöket, akkor soha nem fogják őt újra megválasztani.

A közvetlen politikai döntéshozatalba való átlátható, normatív képviselőlehetetlensége, annak torzulása némiképp áttekelte a „semmit rólunk – nélkülünk” elvet a problémák „tematizálása” irányába. Annak a követelésnek az irányába, hogy a „rólunk”, és a „mi általunk megélt (kisebbségi) problémákról” se lehessen anélkül beszélni, hogy ebbe ne legyen beleszólása az érintett kisebbségi csoportoknak. Ez a követelmény különösebb gond nélkül érvényesíthető a kiegyensúlyozott tájékoztatás követelményét magáénak valló médiára és tömegkommunikációra: itt elvárt norma az, hogy a kisebbségi kérdésekről szóló műsorokban, hírekben is jusson szó a kisebbségek reprezentánsainak is.

A kérdés azonban igen nehezen érvényesíthető a kisebbségi kérdéssel foglalkozó, különösen azt dekonstruáló olyan területeken, mint a művészet vagy a tudomány. Bár vannak tudományos irányzatok és iskolák, amelyek a „semmit rólunk – nélkülünk!” elvet a tudományos kutatás módszereiben, folyamatában is érvényesíteni igyekeznek,¹⁵ ám e törekvés komoly szakmai és morális aggályokat vet fel.

Egyrészt szakmai gond, ha a kutatásban való szerepeket nem a tudományos eredmények alapján nyerik el a kutatók, hanem pl. az „érintettség” okán, abból fakadóan. A jó kutatáshoz a tudomány intézményes elvárásai szerint mindennek előtt felkészült és jó kutatók kellene – és nem célszerű valamiféle képviselői elv alapján rekrutálni a kutatói teameket.

Ennél talán még súlyosabb morális kérdés, ha kisebbségi kérdésről csak az adott kisebbség képviselőinek cselekvő részvételével lehet bármit elmondani vagy kifejezni. Ennek az elvnek szinte lehetetlenség érvényt szerezni művészeti (irodalmi, szociográfiai, képzőművészeti stb.) alkotások területén, de – be kell valljam – abszurdnak vélném azt az elvárást is, ha nekem e dolgozat megírásához szerzőtárként be kellene vonnom valamennyi általam felemlegetett kisebbség valamely képviselőjét. Ha ez így lenne, soha nem születhetne meg ez a dolgozat...

¹⁵ Magyarországon a legjelentősebb, nemzetközileg is magasán értékelt ilyen irányzat a Könczei György körül az ELTE Bárczy Gusztáv Gyógypedagógia Karán működő Fogyatékoságtudományi Iskola (immár saját doktori képzéssel is).

Az emberi „értékesség” egyenlőségét, a kisebbségek emancipálását célzó és szolgáló politikák

Az egyenlő lehetőségek és az egyenlő kimenetek – és általános jogi elvek

Valamennyi modern egyenlőségeszmény a törvény előtti egyenlőség alapjaira épül, szükséges feltételnek tekintve azt, hogy egy ország jogai mindenkire, ezen belül többségre és kisebbségre egyaránt egyformán vonatkoznak. E feltétel nem-teljesülése esetén felesleges és érdektelen egyéb egyenlőségekről, így a többség és a kisebbség közötti egyenlőtlenségek csökkentéséről beszélni.

Az európai egyenlőségi eszmények a társadalmi „kimenetek” (jövedelem, iskolai végzettség, jólét stb.) egyenlőtlenségeinek csökkentését szokták célként tekinteni. E célokat jellemzően afféle „preventív”, a jövő szegénységi kockázatait már előre csökkentő politikai és jogi elvekkel igyekeznek érvényesíteni. Előre, mintegy a „kockázati események bekövetkezése előtt” megmondják, milyen életkörülményben jár az embereknek (pl. ha gyerekek születnek, akkor a szülő nők otthon maradhatnak, és akkor is kapnak pénzt, ha nem dolgoznak, vagy a gyerekek után családi pótlékot fognak kapni stb.).

Sőt, olykor még magukat az embereket is kötelezik, hogy a jobb időkben tegyenek valamit azért, hogy a rosszabb időkre biztosított legyen a megélhetésük. Ez a társadalombiztosítás elve: amíg az ember dolgozik, addig kötelező tb-járulékot fizetnie – ezzel jogot szerezhet arra, hogy akkor is legyen pénze, ha öregsége, betegsége miatt nem tud dolgozni és pénzt keresni. (Krémer, 2009)

Ebben a szellemben az Európában szokásos szociális jogok alapvetően „jogosultsági” jogok: bizonyos élethelyzetekben, bizonyos normatív jogi kategóriákkal körülrített emberek, célcsoportok

- a) valamiféle szociális támogatásokért folyamodhatnak a jogosultságokat mérlegelő hatóságokhoz (akiknek kötelességük ezen igénylést elbírálni, döntésükről a kérelmezőt határozatban értesíteni, és a határozatainak érvényt szerezni), vagy
- b) bizonyos rendszerek működtetése során a hatóságok az adott kategóriába tartozás mellett, mintegy automatikusan kötelesek a jogosultság – az „alanyi jog” – szerint járó támogatást, ellátást megadni.

Ennyiben az európai hagyományban a szociális jogok alapvetően az államra, az állam szerveire rónak kötelezően ellátandó feladatokat, és ha a szabályok szerint nem megfelelően eljáró állami hatóság, intézmény működését a segítségért folyamodó állampolgár sérelmesnek, nem megfelelőnek találja, akkor for-

dulhat panasszal jogai érvényesítése érdekében akár a bírósághoz is az állammal szemben.

Az „amerikaiásnak” jellemezhető egyenlő esélyek politikai célja némiképp eltér az európai politikai hagyománytól. Részben nem annyira a jövő kockázatait, hanem a múlt igazságtalanságait igyekszik enyhíteni. Méghozzá abban a római jog polgári jogáig visszanyúló szellemben, amely szerint, ha bárki (magánszemély, privát szervezet, az állam maga) akarva vagy akaratlanul kárt okoz másnak, akkor ő kötelezhető az okozott kár valamilyen mértékű megtérítésére. Ebben a jogi hagyományban a károkozás tényét, az eszmei és vagyoni kár mértékét, a károkozó kártérítési kötelezettségét és a kártérítés mértékét a bíróság mondja ki. Ebben a hagyományban értelmezhető az egyenlő lehetőségek politikai célkitűzése, így a talán legjellemzőbb antidiszkriminációs normák érvényesítése is. Ha bárki másnak a jogegyenlőséget sértő hátrányos megkülönböztetéssel kárt okozott, akkor – a bíróság döntésének és ítéletének megfelelően – valamilyen formában és mértékben köteles az általa okozott kárt megtéríteni. Ezek a magyarra (rosszul) „esélyegyenlőségiként” lefordított egyenlő lehetőségi jogok alapvetően magánszereplők, mindenekelőtt piaci szereplők közötti magatartásformáknak szab jogi keretet (és az államot is a magánszereplőkhöz hasonló szereplőnek tekintti, aki okozhatott másoknak kárt). Ennyiben ez az amerikaiásan „szociális jog” kevésbé „államjog”, inkább a magánviszonyokat, civil és szerződéses kapcsolatokat szabályozó „polgári jog” sajátos része.¹⁶

Annyiban követi a polgári jog eszményeit, hogy valamiféle szimmetrikus, egyenrangú kölcsönösséget tételez fel a szerződő, kapcsolatban álló felek között, és alapállapotnak azt tekinti, amikor a kapcsolatba keveredő felek kölcsönösen előnyös, egymás számára hátrányt nem okozó megállapodással, szerződéssel, kölcsönös egyetértéssel képesek rögzíteni kapcsolatuk legfontosabb paramétereit, a feleknek egymás iránt való „tartozásait”, kötelmeit. Akik – ha úgy alakul, akkor – közös akarattal és sérelmek nélkül betartják szerződésüket, képesek befejezni is kapcsolataikat. Ha a dolgok a fentiek szellemében rendeződnek, mennek a maguk útján, akkor ez egy jogi keretek szerint zajló kontraktus, „ügylet”, de nem jogi ügy, nincsen köze hozzá bíróságnak. Akkor sem, ha néha kellenek hozzá külső személyek is (pl. ügyvédi vagy közjegyzői ellenjegyzés), de nem tartozik az ügy a bíróságra.¹⁷

A polgári jogi ügyletekből többnyire akkor válik „bíróági ügy”, ha valamely fél nem tartja be a szerződésben vállalt kötelmeit, vagy ha valamelyik szerződő,

¹⁶ Lásd a Stanford Encyclopedia vonatkozó fejezetét: Arneson, R.: Equality of Opportunity. Stanford Encyclopedia of Philosophy. Eredeti: 2009. 08. 29. átdolgozva: 2011. 09. 08., illetve korábban írt könyvem magyarázatait: Krémer, B.: Bevezetés a szociálpolitikába, 2009, Napvilág Kiadó, Bp.

¹⁷ A szabatos jogi leírás: Tóth, T.: Jogi Kaleidoszkóp, 2. füzet, 1. fejezet: Civilisztika (A polgári jog és „környéke”) <http://mek.oszk.hu/02100/02178/02178.htm>

megállapodó fél visszaél hatalmával és lehetőségeivel. E visszaélés lehetséges forrása többnyire az erőfölénnyel való visszaélés. A gazdaságban, a piacokon ilyen visszaélés pl. a versenyt kizáró és korlátozó a kartellezés, a korrupció stb. Az egyenlő esélyek elveit érvényesítő joggyakorlat ugyanebbe a kategóriába sorolható: általánosságban igyekszik korlátozni az „esélytelenebbek” gyengeségével szembeni tisztességtelen erőfölény és különösen az erőfölényből adódó méltánytalanságok, megalázások alkalmazását.¹⁸

Érdemes felhívunk a figyelmet a két, „európainak” és „amerikainak” jelzett egyenlőségi eszmény különbségeire. Az európai egyenlőségi eszmény a társadalmi-gazdasági élet kimeneteiben való egyenlőtlenségeket akarja lehetőleg már előre, preventíven, de ha úgy nem megy, akkor utólag és korrektíven csökkenteni. Az amerikai egyenlőségeszmény a társadalmi-gazdasági életben való cselekvés, aktivitás, jellemzően a piaci és demokratikus versenyben való részvétel egyenlő lehetőségeit igyekszik biztosítani azzal, hogy a múlt igazságtalanságait, kárait igyekszik csökkenteni. Nem akarja előre eldönteni e kimenetek, versenyeredmények teljesítményelvű végeredményét, hanem mindenki számára egyenlő lehetőségeket kíván teremteni a társadalmi részvétel, cselekvés lehetőségeiben.

Mindkét egyenlőségeszménynek vannak komoly erényei és előnyei, de vannak komoly hátrányai is. Van alapja annak, hogy az európai egyenlőségeszmények eléggé érzéketlenek, és ennyiben „paternalisták” a cselekvő ember társadalmi részvételével és az aktív részvétel lehetőségeivel kapcsolatban. Szintén van alapja annak, hogy a versenyekben való részvétel egyenlő lehetőségéhez nem elégséges feltétel a jogi (pl. diszkriminációs) korlátok kiiktatása – az egyenlő lehetőség céljainak eléréséhez a jogi akadályokon túl a társadalmi egyenlőtlenségek és hátrányok (így az iskolázottsági hátrányok) enyhítése is szükséges. Az elmúlt évtizedek egyenlőségi politikái e korlátokat felismerve igyekeztek harmonizálni, összeegyeztetni a két hagyományt. Ennek látványos megnyilvánulása volt, hogy bár „csak” az új évezredben, de előbb a munkajog szabályozásában, később önálló jogterületként az Európai Unió is politikai és jogi normákat alkotott az egyenlő lehetőségek („equal opportunity”) céljainak érvényesítésére. (Lásd az Európai Bizottság Glossary site-jának Equal Opportunities oldalát¹⁹.)

¹⁸ Ezen írással rokon szemléletben és teljesebben kifejti: Roemer, J.: *Equality of Opportunity*, 1998, Cambridge: Cambridge University Press.

¹⁹ EC: Glossary, Equal Opportunities, https://ec.europa.eu/regional_policy/en/policy/what/glossary/equal-opportunities

Az „igazságtalan társadalom” – kisebbségi hátrányokat teremtő szociálpszichológiai hatások az esélyegyenlőség ellen (sztereotípiák, előítéletesség, rasszizmus, fóbiák, „biopolitikák”)

A világból érkező ingerek feldolgozásában az emberi agy kapacitásai nem végtelenek: nem vagyunk képesek minden jelet és annak minden környezeti sajátosságát alaposan feldolgozni. Ennek ellenére meg kell tanulunk akár gyorsan, „csípőből” is reagálni a ránk ható ingerekre, még akkor is, ha nincsen időnk és nincsenek korlátlan kapacitásaink minden részlet alapos feldolgozására, megértésére és elemzésére.

A részletes analízist a mindennapi életben különféle leegyszerűsítésekkel, reflexszerű általánosításokkal szoktuk és tudjuk megspórolni, és ha kell, akkor ilyenek alapján reagálunk.

A szociálpszichológia a legfontosabb „agyai gazdaságossági leegyszerűsítést” sztereotípiának és előítéletnek szokta megnevezni.

A sztereotípiák hatásmechanizmusa egyfajta „felöltöztetési”, „kitöltő” logika: bizonyos apróbb jelekből korábbi tapasztalataink, tudásunk és tudásunkat pótolandó, másoktól átvett és eltanult sémák alapján egy teljesebb és összefüggőbb egész „felismerésére” is alkalmazzuk. Agyunk működése sokszor valóban képes komplex struktúrák megértésére bizonyos részismeretekből (pl. egy síkra vetített kétdimenziós képből gyakran el tudjuk képzelni a valódi, háromdimenziós térszerkezetet is), más esetekben – különösen emberi „részekből” való általánosítások esetében – a hasonló kiegészítéseink során nagyok a tévedés esélyei és kockázatai. (Sokszor olyan felszínes részletekből, mint pl. a piszkos köröm, a tetovált lábszár, a zöldre festett haj vagy az acélbetétes bakancs a lábon – komplett jellemrajzokat is „képesek vagyunk” felállítani.)

Ezek a – legalább annyira belőlünk, mint az érzékelésünk tárgyából – kirajzolódó képek és képzetek általában nem pusztán leíró és értelmező sémákká állnak össze az agyunkban, hanem értékelő, minősítő ítéletekké is. Ezeket a sztereotip képzetekhez kapcsolódó sematikus minősítéseket, értékelő tartalmakat szokás előítéleteknek nevezni.²⁰

Amint azt jeleztük: minden emberi agy szükségszerűen operál olykor sztereotípiákkal vagy előítéletekkel, ennyiben nincsen értelme általában ezen emberi sajátosságok ellen küzdeni. Vannak azonban olyan eltorzult helyzetek, amelyekben a sztereotip képzetek és előítéletek „kényelmessége” túl gyakran feleslegessé és nélkülözhetővé teszi a megismerés kíváncsiságát és a dolgok megértésének kételkedő végiggondolását. A készen kapott és kényelmesen alkalmazott képzetek túl gyakran „felülírják” a valódi tapasztalatokat és a racionális, gondol-

²⁰ Aronson, E.: A társas lény, 2008, Akadémiai Kiadó, Bp.

kodó igazolások nyomán nyert igazságokat. Ilyen esetekben beszélünk előítéletes személyiségekről.

Ez az előítéleteség gyakran összefügg az ismeretek hiányával, a tanulatlansággal. Szintén erőteljes összefüggés van a tekintélyelvűség és az előítéleteség között: a saját, önállóan megtapasztalt igazságaiban kevésbé bízó emberek hajlamosak kételyek nélkül elfogadni az elismert tekintélyektől átvett sémákat.

Ezek a sémák nem túl veszélyesek addig, ameddig viszonylag jelentéktelen és ritka körülményekre reagálnak (pl. a zöld haj és a piszkos köröm), ameddig nem állnak össze társadalmi csoportokat általánosságban megbélyegző és kirekesztő nézetrendszerre. Ám igen gyakran masszív, széles körben osztott és másokat jelentős arányban veszélyeztető képzetek állnak össze az eredetileg nem túl nagy jelentőségű sztereotípiákból és előítéletekből. Ezeket a masszív és általánosan osztott előítéleteket a szociálpszichológia a „megbélyegzés”, a stigma és a stigmatizáció fogalmával írja le.

Ha ez megtörténik, akkor a folyamat egyre erősödő: a tapasztalatok nélküli vélekedések egyre szélesebb körben válnak meghatározó, alkalmasint kollektív agressziókat is felszabadító, megkérdőjelezhetetlen ideológiákká, orientációkká. Sőt, olykor a korábban alkalmazott sémák „kifordulnak”: már nem arról van szó, hogy bizonyos egyének és csoportok eleve hordozzák a problémákat, hanem bizonyos társadalmi bajok és problémák forrásaként értelmeződnek „az adott problémákkal megbélyegzett”, stigmatizált csoportok. A sémák ilyen kifordítása a bűnbakképzés.

Ilyen „összesűrűsödött”, a világban való tájékozódást kételyek (gondolkodás) nélkül befolyásoló gondolkodási sémák a különféle származáshoz és etnicitáshoz kapcsolódó rasszizmusok (az antiszemitizmus vagy az „anticiganizmus”), vagy hasonló sémát jelent a homoszexuálisok gyűlöletére épülő homofóbia.

Amint azt a fentebb vázolt gondolatmenetünkben igyekeztünk érzékeltetni: az nem jelent gondolkodási torzulást, gondolkodási defektust, ha bárki bármilyen emberek, csoportok kapcsán igazolhatóan, tényszerűen megállapítja valamely jelenségek, sajátosságok meglétét, előfordulását, akár az átlagost meghaladó előfordulását. Az tehát nem rasszizmus, ha bárki rögzíti a tényt, hogy Magyarországon a romák/cigányok átlagos iskolai végzettsége alacsonyabb a társadalmi átlagnál.

Problémák abból származnak, ha az akár tényszerű alapokra, akár eleve vélekedésre épülő megállapítások között igazolhatatlan oksági összefüggések is „masszív tudássá” válnak (pl. a nők nem értenek a matematikához, és képtelenek logikusan gondolkodni; a cigányok nem képesek tanulni, és nem tudják az iskoláikat elvégezni); netán maga a csoporthoz tartozás válik a problémák csoportos vagy társadalmi okává (pl. a nők azért nem képesek logikusan gondolkodni, mert ők nők, ilyenek a génjeik; cigányok már származásuknál fogva olyan

retardáltak és hülyék, hogy nem tudnak tanulni; a magyar társadalom alacsony képzettségi szintjének az az oka, hogy a cigányok retardáltak, és nem azért nem végzik el az iskoláikat, mert erre nem is képesek stb.)

Bár súlyukat tekintve ezek az előítéletek másként érintenek különféle csoportokat (a cigányokat/romákat a gyakorlatban sokkal súlyosabban érintik, mint a verbálisan szintén előítéletek sújtotta „szőke nőket”), de a hasonló gondolkodási sémákat és társadalmi megítéléseket, beskatulyázásokat mára már nem csupán a sérelmezett csoportok szemszögéből szokás károsnak és méltánytalannak megítélni.

A hasonló gondolkodási sémák az egész társadalmat és közéletet veszélyeztetik azzal, hogy könnyű és lusta gondolati megoldásokat ígérve a modernitás racionális, mérlegelő és problémamegoldó hagyományait kiszorítva elterelik és eltérítik a társadalmak erőfeszítéseit az amúgy komoly kihívásokat jelentő, valódi problémák elemzésétől és orvoslásától.

A szociálpszichológiai hatások elemzése, tudományos elméleteinek kialakulása időben a II. világháború utáni időszakhoz kötődik. Programként arra a problémára fókuszált, hogyan is működik az az ember és az a társadalom, amely végtelenségig képes lealjasulni, és szélsőséges esetben a holokauszt cselekvő részesévé válni.

A '60-as évekbe visszanyúló társadalmi mozgalmak a kérdést kiterjesztették, és e kiterjesztett felvetésben a drámaiságát is némiképp visszavették. Az általános problémafelvetésük az volt, hogy miképpen alakulnak ki azok a „biopolitikák”, amelyek a test, a gének, az egészségi állapotok sajátosságait társadalmivá és politikává emelik. A koncepciók felvetésében úttörők voltak azok a feminista társadalomtudósok és mozgalmi politikusok, akik elkülönítették a biológiai nem („sex”) és a társadalmi nem („gender”) fogalmát. Ebben a megközelítésben egyértelművé vált, hogy szemben a korábbi idők gondolkodásmódjával, a nők társadalmi helye, a női szerepek és magatartásminták, a nők különféle társadalmi hátrányai nem vezethetők le a nők biológiai adottságaiból, a kromoszómákból, hanem e sajátosságokat kimondottan társadalmi, politikai és hatalmi tényezők hatásaként lehet értelmezni. Ugyanez a gondolkodásmód átértelmezte az etnicitásból és származásból eredő sajátos társadalmi helyzeteket és hátrányokat, valamint az egészségi állapotból, elsősorban a fogyatékoságból eredő társadalmi helyzetek és hátrányok megítélését.

E hátrányos társadalmi helyzetek összefüggenek a korábban jelzett szociálpszichológiai hatásokkal, így a szexizmusokkal és rasszizmusokkal, vagy a stigmákkal és bűnbakképzési mechanizmusokkal, de a kérdések ilyen felvetése mind az elemzések, mind a megoldások keresésében új perspektívákat nyitott.

Az elemzések szintjén előtérbe kerültek:

- sajátos intézményi és hatalmi mechanizmusok (melyek a „női munkák”, milyen munka való és mi érhető el a cigányoknak vagy a fogyatékosoknak stb.);
- a nyelv és a közéletben alkalmazott kategóriák korlátokat kijelölő hatalmi funkciói;
- vagy a szerepekre való szocializáció formális és informális mechanizmusai (lásd pl. a feministák éles kritikáit az alsó tagozatos olvasókönyvek családi „idilljeivel” szemben: anyuka mosogat, apuka újságot olvas...).

A kérdés politikai előtérbe kerülése nem kizárólag az új társadalomtudományi koncepciók felvilágosító és meggyőző hatásának, hanem legalább ennyire a különféle emberi jogi és tömegmozgalmak hatásának is betudható.

Amikor ma az egyenlő lehetőségek politikai és jogi eszköztáiról beszélünk, akkor nem kis részben a fentebb vázolt, a társadalomról való gondolkodásban és a politikában is tetten érhető változások következményeiről, az ezek nyomán kialakult új normákról beszélünk.

Kisebbségek társadalmi (f)elismerése, kisebbségi identitások és identitáspolitikák

Az elmúlt évtizedek társadalomtudománya nemcsak a negatívumok oldaláról igyekezett megragadni, hogy miképpen válnak a megváltoztathatatlan sajátosságok (biológiai-genetikai adottságok, vallási nézetek, szexuális vonzalom stb.) biopolitikaként társadalmi, közéleti, politikai hátránnyá, így előítéletes stigmák, megbélyegzések alapjává. Ugyanezt a problémát meg lehet ragadni a másik oldalról is: vajon mi kell ahhoz, hogy a társadalmi csoporthoz tartozás, besorolás valóban lehetőséget teremtsen az egyenrangú, emancipált társadalmi cselekvéshez és részvételhez?

E problémák kapcsán nem beszélhetünk beérett, kész elméletekről, sokkal inkább vitákban formálódó válaszkeresésekről. A válaszkeresések nagyban építenek arra a filozófiai hagyományra, mely szerint a társadalmi cselekvésekhez és kooperatív érintkezésekhez, kommunikatív magatartásokhoz nem csupán szimbólumok (mint pl. a nyelv) közvetítése szükséges, hanem ezen túl maguk a társadalmi tények e szimbólumokkal kreált „konstruált valóságok”. Így pl. az, hogy milyen egyéni adottságokhoz, így milyen csoporthoz soroljuk őket, és e csoporthoz tartozás alapján milyen értékségeket és esendőségeket tulajdonítunk valakinek – ez konvenciók, szokásrendek által kreált, társadalmilag konstruált valóság.

Ezen a szálon továbbhaladva felvethető az a kérdés, miképpen keletkeznek és miképpen rendelődnek a „teljes értékű társadalmi tagság” szimbolikus tartalmi valakihez, valamely társadalmi csoporthoz. Itt már az is kérdéses, mely kategóriák alapján nem szokás társadalmi csoportokat „kreálni” (pl. magasság, hajszín (pláne, ha azt festik is...), testsúly stb.), és mely kategóriák alapján kreált csoportokhoz igen (pl. nemhez, etnikumhoz, sajátos egészségi helyzetéhez/fogyatékosághoz tartozás stb.)

Ebben a sajátos társadalmi konstrukciós folyamatban játszik kulcsszerepet az a többértelműségében lefordíthatatlan angol „recognition” fogalom, amelyre a „(f)elismerés” magyar fogalmat használtuk az alcímben. E többértelműség valamiféle fokozatosságban egyszerre jelent:

- legitim létet, a lét elfogadottságát (a politikai nyelvben: az emberi méltóság tiszteletét);
- ismertséget, beazonosíthatóságot és beazonosítottságot, az arctalan tömegből egyéniséggé váló rendkívüliséget (vagy akár, ami ugyanezt jelenti: rendetlenséget);
- elismertséget, respektáltságot, megbecsültséget, tiszteletet – annak elismerését, hogy valakinek legalább valamiben számít a szava, követendő a normái, hogy ő „valaki”;
- valamiféle szeretetet (ami jelentheti akár a keresztényi „felebaráti szeretetet” is): azt a társadalomhoz való tartozást, amelyben valaki még különösebb érdem és teljesítmény nélkül is, akár esendőségeivel, hibáival, olykor még bűneivel együtt is „szeretve van”, ekként is megkérdőjelezhetetlen a hozzá való pozitív viszony.

Ebben a gondolkörben ez a (f)elismertség az alapja a társadalmilag is beazonosított és elfogadott identitásoknak (és ennek megfelelően ezért az ilyen értelmű (f)elismert identitás megteremtéséért és elfogadtatásáért küzdenek a különféle kisebbségi csoportok a politikában).

Látunk kell azt, hogy ez a fajta (f)elismert identitás nem teremthető meg kizárólag „mennysiségi” alapon. Az elismert „gender-identitásnak” nem lehet az az alapja, hogy „na, ezek a csajok már bizonyos területeken majdnem olyan jók, mint a pasik!” Az elfogadott „gender-identitás” alapja csak az lehet, hogy a nők nők, biológiaiilag mások, mint a férfiak – és ezzel együtt is, nőként is felismertek, elismertek, respektáltak sajátos képességeik és tudásaik. Függetlenül attól, hogy mennyiben mások vagy ugyanolyanok ezek, mint a férfiaké. Merthogy az övéké is fel és el van ismerve.

Az antidiszkriminációs jog logikája és érvénye

Korábban jeleztük, hogy a diszkrimináció, a hátrányos megkülönböztetés a jog számára éppen olyan elfogadhatatlan és védhetetlen indokú károkozás, mint a vandálság, az erőszak, vagy számos más sérelmes károkozás. Ennek megfelelően – éppúgy, mint általában a károkozások esetében – a kárt okozó kártérítéssel tartozik a károsulttal szemben.

Annak ellenére, hogy a diszkriminációs ügyek kimenete jellemzően a kártérítés, a károk jóvátételének megítélése vagy a kártérítési igény elutasítása, az antidiszkriminációs jog számos vonatkozásában eltér a kártérítések jogi megítélésének általános gyakorlatától.

Az általános kártérítési logikától való eltérést számos körülmény magyarázza.

Ennek legfontosabb magyarázata abban keresendő, hogy a jellemzően privát viszonyokban keletkező károkozásokkal szemben a diszkriminatív hátrányos megkülönböztetések mind előzményeikben és okaikban, mind következményeikben és kockázataikban társadalmiak.

Az eltérések másik fontos magyarázata abban keresendő, hogy a diszkriminációs ügyekben eleve nem érvényesül a polgári jognak az a feltételezése, hogy a megállapodásokat egyenlő jogú, egyenlően erős akarattal bíró egyének kölcsönös akaratukból kötik meg (vagy nem kötik meg). Itt nyilvánvalóan nem állnak fenn az egyensúlyok és szimmetriák a többségi társadalom erejét (hatalmát, gőgjét stb.) képviselő „diszkrimináló” és a kisebbséghez tartozó, stigmatizált (lenézett, megvetett, kiszolgáltatott stb.) diszkriminált között.

Mondhatjuk azt is, hogy a diszkriminációs ügyek nemcsak az érintett személyek, hanem a közérdek, a modern köztársasági berendezkedés számára is sérelmesek.

Ezt a két körülményt a diszkriminációs joggyakorlat részben a jog eljárási, részben tartalmi sajátosságaival próbálja meg figyelembe venni.

A jogi eljárások dolgában az antidiszkriminációs elvek érvényesítésének két döntő sajátossága van.

Egyrészt, mivel a diszkrimináció nem kizárólag magánsérelem, hanem a közérdek sérelme is, ezért különböző állami intézmények, hatóságok feladata is a diszkrimináció eseteinek feltárása, szankcionálása és bíróság elé vitele. Magyarországon ilyen sajátos feladat- és hatáskörrel felruházott intézmények és hatóságok az Egyenlő Bánásmód Hatóság, vagy különféle munkaügyi és fogyasztóvédelmi hatóságok.

A másik döntő jelentőségű eljárási sajátosságot a „fordított bizonyítási kényszer” fogalmával szokás körülírni. Az általános jogelvvvel szemben, amelyben a kár bekövetkeztét és a károkozás tényét a panaszosnak kell bizonyítania, a

diszkriminációs panaszok esetén a panaszoltnak kell bizonyítania azt, hogy nem történt diszkrimináció, diszkriminációs károkozás. Ennek általános magyarázata az erőegyensúly hiánya, de ezen túl is az a sajátos helyzet, hogy a diszkriminált általánosságban nem tudja bizonyítani a hátrányos megkülönböztetés tényét. Pl. ha valakit nem vesznek fel egy álláshirdetésre a származása miatt, akkor neki nincsen módja azt bizonyítani, hogy ugyanakkor mást, ugyanolyan végzettséggel, munkatapasztalattal és a munkavégzés szempontjából ugyanolyan adottságokkal felvettek a meghirdetett munkakörbe, hiszen ezt a panaszt, sérelmet csak a munkáltató által vezetett munkaügyi nyilvántartások, a megkötött munkaszerződések alapján lehet tisztázni.

Az anyagi, tartalmi jellegű jogszabályozási elemek arra a problémára igyekeznek választ adni, hogy pozitív definíciókkal határolják körül a diszkrimináció tényállásait. Mindez igen nehéz, csaknem megoldhatatlan feladat. Az „arányosságot”, a középén húzódó határvonalat kellene ugyanis meghúzni egyfelől aközött, hogy a jog nem kötelezheti a gazdasági szereplőket arra, hogy érdekeik ellenében tegyenek, másfelől arra, hogy reális érdekeik mérlegelésén túl, önkényesen hátrányosan megkülönböztethessenek bárkit is. Azaz nem kötelezhető a díszőrség vagy a balettkar arra, hogy 150 centis és 150 kilós jelentkezőket is felvegyen, és nem tekinthető „testméret szerinti diszkriminációnak” a felvétel elutasítása vagy már hirdetésben történő kizárása ilyen okokból – ám ugyanezen okokból való elutasítás vélelmezhetően diszkriminációnak minősül akkor, ha valaki pl. munkaügyi előadónak vagy esztergályosnak jelentkezik egy munkaadónál.

A diszkrimináció megítélésénél tehát valamiféle „arányosságnak” kell érvényesülnie a munkaadó (eladó, közéleti szereplő stb.) tényleges, respektálható érdekei, és a vélt vagy valós érdekei nevében alkalmazott szelekció tisztességes volta között.

Így azután a diszkriminációs joganyag, bár sok szempontból a lehetetlent kísérli meg, legalább „nyitott listán”, más diszkriminációs lehetőségeket elvileg nem kizárva, de igyekszik feltüntetni azokat a típusokat, amelyek esetében a jogalkotó különösen nagy valószínűségét véli a hátrányos megkülönböztetés előfordulásának.

A diszkrimináció valószínűségét megerősítő tényezőként meg szokás nevezni azokat a „hivatkozási alapokat” mint körülményeket, amelyek esetén a diszkrimináció kivizsgálása különösen indokolt lehet. A magyar joggyakorlat, így a „2003. évi CXXV. törvény az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról” vagy húsz különböző „körülmenyt” nevesít meg ebben a körben: nem, faji hovatartozás, bőrszín, nemzetiség, nemzeti vagy etnikai kisebbséghez tartozás, anyanyelv, fogyatékoság, egészségi állapot, vallási vagy vi-

lágnezeti meggyőződés, politikai vagy más vélemény, családi állapot, anyaság (terhesség) vagy apaság, szexuális irányultság, nemi identitás, életkor, társadalmi származás, vagyoni helyzet, rész munkaidőben és határozott időtartamban való foglalkoztatás, érdekképviselőhöz tartozás – ám ezek mögött ott szerepel az „egyéb körülmény vagy tulajdonság” nyitott kategóriája is. Vélelmezhetően sokaknak sok ötlete lenne arra, milyen más tulajdonságok alapján történő hátrányos megkülönböztetés lehetne diszkriminatív, pl. túlsúly, kopaszság, nyúltság, látható égési sérülés és más „szépséghiba” stb.

A diszkrimináció jogi tényállásának megállapításához a törvény nemcsak a diszkrimináltak jellemző „típusait”, hanem a diszkriminatív magatartás tipikus megnyilvánulásait is igyekszik jelezni. A közvetlen hátrányos megkülönböztetés fogalmilag olyan intézkedést jelent, amely során valakit vélt vagy valós tulajdonsága (lásd pl. a fenti listát) alapján hátrányban részesítenek más csoportokkal szemben.

Ugyancsak diszkriminatív az a közvetetten hátrányos megkülönböztetés, amely nem közvetlenül a fenti jellegű csoportok tagjai ellen irányul, ám hátrányban részesít olyan csoportokat, amelyekben a közvetlen diszkrimináció lehetséges áldozatai erősen felülreprezentáltak (pl. ha az egynapos szabadságokat kivéő dolgozók ellenében foganatosított intézkedés magas arányban érinti azokat a kisgyerekes anyákat, akik valóban gyakrabban kéredeznek el a munkahelyükről akkor, ha az óvodából szólnak, hogy beteg a gyerek.)

A diszkriminatív magatartás sajátos formája a zaklatás, amely bizonyos sajátosságok megalázó, bántó, olykor kifigurázó kihasználását jelenti. Tipikus formái a nők ellen irányulnak, pl. szexista megjegyzések, vagy fenékre paskolások formáiban.

Ugyancsak kimeríti a diszkriminatív magatartás fogalmát a szegregáció, az elkülönítés, amely során a hasonlóan hátrányos helyzetű emberek (pl. roma gyerekeket az iskolában) elkülönítenek, izolálnak a többiektől, gyakran rosszabb feltételeket biztosítva számukra, mint ami másoknak általában kijár.

Végül a diszkrimináció „halmozott esetét” jelenti az a megtorlás, amikor az erősebb pozícióban levő külön szankciókban részesíti azokat, akik a diszkriminatív bánásmód ellen felszólaltak, netán jogi panasszal éltek, és eljárást kezdeményeztek.

A különböző felsorolásokból látható, hogy bár e listák inkább folyamatosan bővülnek, és a diszkriminációs ügyek során szerzett tapasztalatok a taxatív definíciókba beépülnek, valójában reménytelen vállalkozás a hátrányos megkülönböztetések minden lehetséges formáját és minden lehetséges „célszemélyét”, emberi tulajdonságát és körülményét zárt listákba sorolni. Az anyagi, tartalmi jogszabályok nyílt jellege tehát inkább a diszkriminatív problémák lehetőségei-

nek érzékeltetésére, mintsem pontos definiálására és felsorolására képesek – szándékaik és olykor az alkalmazott nyelvi formuláik ellenére is.²¹

A kisebbségeket megerősítő („affirmatív”) intézkedések

A magyarban használatos „pozitív diszkrimináció” fogalmát általában nemhogy nem értik, de igen furcsán fogadják más nemzetek képviselői, ha idegen nyelvre akarjuk fordítani. A diszkrimináció bíróság által elítélendő cselekedet, amely fogalmilag nem lehet „pozitív”. Ezt a szemléletmódot és törekvést, azaz a hátrányos megkülönböztetés potenciális célcsoportjainak preventív támogatását, a hátrányok kiküszöbölését – az amerikai fogalmat átvéve – megerősítő, „affirmatív” politikáknak, intézkedéseknek, törekvéseknek szokás jelezni.

A megerősítő politikák közös sajátossága, hogy a gyakorta diszkriminált csoportok tagjai számára olyan különleges bánásmódot nyújtanak, mely eleve kiiktatja, vagy legalábbis jelentősen csökkenti a diszkrimináció előfordulásának kockázatát.

Ilyen speciális megerősítő politikák lehetnek pl.:

- Speciális csoportok tagjai számára biztosított szociális jellegű ellátások, támogatások (pl. roma ösztöndíjak, fogyatékosok szállító szolgáltatásai stb.).
- Olyan kvóták, keretek, amelyek biztosíthatják, hogy hátrányos helyzetű csoportok nagyobb arányban reprezentálhassák magukat bizonyos pozíciókban (pl. női kvóták a parlamenti képviselők között, roma vagy hátrányos helyzetű keretszámok az egyetemi felvételi keretszámokon belül stb.).
- Speciális felzárkóztató programok, amelyek segítik a stigmatizált csoportokat a jobb teljesítmények és a hátrányoktól mentes elbírálás érdekében (pl. roma felzárkóztató tanulmányi és egyetemi előkészítő kurzusok, speciális tanulmányi feltételeket (pl. utazást, kollégiumi elhelyezést stb.) támogató ösztöndíjak romák számára stb.).
- Gyakran az állam, különösen a foglalkoztatáspolitikai támogatások igyekeznek megosztani azokat a produktivitási kockázatokat, amelyeket különböző hátrányos helyzetű emberek, csoportok foglalkoztatása a munkaadó számára jelent. Amikor pl. a kismamák vagy a fogyatékossgal élő emberek foglalkoztatása után az állam adó- és járulékkedvezményeket ad, akkor ezzel tudomásul veszi, hogy ők nem feltétlenül ugyanakkora termelékenységgel képesek dolgozni, mint azok, akiknek bizonyosan nem kell a

²¹ Balogh, L. – Kádár, A. K. – Majtényi, B. – Pap, A. L.: Antidiszkriminációs és esélyegyenlőségi alapismeretek, 2010, L'Harmattan, Bp.

megbetegedett gyerekért rohanni az óvodába, vagy épek és teljes munkavégző-kapacitásuk van, és ezért az ő foglalkoztatásuk a kedvezményeket beszámítva olcsóbb, mint a hasonló hátrányokkal nem bíró társaik foglalkoztatása. Ezek a kedvezmények, a foglalkoztatás olcsóbbá tétele értelmezhető részben úgy, mint a hátrányos helyzetű csoportok megerősítése a munkaerőpiacokon, részben pedig úgy, mint a produktivitási kockázatok megosztása a munkaadó és az állam, a társadalom között.

Az affirmatív, megerősítő intézkedések, különösen a kvóták politikai megítélése igencsak ellentmondásos még azok körében is, akik igazságosnak és helyesnek tartják a hátrányos helyzetű csoportok kiemelt támogatását. A vonatkozó szakirodalom az érvek és ellenérvek leggazdagabb tárháza, az amerikai fekete bőrű lakosság (az „afroamerikai lakosság”) felzárkóztatásának lehetőségei és tapasztalatai kapcsán állnak a rendelkezésünkre. Ezekben a vitákban gyakorta visszatérő elem az a kétely, vajon lehetséges-e rasszista alapokon küzdeni a rasszizmusok ellen. Ha ugyanis „rassz-alapon” speciális megerősítő és támogató intézkedéseket érvényesítünk az etnikai alapon stigmatizált csoportok jobb helyzetbe hozása érdekében, akkor lehet, hogy az adott kérdésben hasznosan tudunk beavatkozni, ám általánosságban mégiscsak konzerváljuk az intézményes megkülönböztetést a különböző etnikai, származási csoportok között. Ezzel lehet, hogy többet ártunk az esélyegyenlőség, az egyenlő lehetőségek eszményének, mint amekkora hasznót a konkrét kérdésben történő sikeres beavatkozás eredményezhet.²²

Jogokkal az előítéletek ellen?

Az affirmatív politikák körüli viták általánosabban is felvethetők: mennyiben képesek a jogi eszközök és különösen a jogi szankciók megváltoztatni rossz és káros társadalmi gyakorlatokat, habitusokat, szokásokat, gondolkodási sémákat?

Számos érv szól amellett, hogy jelentősen. Hogy a jogi szankcióknak, így a diszkriminatív magatartásokat szankcionáló kártérítéseknek és büntetéseknek erős a visszatartó és elrettentő hatásuk.

Más érvek a jog erejét nem is a szankciók erejében látják, hanem abban, hogy az emberek és intézmények döntő hányada igyekszik a „törvénytisztelő állampolgártól” elvárt, a törvények hatalma által megkövetelt magatartásokat kö-

²² A gondolat eredetileg Skrentny könyvében fogalmazódott meg (Skrentny, J. D.: *Ironies of Affirmative Action: Politics, Culture, and Justice in America* 1996 Chicago: University of Chicago Press), utóéletét és következményeit Rademakers doktori disszertációja elemzi: Rademakers, J.: *Affirmative action: Theory and practise*, 2016, Tilburg Univ. Tilburg, <http://arno.uvt.nl/show.cgi?fid=141766>

vetni. Ebben a felvetésben az antidiszkriminatív és affirmatív intézkedéseknek egyfajta felvilágosító ereje van: az embereket arra készíti, hogy gondolják végig, miért is ne kövessenek tisztességes, fair magatartást a hátrányos helyzetű csoportokkal szemben, ha azt amúgy megtehetik, és ez valóban nem jár semmilyen káros következménnyel számukra, nem ütközik saját érdekeikkel. Valószínű, hogy épp a hasonló megfontolások, a „miért is ne legyek tisztességes?” kérdésre adott pozitív válaszok gyakorisága az egyik tényező, ami az egyenlő lehetőségeket hirdető politikák legfontosabb sikereit eredményezték.

Másfelől látni kell azt is, hogy a jog és különösen a jogi szankciók társadalmi lehetőségei limitáltak és korlátozottak. Hogy egy más területről hozzunk analógiákat: ha a kábítószer fogyasztását akarjuk kevésbé rendszeressé tenni, akkor egyáltalán nem biztos, hogy a kriminalizációs technikák a leghatékonyabbak, és hogy a „tiltott gyümölcs” kevésbé lesz vonzó a felnőttek normáit amúgy is kétegyekkel elfogadó kamaszok, fiatalok számára. A büntetésekkel való fenyegetéssel szemben manapság inkább a szerek iránti kereslet és igény csökkentésével próbálnak a fiatalok szerfogyasztása ellen küzdeni, valamint olyan érdekes és értékes tevékenységek, célok és motiváltságok, közösségi kötődések felkínálásával, amely révén a fiatalok azt tapasztalják meg, hogy tudatmódosító szerek használata nélkül is megélik a boldogságot, ismertnek, elfogadottnak, elismertnek tudhatják magukat.

Hasonló mondható el az egyenlő lehetőségeket képviselő jogi szabályokról, így az antidiszkriminációs szabályokról is. Valószínűen igaz, hogy a törvény ereje sokakat visszatart a hátrányos megkülönböztetés alkalmazásától. Ha viszont az antidiszkriminációs szabályok azt tekintik kiindulópontnak, hogy az emberek és intézmények jelentős hányadukban viszolyognak és undorodnak a hátrányos helyzetű, stigmatizált csoportokkal való érintkezéstől, ha úgy vélik, hogy csak a jog erejével és a szankciók fenyegetésével való elrettentés tarthatja vissza őket a hátrányos megkülönböztetéstől, akkor ezzel igencsak kétélű fegyverhez nyúlnak. Mert egyfelől a szankciók elrettentenek és visszatartanak, de másfelől a viselkedés és undor természetesnek, kiindulópontnak való elfogadása legalább annyit árthat az egyenlő lehetőségek társadalmi szintű érvényesülésének.²³

Egyenlő lehetőségek – az oktatásban

Az oktatási és pedagógiai gyakorlatokra is igaz, hogy bár egyfelől a jogi normák megsértésének büntetése fontos visszatartó és elrettentő hatású, de az „izzad-

²³ Paksi, B. – Demetrovits, Zs. (szerk.): Drogprevenció és egészségfejlesztés az iskolában, 2011, L'Harmattan, Budapest, http://viselkedeskutato.hu/index.php?option=com_attachments&task=download&id=29&lang=hu

ságszagú”, görcsös félelem a normák büntetéssel járó megszegésétől nem feltétlenül alapoz meg jó pedagógiai gyakorlatot. Sokkal eredményesebb, felszabadultabb pedagógiai gyakorlatokat alapoz meg az, ha a diákok sokfélesége, sokszínűsége eleve bekalkulálódik a pedagógiai programokba és tevékenységekbe.

Sokan ezt azzal az egyszerű formulával szokták kifejezni, hogy jobb eleve tudomásul venni: „a gyerek az gyerekből van”. Az is, amelyik sovány, meg az is, amelyik dagi; az is, amelyik lassú és akkurátus, és az is, akinek fékezhetetlenül „kerreg az agya”; sőt az is, amelyik tohonya, meg az is, aki izgága; meg az is, aki üvöltve beszél, meg az is, aki motyog. Akármeddig lehet folytatni a sort: az is, aki tüchtig és tiszta, meg az is, aki rendetlen és olykor piszkos; meg az is, akinek tisztán csilingelő az énekhangja, meg az is, akinek botfüle van; az is, akinek pengeéles a matematikai logikája, meg az is, aki mintha be lenne oltva a matematika ellen (ilyeneket pl. ismerünk a bölcsészkarok diákjai között is...).

Ebben a szellemben válik pedagógiai feladattá, tanári küldetéssé, hogy mindekiben meg kell találni azt, amiben tehetsége van. E tehetségek kibontakoztatásához mindenkiről fel kell tételezni, hogy valamiben tehetséges, és ezeket az adottságokat fel kell ismerni, mások számára is ismertté, felismertté és elismertté kell tenni.

Mindezen elvárások egy kicsit közhelyesek is a pedagógiában. A modern világunkban azonban az általánosan elfogadott közhelyességekhez két fontos új, talán nem kellően hangsúlyozott szempontot is hozzá kell tegyünk.

Egyrészt azt, hogy borzasztó pusztító hatása van, ha embereket/gyerekeket nem próbálunk meg olyanak és annak elfogadni, amilyenek és akik. Ha saját egyéni adottságaik és lehetőségeik elfogadása helyett azok elfojtására és eltagadására készítjük őket, akkor ezzel álszent hazugságokra készítjük őket. Arra, hogy másnak akarjanak látszódni, mint amilyenek ők valójában. Mindez beteges, őszintétlen, frusztráltsággal teli társadalmi hangulatokat és magatartásokat tesz általánossá. Az elfojtások és hazugságok egyszerre azt is eredményezik, hogy a gyerekek nem abban lesznek igazán jók, amiben jók lehetnének, hanem abban akarják magukat jónak hazudni, amiben nem annyira jók, és amitől nem is lesznek annyira jók.

Másrészt, ha a felnőttéletben és a munkaerőpiacokon egyre inkább felértékelődnek az innovatív és kreatív rendkívüliségek (és rendetlenségek) és az önálló útjukat járni képes, kíváncsi és problémamegoldó egyéniségek, akkor ezekre már az iskolában is rá kell hangolni a gyerekeket. Részben azzal, hogy el kell tudni fogadni őket ilyennek, illetve el kell ismerni és meg kell erősíteni őket e nem-szokványosságukban is. De talán ennél is fontosabb: rá kell hangolni őket arra, hogy a mai világ legalább annyira a teamekben kooperálni képes csapateemberekről szól, mint az önmagukban nagy egyéniségekről (akiket a környe-

zetük jellemzően inkább „nagy arcnak”, mint nagy egyéniségnek tart). Teamekben, csapatban együtt dolgozni csak az tud, aki maga is képes elfogadni mások mindenféle teljesítményeit és értékeit, de mások furcsaságait – ne szépítsük, olykor lökötségeit, mániáit –, furcsa származását és háttereit, egyéni vonzalmait is. Ha a munkaerőpiacokon és a felnőtt életben erény és előny az, hogy az ember a környezetében levő többiekből a teljesítményt, az értékes produktumot hozza elő, provokálja ki, és ne a neki nem tetsző tulajdonságait pocskondiázza, fúrja és fojtja le, akkor ezekre az attitűdökre már az iskolában rá kell hangolni a gyerekeket.

Valójában ezek a legfontosabb szempontok az egyenlő esélyek pedagógiai jelentőségének érvényesítéséhez.

A modernitás és a racionalitás védelmében – egy emberibb társadalom felé...

A modernitás által teremtett társadalmi és gazdasági fejlődés, a jólét alapjaiban épít a sokszínűsége, a sokfélesége, a pluralitások elfogadására és intézményszerűsítésére. Ez a sokszínűség és sokféleség inspiráló és ötleteket adó, kreativitásosokat felszabadító, a különféle emberi képességek kibontakoztatására ösztönző környezetet teremtő hatású a modern, fejlettségükben is gyorsan fejlődő gazdaságok és társadalmak számára.

Másfelől a sokszínűséget homogenizálni és a különbözőségeket elleplezni igyekvő, a szabad gondolatokat és normasértő kreativitásokat elfojtó társadalmi és politikai környezet – különösen egy globalizálódó, a határokon szabad átjárásokat biztosító világban – általában az elmaradottságot, a „provincializmust”, a bezárkózást erősítő körülmény.

Az egyenlő lehetőségek politikájának legerősebb támogató hatása maga a globalizálódó verseny, a gazdasági érdek, a sokszínű kapcsolatrendszerek gazdasági hasznainak kiaknázásában rejlő lehetőségek felismerése.

Vajon kinek kellene pl. manapság hosszasan magyarázni, hogy a „sárga veszedelem” félelmeitől vezérelt elzárkózás sokkal kevésbé hasznos hozzáállás, mint annak a felismerése, hogy mégiscsak érdek lenne a távol-keleti emberekkel, szervezetekkel, vállalkozásokkal való gazdasági együttműködés? Vajon ki feltételezné azt, hogy képesek lehetnek a kínaiakkal együttműködni, együtt gondolkodni azok, akik soha és sehol nem képesek a saját szűk világuktól különböző háttérű, adottságú, nézetű emberekkel együttműködni, együtt gondolkodni, egy légtérben egy levegőt szívni?

A sokszínűségben és változatosságban előnyöket kereső, az érdekeik érvényesítésének lehetőségeit megtaláló attitűdök, magatartások mára messze nem

a jog által kikényszerített és rákényszerített kötelmek, hanem a legtöbb korábban stigmatizált csoporttal szemben is sajátos előnyök keresésének és megtalálásának kiinduló feltétele.

Manapság a gazdasági tapasztalatok bizonyítják, hogy pl. a nők jelenléte a munka világában, a nemek egyenlőbb képviselője a vezető pozíciókban mind a munkaszervezeti kooperativitást és eredményességet javító tényező. Mindez még olyan hagyományosan férfivilágnak tekintett területeken is igaz, mint a politika és a diplomácia: ma számos nagyhatalom külügyeit nők irányítják, a német kancellár(nő) az egyik legelismertebb európai politikus, és az a Norvégia, ahol az egymást követő különböző pártok koalícióiban a női miniszterek folyamatosan többen vannak, mint a férfiak, az elmúlt évtizedek egyik legsikeresebben kormányzott országa.

Az a fajta hozzáállás, amely a korábban lenézéssel, averziókkal, gyakori hátrányos megkülönböztetésekkel sújtott emberek értékeit igyekszik (újra)felfedezni, mára a gazdasági és társadalmi élet számos területén magától értetődő evidenciává vált. Erre a korábbi hátrányból új erényt felfedező szemléletmódra számos példát sorolhatunk fel:

- A kerekesszékhez kötött mozgássérülteket szívesen alkalmazzák olyan tartósan „ülőmunkák” ellátására, mint a call-centerek ügyfelekkel tárgyaló telefonosai (ha úgy tetszik, érénnyé vált a hátrány: nem érznek késztetést arra, hogy „felpattogjanak” a székükből...)
- A jó monotonitáértesű, középsúlyos értelmi fogyatékos lányok gyakran igen kiváló munkákat végeznek olyan munkakörökben, mint pl. a kórházak szülészeti osztályain a babakelengyék vasalása...
- A biotermékek és biokozmetikumok világában sajátos előnyt testesítenek meg azok, a hagyományosan gyűjtögetéssel is jövedelmet termelő vidéki, így roma/cigány emberek, akik szocializációjuk során megtanulták megkülönböztetni a különféle fűszer- és gyógynövényeket, gombákat, erdei termékeket;
- Bár hosszú ideig a divatlapok maximum 36-os méretű modelljeit követő fiatal lányokat alkalmazták a divatboltokban, mára sok helyen rájöttek arra, hogy az igazán jó és fizetőképes vásárlók azok az idősebb és „bővebb” hölgyek, akik szívesebben vásárolnak a hasonló adottságú eladóktól, mint a számukra reménytelen távolságokat megjelenítő „modellszerű” eladóktól,
- Ugyanez a jelenség megfigyelhető a „férfivilágban” is: a barkácsboltokban szívesebben vásárolnak a bölcs, öreg szakiktól, mint az ifjú és tapasztalatlan, csapat még az életben meg nem javító snájdig fiatalembertől; a nagy tapasztalatú, idősebb tűzoltó telefonügyeletes sokkal hamarabb megérti a kétségbeesett telefonálót, és tapasztalatai alapján hamarabb átlátja, mekkora a baj, mekkora erővel kell kivonulni stb.

Ezeknél a speciális átértékeléseknél fontosabb és általánosabb tapasztalat annak a felismerése, hogy a sokszínű, sokféle embert foglalkoztató munkaszervezetek sokkal eredményesebbek és hatékonyabbak, mint a homogén, egyféle kiválasztási szempont szerint felálló szervezetek. A sokszínűség általában javítja a csoporttagok közti kooperativitást, illetve annak felismerését, hogy a különböző csoporttagok miben erősek és gyengék. Mindez nem csupán a feladatok hatékonyabb elosztását alapozza meg, hanem a munkaszervezet rugalmasságát és alkalmazkodóképességét is javítja.

E felismerésből kiindulva manapság számos helyen a munkaszervezet tudatos „színesítése”, a képességeikben és hátrányaikban is „szélsőségesebben ki-lengő” stábok alkalmazása igen gyakran mint a szürke általános színtről kiugró szervezeti adottságok, a rugalmasság és az innovativitás előfeltételei jelennek meg – haszonként, érdeként és kevésbé a törvények általi szankciók félelmeként, kényszerként.

A társadalmi kirekesztés – elvek, fogalmak, elméletek

Ha nagyon durván akarnék fogalmazni, akkor a társadalmi kirekesztés (social exclusion) és különösen a magyarra „társadalmi befogadásként lefordított „social inclusion” (ezek mesterségesen kreált, az Unió sajátos angoljában fogant szavak), amelyeknek jelentését elég bonyolult egy amerikainak elmagyarázni, pedig az ő angoljával nem szokott probléma lenni. A korábbi fejtegetéseim szerint nyugodtan mondhatom, hogy a fogalom a kisebbségekre utal: részben kirekesztésként körülírva/definiálva azt a társadalmi folyamatot, amely értéktelebbé nyilvánít bizonyos társadalmi csoportokat (a „kisebbségeket”), másfelől „inklúciónak”, befogadásnak titulálva azokat a politikai intézkedéseket, amelyek egyrészt az Unió alapdokumentumai és szerződési szerint az Unió, a Bizottság részéről kezdeményezhetők; másfelől, amelyek a kirekesztett létből az emancipált, „normál” társadalmi státusz elnyerése és fenntartása felé segítik az érintett kisebbségi csoportokat.

Bárki felvetheti, hogy egy diplomáciai működésmódra berendezkedett nemzetközi szervezetnek vajon miért kell olyan nyelvújító ténykedést folytatnia, amely során a konvencióktól eltérő, azokkal nem összhangban levő terminológiát alkalmaz mások megszokottabb és konvencionálisabb fogalomhasználatával szemben. A kérdésre a válasz ott van az előző mondatban. Részben azért, mert az Unió csak azokban a hatáskörökben mozoghat, amelyre a tagországok felhatalmazták, vagy legalábbis tételesen nem tiltották a szóban forgó politikák Unió-szintű érvényesítését – márpedig a kisebbségeket érintő politikák átfogó és általános alakítására az Unió szervei nem kaptak felhatalmazást a tagországoktól.

Másfelől az „exclusion-inclusion” kifejezések használata kétségkívül némi nyelv-újító leleményt is tükröz: ilyen kifejezések és szavak nem fordulnak (a politikák meghirdetésekor nem fordultak) elő a tagországok joganyagában vagy politikai szótárában – ennek eredményeképpen nem vonatkozhatott semmiféle kategorikus tiltás arra, hogy az Unió ilyen irányú ténykedése a tagországok szuverenitását meg nem engedett módon sérthetné.

Mára a fogalom pár a kisebbségekről szóló tudományos és politikai nyelv bevett, szokásos és sajátos tartalmakat/orientációkat jelölő fogalmává váltak – e tartalmakat igyekszem kibontani a következő részben.

A társadalmi kirekesztés fogalmi értelmezésének kiindulópontjai

A. Sen²⁴ a társadalmi kirekesztés értelmezésében két út, két szempont párhuzamos érvényesítését javasolja: a pragmatikus és az ismeretelméleti/társadalomelméleti megközelítéseket. Sen javaslatát a kettős megközelítésre és párhuzamos tárgyalásmódra a következőkben igyekszünk rekonstruálni.

Pragmatikus megközelítésből elsősorban azt próbáljuk meg rekonstruálni és értelmezni, milyen megoldandó társadalmi problémák „hívószava”, emblémája a társadalmi kirekesztés fogalma, illetve milyen problémamegoldási orientációk rajzolhatók ki a gyakorlatias alapvetésekből. Nem kétséges, hogy a társadalmi kirekesztés problematikája akár történetileg, akár a felvetések dominanciájában döntően pragmatikus kérdés: az új évezred (amely talán a történészek által 1914–1990 közötti időszakra lehatárolt „rövid XX. század” után kezdődött) sajátos társadalmi problémáival való szembesülés és azok megoldásának keresése állította a széles körű, a politikai és társadalomtudományi köröknél kiterjedtebb közérdeklődés középpontjába is a fogalmat. Ebből a megközelítésből nem igazán súlyos és komoly kérdés, hogy milyen „kisebbségi” társadalmi jelenségeket jelez, illetve fejez ki a kirekesztés fogalma. A súlyos és komoly kérdések maguk a társadalmi problémák megoldási lehetőségei, melyek szempontjából elégségesen jól funkcionál a kirekesztés fogalma akkor is, ha pontos koncepcionális értelmezések nélkül is jól utal a megoldandó kisebbségi problémák mibenlétére – különösen, ha jól érzékeltet a problémák megoldása irányába mutató politikai orientációkat, utakat és eszközöket.

Ismeretelméleti és szociológiaelméleti kiindulásból az alapvető feladat a társadalmi jelenségek és változások megértése, azok értelmezése, amihez nélkülözhetetlen a jelenségek és változások leírására és értelmezésére használt fogalmak, koncepciók pontos meghatározása. A gyakorlatias megközelítés oldaláról

²⁴ Sen, Amartya: Társadalmi kirekesztés: Fogalom, alkalmazás és vizsgálat. Esély 2003/6. és 2007/1.

gyakran elégséges lenne, ha a társadalmi kirekesztés fogalma csupán valami-féle „dolog”, ha az eléggé érzékletesen utal valamiféle gyakorlatias következményre. Ám nyilvánvalóan ez nem elfogadható fogalomhasználat a társadalomtudomány, a szociológia normái szerint. Ebből a megközelítésből tehát a lehető legpontosabb elméleti keretek meghatározására, fogalmi tisztázásra és a fogalom használatának a fogalmat alkalmazók társadalomtudományi hagyományokban, konvenciókban, paradigmákban való elhelyezésére van szükség. Ebbe a meghatározásba bele kell értsük a rokon értelmű és tartalmú, de más fogalmaktól való elhatárolást, a különbségek kimutatását is.

A két megközelítést nem lehet, nem érdemes és nem is szabad teljesen elválasztani egymástól. A gyakorlatias megközelítést igencsak hátráltathatja az, ha a politikai eszközöket alkalmazók nem értik kellően pontosan, milyen problémával foglalkozván milyen irányú változásokat implikálnak beavatkozásaik. Ahogy a társadalomtudományi elméletek egyik markáns tesztje az az utilitáriánus próba, hogy vajon használhatók-e bármire is a teoretikus és empirikus tudományos okoskodások.

A pragmatikus megközelítés gyökerei

A problémamegoldás kívánatos iránya: foglalkoztatásbővítés

A *társadalmi kirekesztés* fogalmát a lisszaboni stratégia előkészületi munkái során az EU (ide értve az EU hivatalnokait, politikusait és azok felkért külső, jellemzően akadémiai háttérű szakértőit is) tette „divatossá”. A „divat” alapvetően két egymáshoz kapcsolódó, már korábban is létezett, ámde gyakorlatilag alig reflektált uniós szintű társadalmi probléma „felfedezéséhez”, afféle európai szintű közös heurisztikus homlokra csapáshoz kötődik.

Az egyik probléma az Unió legerősebb és legmélyebb hagyományához, a „közös piac” gazdaságfejlesztési, gazdaságélénkítési és gazdasági integrációs hagyományából eredt. A '90-es évekre az Uniót egyre mélyebb aggodalom és félelem töltötte el amiatt, hogy nem csupán a világ más fejlett térségeitől való leszakadás rémképe vált nyomasztóvá, hanem mindezt tetézte a globalizáció folyamatában megerősödő, robogva fejlődő új gazdaságokkal (elsősorban Kína és India) szembeni versenyhátrányba kerülés veszélye is. A gazdasági versenyképesség hagyományos közgazdasági elemzései mindenekelőtt a technológiai fejlődésben, a tudományos eredményeknek a gazdaság innoválására gyakorolt hatásainak erősségében és sebességében, a vállalatok versenyképességében keresték (és keresik) a gazdasági fejlődés vagy lemaradás legfőbb faktorait. Kétségtől Európa ezeken a területeken is mutatott némi elmaradást, de a pro-

duktivitás hagyományos tényezőinek alakulása nemhogy nem magyarázta az európai gazdaság aggasztó jeleit, hanem ezzel ellentétben: az európai vállalatok elég jól álltak (és állnak) a versenyképesség dolgában. Az „európai minőség” még ma is a magas minőség reklámokban megjelenő szimbolikus jelzése az amerikai piacokon.

A lisszaboni stratégia döntő újítása az volt, hogy a gazdaság fejlődése szempontjából döntő gazdaságfejlesztési és gazdaságpolitikai tényezőnek „fedezte fel” a foglalkoztatottság alakulását, az európai gazdaság és a közös piac fejlődésének alapvető problémájává emelte be a foglalkoztatottság bővítését. Más szóval az EU gazdasági lemaradásának kockázati tényezői között döntő jelentőségűnek tekintette azt, hogy más fejlett gazdasági térségekhez képest, illetve a dinamikus felülmúló gazdaságok lehetőségeihez képest Európa foglalkoztatási mutatói már eleve kedvezőtlennek ítélték meg, és a spontán, a foglalkoztatás bővítésével nem számoló politikák mellett a foglalkoztatásban való lemaradás lehet a gazdasági fejlődés lassulásának legveszélyeztetőbb kockázata.

Ha a foglalkoztatottság jelentősége kiemeltté válik, akkor értelemszerűen előtérbe kerül az a kérdés, kik is azok, akik bár elvileg dolgozhatnak is, de még sincsen munkájuk. Kik rekesztődnek ki a munkaerőpiacról, a gazdaságból?

Nos, a válasz elég egyszerű. Az értéktelenséget politikai kényszerek és gazdaságpolitikai prioritások mentén a koncepció leegyszerűsíti a gazdaság és a munkaerőpiac szférájára. E koncepcionális keretben a gazdasági és társadalmi szempontból hátrányos helyzetű, korlátozottan produktív, kevésbé értékes munkavégzésre képes emberek azok, akiket hátrányaik és korlátozottságaik okán és következtében a munkaerőpiac „kirekeszt”.²⁵

A munkajövedelmek hiánya egyrészt a szegénység magas kockázatával jár együtt, azaz a munkaerőpiacról kirekesztettek szociológiai értelemben nagyrészt lefedik az aktív korú, elvileg munkaképes szegények társadalmi csoportját (bármit is jelentsen konkrétan a szegénység fogalma).

²⁵ A social exclusion („társadalmi kirekesztés”) és különösen annak ellentétpárja, az angolban is szókatlanul csengő, magyarra csaknem lefordíthatatlan „inclusion” („befogadás”) kifejezés némiképp ködös, dodonai jelentéstartalmát sokan – jó okkal – annak tulajdonítják, hogy a nemzetközi szervezetek tisztviselői és a nemzeteket képviselő diplomaták nem mutatnak különösebb fogékonyságot a szavak jelentéstartalma iránt. Ezzel ellentétben viszont különös vonzalmuk van az olyan szavak iránt, amelyek talán semmit sem jelentenek, de használatukkal mindenki egyetért. A „kirekesztés” fogalma iránti EU és diplomáciai vonzalom nagyrészt ezzel magyarázható: úgy érzékeltet problémát és megoldási irányt, hogy ezzel nem sérti az EU alapokmányait. Ha ugyanis az Unió bármilyen olyan szót, fogalmat talált és használt volna (szegénység, hátrányos helyzet, depriváció stb.), amely bármilyen formában fellelhető bármely ország joganyagában vagy intézményi nyelvében, akkor azzal az adott ország szociális politikájába avatkozott volna be, nemzeti szuverenitást sértett volna olyan kérdésben, amire nincsen felhatalmazása. A „kirekesztés” és a „befogadás” kétes lingvisztikai értékű nyelvújító leleménye mindezt megoldotta: ilyen szót addig sehol sem használt egyetlen ország hivatalos nyelve sem, tehát, a társadalmi kirekesztés elleni politikák nyílt koordinációjának meghirdetésével az Unió nem sértett semmilyen nemzetközi normát és nemzeti szuverenitást sem.

Másrészt a beérett jóléti államokban akár a munkajövedelmek hiánya, akár a keresőképtelenség, akár az ennek következményeként előálló szegénység szociális jövedelmekre való jogosultságokat keletkeztet – tehát a munkaerőpiacról kirekesztett szegénységben élő emberek csoportja nagyrészt átfedi az aktív korú szociális ellátásban részesülők csoportját is.

Mindezek alapján a társadalmi kirekesztés pragmatikus megközelítése viszonylag egyszerű, primitív problémává egyszerűsíthető: hogyan lehet „befogadóbbá” tenni a munkaerőpiacokat, hogyan lehet úgy dinamizálni a munkaerőpiacokat, hogy ezáltal több embernek legyen munkája, saját jövedelme, megélhetése – amitől kevesebb ember tisztos ellátásáról kelljen (ha ez lehetséges...) az elvonásokból finanszírozott szociális ellátások révén, állami eszközökkel gondoskodni?

A társadalmi kirekesztés problémája tehát a jóléti államok hagyományosnak tekinthető, a társadalmi egyenlőség és integráció-kohézió értékeit gyakorlatias koncepcióként előhívó kérdéskör, amely olyan megváltozott társadalmi-gazdasági környezetben is átörökíti a jóléti állam hagyományait, amelyben:

- a gazdaság posztindusztriális szerkezetváltása és globalizációja zajlik;
- megváltoznak a szociálpolitika kiemelt, legmagasabb társadalmi kockázatu célcsoportjai – míg korábban az elvileg sem munkára képes idősök, eltartó nélkül maradt gyerekek, özvegyek és rokkantak/fogyatékosok voltak a legjellemzőbb célcsoportok, addig az „új” célcsoportok elvileg munkára képesek, de nincsen munkájuk és jövedelmük;
- mind a szegénységi kockázatok enyhítése, mind a gazdaság fejlődése, mind az államháztartási-közfinanszírozási egyensúlyok fenntartása szempontjából a problémák megoldásának a legfőbb iránya a munkaerőpiacok dinamizálása és „befogadóbbá” tétele.

Ebből az igencsak leegyszerűsített pragmatikus megközelítésből mindennek előtt a probléma és annak megoldási iránya rajzolódik ki, azonban maga a „társadalmi kirekesztés” fogalma, oka, értelmezési kerete nem.

Pragmatikus orientációjú szociológiai és társadalomelméleti megközelítések a társadalmi kirekesztés leírására: szegénység és depriváció

Bár a kirekesztettség fogalma elméletileg magába foglalja általánosítva is a kisebbségeket, ám ennél meghatározóbb hagyománnyá vált az, hogy a társadalmi kirekesztettségéről szóló valamennyi kutatói és politikai megnyilatkozás a fogalomtól elválaszthatatlannak tekinti a klasszikus jóléti állam „hagyományos”

társadalompolitikai problémáját, azaz a szegénység kérdését. Így pl. a politikai dokumentumokban vagy statisztikai kategóriákban igen gyakran maga a probléma megjelölése is a két fogalom együttes használatával történik: „szegénység és társadalmi kirekesztés”.

Ezt a fogalmi kapcsolódást fontos folyamatosan szem előtt tartani: amikor a kirekesztés, az exklúzió fogalmát próbáljuk bárhogyan értelmezni, akkor olyan társadalmi és gazdasági jelenségeket kísérelünk meg néven nevezni, amelyek nem feltétlenül vonatkoztathatóak valamennyi kisebbségi problémára, hanem ezek közül csak azokra, amelyek nagy valószínűséggel együtt járnak a szegénységgel, vagy még inkább, nagy valószínűséggel szegénységet eredményeznek. Ennek az állításnak fontos logikai következménye az, hogyha a társadalmi kirekesztés fogalmának meghatározásában, körülírásában vannak bizonytalanságaink (vannak, épp ezért van szükség a témára irányuló elméleti tisztázásra és empirikus kutatásokra), akkor minden elméleti és empirikus társadalomtudományi munkában a viszonylag jól mérhető, a mérési eljárások pontos meghatározásán keresztül jól definiálható szegénység fogalmát kell kiindulási pontnak, a „kályhának” tekinteni. Minden kirekesztettségről szóló kutatásnak akár a leírások, akár a beavatkozási lehetőségek, akár a társadalmi okok feltárásában valamiféle „hozzáadott értéket” kell generálnia a szegénység leírásához és magyarázatához képest.

Áttekintésemben tehát előbb azokat a szociológiai-társadalomelméleti gondolatokat kíséreltem meg számba venni, amelyek a társadalmi kirekesztés problémáját pragmatikusan úgy próbálják meg értelmezni, mintha az a szegénység kérdése mellett, annak mintegy kiegészítéseként jeleznének egyéb enyhíthető és enyhítendő kisebbségi társadalmi hátrányokat is. E megközelítések közös gyakorlatias sajátossága, hogy az értelmezésekből viszonylag egyszerűen, áttetelek nélkül lehet a probléma orvoslását, enyhítését is ígérő politikai programokra következtetni.

Szegénység és depriváció – a munkaerőpiaci és társadalmi részvétel feltételeinek biztosítása

A '60-as évek közepén a brit kormány megrendelésére P. Townsend vezetésével kutatócsoport vizsgálta a szegénység alakulását. A kutatási eredményeket összefoglaló jelentés a jóléti államok felvirágzásának csúcán igen ambiciózusan igyekezett feltárni a szegénység valamennyi faktorát és körülményét, azaz a nem titkolt törekvéssel, hogy a szegénység felszámolható, a döntő körülmények enyhíthetők, kiiktathatók.

Townsend a szociológiában ritka szellemességgel és ugyancsak ritka empátikus érzékenységgel nemcsak a társadalmilag elfogadott szintű jövedelmektől való „megfosztottságot”, a szegénységet tekintette mérvadó hátránytényezőnek, hanem igyekezett valamennyi olyan dolgot, körülményt, feltételt számba venni, ami az akkori Angliában elvártnak, megszokottnak volt tekinthető, és melynek hiánya, melytől való megfosztottság, depriváltság társadalmi hátránytényezőként vehető számba. (Pl. számára a depriváltság megnyilvánulása volt az, ha valamely szülőt nem lehetett fél órán belül elérni telefonon, vagy bárhogyan másképpen, ha valami baj van a gyerekével.) A depriváció fogalma tehát szűkebb a részvételre, a társadalmi cselekvés lehetőségeire is vonatkozó kisebbségi hátrány fogalmánál, de a jövedelemben mért szegénységet kiterjeszti és kiegészíti a jövedelemmel nem mérhető, „anyagi természetű” hátrányokra is.

A Townsend-riport²⁶ a szegénységről szóló szakirodalom klasszikus alapműve lett, ám ennek ellenére hosszú ideig nem vált sokak által követett paradigmává az „abszolút relatív depriváció” fogalma köré kiépített, a jövedelmi szegénységet az anyagi természetű, az anyagi körülményekre is vonatkozó deprivációs megközelítés. Sőt, olykor inkább tévedések és igencsak tanulságos félreértések forrásává vált a megfosztottság, a depriváció értelmezése.²⁷ Azonban épp a kirekesztettség fogalmának politikai koncepcióként való középpontba állítása eredményezte Townsend és a deprivációs elmélet újbóli felfedezését. Nem csodálkozhatunk nagyon ezen, hiszen a pénzkereső munka, foglalkozás és a munkahelyek által elérhető szociális biztonságok hiánya az egyik legfontosabb deprivációs faktor volt Townsend munkájában.²⁸

Ha a deprivációs elmélet „diplomáciai” és „politika-formáló” erejét akarjuk szemléltetni, akkor valószínűleg a leghelyesebb arra hivatkoznunk, hogy az EU tagországok társadalmi kirekesztés elleni küzdelmét követő/mérő laekeni indikátorok túlnyomó többsége a hagyományos szegénységi mutatószámok mellett alapvetően deprivációt mérő indikátorok. Különösen szemléletes az, ha a „köte-

²⁶ P. Townsend: *Poverty in the United Kingdom: a survey of household resources and standards of living*, Harmondsworth: Penguin Books, 1979.

²⁷ Talán a legtanulságosabb, amelyre még visszatérünk, A. Sen és P. Townsend vitája az Oxford Economic Papers 1985. évi évfolyamában (Sen, A.: *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*, Oxford University Press, 1981, A. Sen: *Poor, Relatively Speaking*, Oxford, Economic Papers, 1983, p. 153, Oxford University Press; P. Townsend: *A Sociological Approach to the Measurement of Poverty – A Rejoinder to Professor Amartya Sen* – Oxford Economic Papers, 1985, p. 659 – Oxford University Press; A. Sen: *A sociological approach to the measurement of poverty: a reply to Professor Peter Townsend* – Oxford Economic Papers, 1985, p. 669 – Oxford University Press.

²⁸ Lásd pl. G. Room (szerk.): *Beyond the threshold: the measurement and analysis of social exclusion*, Policy Press, Univ. of Bristol, 1995; D. Gordon – P. Townsend (szerk.): *Breadline Europe: the measurement of poverty*, Policy Press, University of Bristol, 2000; D. G. Mayes – J. Berghman – R. Salais: *Social Exclusion and European Policy*, Edward Elgar, 2001 stb.

lező” indikátorok dinamikáját, fejlődését is nézzük: az eredeti munkanélküliségi-foglalkoztatási mutatók mellé felsorakoztak az alapvető tanulási készségeket/képességeket mérő, az OECD-től átvett PISA-indikátorok, a nagyobb ívű, az eredeti townsendi elveket követő egészségi-egészségügyi deprivációs mutatók közül egyelőre csak a tartós ápolás-gondozás mutatói és folyamatos törekvések vannak a szubsztenderd lakhatást kifejező lakás-deprivációs mutatók beemelésére is.

A foglalkoztatási, képzési, lakhatási deprivációs tényezők mellett, az operacionálisabb, mérhetőbb „materiális deprivációs tényezők” is egyre bővülő szerepkörrel jelennek meg az EU kirekesztés elleni politikáiban, és azok követésében/értékelésében – elsősorban a megfelelő lakással rendelkezés és a társadalmi normáknak megfelelő tartós fogyasztási cikkekre való ellátottság (az azoktól való megfosztottság) értelmében.²⁹

Tagadhatatlan persze az is, hogy az Unió által használt szegénységi mutatók egy-egy társadalom átfogó jövedelmi helyzetéhez viszonyítva, relatív megközelítésben méri és értelmezik a szegénységet. Azaz egy egyenlőbb, ámde alacsonyabb gazdasági fejlettségű ország szegénységi mutatója lehet kisebb egy egyenlőtlenebb, ámde gazdagabb ország szegénységi mutatójához képest – akár annak ellenére is, hogy a gazdagabb ország szegényeinek a jövedelme lényegesen magasabb, mint az alacsonyabb fejlettségű, ámde kisebb szegénységi rátával rendelkező ország szegényeinek jövedelme. Ezt a „relativitási torzulást” jól egészíti ki és korrigálja az az „abszolút” deprivációs mutatórendszer, amely már nincsen tekintettel az egyes országok gazdasági fejlettségére, s amely szerint Európa országai szegényeinek életkörülményei a megfosztottságok deprivációs mutatóival közvetlenül is összevethető.

A deprivációs elméletből levezethető politikai konzekvenciák eléggé magától értetődöek: a szegénységet enyhítő szociális jövedelmi programok mellett, azokat kiegészítve szükség van a kirekesztést (többé-kevésbé ennek összetevőit lefedő fogalomként: deprivációs tényezőket) csökkentő programokra is – ilyenek pl. az aktívabb foglalkoztatáspolitikák, az esélyeket kiegyenlítő oktatási/pedagógiai reformok, az egészségügyhöz való hozzáférés biztosítása és a lakáskörülményeket, mindenekelőtt a lakókörnyezeti hátrányokat enyhítő várospolitika és

²⁹ A materiális deprivációs mutatók figyelembevétele nagyrészt az EU által felkért szakértői team eredménye (E. Marlier, Atkinson, A. B., Cantillon, B. és Nolan, B.: *The EU and Social Inclusion: Facing the Challenges*, EU, Brüsszel, 2004, illetve Policy Press, Bristol 2007). A megközelítés mára általános az EU periodikus áttekintéseiben (pl. *Social Situation in Europe*), vagy a Social Protection Committee mellett működő Indicator Sub-Group jelentéseiben. Magyarországon Havasi Éva (pl. Havasi Éva: A transzferjövedelmek szerepe a szegénység csökkentésében, *Esély* 2005/4.; Havasi Éva: Szegénység és társadalmi kirekesztettség a mai Magyarországon, *Szociológia*, 2002/4.), illetve a TÁRKI (pl. *Társadalmi Riport*, 2004, Monitor-jelentések stb. – www.tarki.hu) publikációiban kapnak jelentős súlyt a materiális deprivációs indikátorok.

vidékfejlesztési programok. Intézkedési, politikai logikájában a kirekesztés ezen megközelítése tekinthető a jóléti állam hagyományaival leginkább kontinuosnak, a jóléti állam hagyományos eszköztárát különösebb sűrűlódások nélkül kiegészítő megközelítésnek.

Szegénység és „underclass”, „szubkultúra” és deviancia – munkaösztönzés, képzés, oktatás, terápia és regulázás

A szegénység és társadalmi kirekesztés problémája a szakirodalomban és a '80-as évek közepe óta a politikai gondolkodásban is (az EU megközelítéseiben egyértelműen) a társadalom és a gazdaság működésének diszfunkcióira visszavezethető problémaként jelenik meg. Azonban folyamatosan jelen van – különösen a közpolitikai intézmények működési hagyományaiban és koncepcionálisan nem feltétlenül összefüggő politikai megnyilatkozásokban – az a konzervatív politikai hagyomány is, amely a szegénység és társadalmi kirekesztés problémáját alapvetően egyéni okokra, de legalábbis a kisebbségek tipikus csoporttulajdonságaira igyekszik visszavezetni. Ezek a megközelítések leggyakrabban a deviancia és szubkultúra elméletekre épülnek, és tárgyalásmódjukban a szegénység, illetve a kirekesztettség – ha nem is feltétlenül egyéni preferenciák és választások következményei, de legalábbis – a szegénységhez és kirekesztettséghez vezető kisebbségi csoportokra jellemzőnek vélt egyéni magatartások tudatos megváltoztatásával orvosolhatók. Értelemszerűen a helyes utak megválasztását előtérbe állító megközelítések leggyakrabban hivatkozott célcsoportjai a szegénységben élő, kirekesztett fiatalok, akiknek sajátos magatartásformái populárisan magyarázhatók „szubkulturális” és „deviáns” sémákkal, illetve akik életkoruk alapján is könnyebben terelgethetők a helyes magatartás követése felé.³⁰

Ugyancsak a helytelen egyéni választásokra helyezik a hangsúlyt azok a közgazdasági, munka-gazdaságtani megközelítések, amelyek szerint a szociális ellátások igénybevétele túl vonzó választási lehetőség sokak számára – még akkor is, ha mindez hosszabb távon szegénységhez, leszakadáshoz, a kisebbségek értéktelenebb magatartásainak fennmaradásához és kirekesztődéshez

³⁰ Lásd pl. MacDonald, R. – Shildrick, T.: Street Corner Society: Leisure Careers, Youth (Sub)culture and Social Exclusion, Leisure Studies, Volume 26, Number 3, July 2007, p. 339–355.; Terpstra J.: Youth subculture and social exclusion, Young, Vol. 14, No. 2, 83–99 (2006); vagy a hasonló megközelítések erős kritikáját megfogalmazva: MacDonald R. (szerk.): Youth, the 'underclass' and social exclusion, Routledge, NY 1997.

vezet.³¹ A helytelen (értsd: gyengébb felvetésben tudatlan, buta, erősebben elutasítva bűnös, erkölcstelen, amorális, emberi értékeiben devalvált) viselkedések eredményeképpen kirajzolódó sajátos „kirekesztett osztályhelyzetet” és annak megvetését, lenézését pontosan érzékelteti az „underclass” fogalma, annak leíró és értelmező használata.³²

A hasonló koncepciók politikai konklúziói is meglehetősen egyértelműek: a kirekesztetteket valamiféle eszközökkel rá kell venni a helyes magatartás követésére. Ezek az eszközök eléggé változatosak lehetnek, ide sorolhatók különféle tanácsadási, képzési eszközök, a helyes út belátását segítő szociális munka és pszichológiai-pszichiátriai terápiák, a munkavállalást kedvezőbb választássá tevő segélyleszorító és -megvonó/szigorító intézkedések, de a különféle erőteljesebb kötelezésekkel és regulázásokkal járó, a szabályokat megsértőkre szankciókat kirovó, kényszerítő és büntető jellegű intézkedések is.³³

³¹ Lásd pl. D. Ringold – L. Kasek: Social assistance in the new EU member states : strengthening performance and labor market incentives, Word Bank Working paper 117, 2007. http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSPContentServer/WDSP/IB/2007/08/28/000020953_20070828145422/Rendered/PDF/405410ECA0Soci1LIC0disclosed0Aug271.pdf; Magyarországon az alacsony szintű foglalkoztatási mutatók magyarázataként Köllő János hangsúlyozza leginkább az egyéni munkakeresés gyengeségét, és okolja leginkább a szociális rendszert a foglalkoztatási problémákért, lásd pl.: Miért nem keresnek állást a magyar munkanélküliek? Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek, 2009/3. <http://www.econ.core.hu/file/download/bwp/BWP0903.pdf>, a tanulmány utolsó mondata: „Az adatok áttekintése azonban arról győzött meg minket, hogy ha valaki alaposabb elemzés útján szeretné megtalálni az alacsony foglalkoztatással párosuló alacsony munkanélküliség magyar specifikumának kulcsát, annak nem az időseket vagy a fiatalokat, az iskolázatlanokat vagy az állástalan diplomásokat, avagy a tartós munkanélküliek „reményvesztését” kell kutatnia, hanem a jóléti és munkaügyi rendszer sajátos működését kell mélyebben megértenie.” (i. m. 26.) Köllő állítását cáfolják John Micklewright és Nagy Gyula eredményei, amelyek szerint munka-kereslethiányos környezetben a keresés intenzitása, az intenzívebb keresést támogató/ösztönző/kényszerítő rendszerek működése indifferens a munkába lépés szempontjából. (Az álláskeresés ellenőrzése és a munkanélküliség időtartama, Közgazdasági Szemle, LIII. évf., 2006. július–augusztus, 641–660., amely eredményekről, azok aktuális érvényességéről Nagy azóta is több előadásában beszámolt.

³² Lister, R. (szerk.): Charles Murray and the Underclass: The Developing Debate, IEA Health and Welfare Unit in association with The Sunday Times London, 1996, <http://www.civitas.org.uk/pdf/cw33.pdf>

³³ Érzékeltetésül lásd Köllő i. m. 24.: „A magyar jóléti rendszerben meghatározó súlyú transzferek vagy nem írnak elő együttműködési kötelezettséget a munkaügyi szervezettel, vagy ha a törvény így rendelkezik is, a gyakorlatban a hangsúlyt nem az álláskeresés kikényszerítésére helyezik.” Többen ezt a fajta politikai megközelítést alapjaiban támadják, a szegénység és kirekesztettség helyett a szegényekkel és kirekesztettekkel szembeni küzdelemnek tekintik, legmarkánsabban lásd: Gans, H., The War Against the Poor. New York: Basic Books 1995.

Szegénység és stigmatizáció – antidiszkrimináció és esélyegyenlőség

A társadalmi kirekesztést mint sajátos kisebbségi helyzetet egyéni okokkal magyarázó megközelítések relevanciáját nem szokás kétségbe vonni annak leíró tartalmában: a társadalmak, a közgondolkodás valóban könnyedén felelőssé teszi a nehéz helyzetben levőket saját sorsuk alakulásáért. (E problémára még visszatérünk.) Ám ebből a ténymegállapításból másféle következtetésekre is lehet jutni a társadalmi kirekesztettség problémáinak értelmezésében. Például arra, hogy a társadalmi kirekesztettség fogalma épp annyival több a szegénységnél, hogy a szegénység stigmává, megbélyegzéssé is válhat, a kirekesztettség ennyiben a megbélyegzett, megvetett és lenézett szegénység. Még pontosabban szólva nem is annyira az érzületekben, vélekedésekben, előítéletekben megjelenő szociálpszichológiai jelenségként leírható megbélyegzettség, hanem sokkal inkább a szokásos viselkedésekben általánossá váló, intézményesülő, sőt, akár jogokban is tetten érhető megbélyegzettség.

Az, hogy a deviancia, vagy bármi más néven nevezett megvetettség problematikája nem a deviánsok felől érthető meg, hanem a társadalom közállapotai felől, H. S. Becker³⁴ munkássága nyomán mára már közhelyes evidencia. Ezt akár a hétköznapi tapasztalatok alapján is meg tudjuk erősíteni: pl. azok a magatartásformák (pl. a házasság előtti nemi kapcsolatok), melyek korábban deviánsnak minősültek, mára nemhogy megszűntek „deviánsnak” lenni, hanem általánossá váltak.

Ám ha a társadalom valakit deviánsként megbélyegez, akkor ennek az általános vélekedésnek akkor is következményei, szó szerint szankciói lehetnek, ha a megbélyegzésnek nem ténybeli bizonyítékok, hanem pusztán sztereotípiák, előítéletek az alapjai.³⁵

Ebből a megközelítésből a társadalmi kirekesztettség leírásában a passzív szerkezet helyett érdemes aktív formulát („kirekesztés”) használni, és a probléma orvoslását is alapvetően e káros társadalmi magatartás, a kirekesztés felfüggesztésében, megszüntetésében kell keresni. A társadalmi kirekesztés megbélyegző gyakorlata helyett semleges társadalmi és intézményi magatartásokat kell követni, így a hátrányos megkülönböztetéssel szemben fellépve korlátozni, tiltani kell a diszkriminációt, egyenlő esélyeket kell biztosítani a társadalom valamennyi tagja és csoportja számára. Ám bármennyire is triviális a következtetés,

³⁴ Lásd: Becker H. S.: A kívülállók. Tanulmányok a deviancia szociológiai problémaköréből. In: Andorka Rudolf – Buda Béla – Cseh-Szombathy Béla (szerk.), (1974): A deviáns viselkedés szociológiája. 80–115. Gondolat Kiadó, Budapest.

³⁵ Nelson T. D. (szerk.): Handbook of prejudice, stereotyping, and discrimination, Psychology Press – Taylor & Francis Group, 2009.

I. A kisebbség fogalmáról...

a gyakorlatban mégiscsak nehéz érvényesíteni azt. Egyfelől azért, mert egy nem-rationális jelenségre általában nem lehet adekvát módon racionálisan reagálni. Az előítéleteességéről, előítéleteiről épp annyira nehéz racionális érvekkel lebeszélni valakit, mint amennyire nehéz lenne egy zöld sas Fradi-drukker ultrát racionális érvekkel rávenni arra, hogy ezentúl az MTK csapatát biztassa. Másfelől még magát a problémát is nehéz néven nevezni. Ma Magyarországon a szegénység nem stigma, mindamellett leginkább egyfajta lesajnáló, szánakozó attitűd érzékelhető a szegénységgel kapcsolatos megnyilvánulásokban. A szegényeket persze gyakran stigmatizálják, ha nem is direkt módon, de indirekten biztosan. Valamint ott van a cigányság egy jelentős csoportja, mely elsőrendű célpontja a stigmatizációs folyamatoknak, és melynek számottevő része szegény, ezáltal kiemelten magán viseli az összes szegénységhez, szegényekhez kapcsolódó negatív, kirekesztő, megbélyegző jelzőt. Hasonlót lehet elmondani a fogyatékkal élőkéről is: a fogyatékosság kifejezés szánalmat és sajnálatot involvál. Elmondható, hogy nem lehet egyértelmű normaként érvényesíteni a semleges magatartást – mintegy fölé kell célozni ahhoz, hogy legalább közelíteni lehessen a semlegesség felé. Ezt a „fölé célzást” szokás kifejezni magyarul a kissé abszurd „pozitív diszkrimináció”³⁶ fogalmával, illetve az amerikai fogalmat átvéve megerősítő, affirmatív intézkedések megnevezéssel. Ami persze további politikai ellentmondásokat eredményez. Ha pl. valamely etnikumot a szokásosnál kedvezőbb elbírálásban akarunk részesíteni, akkor ezzel mi magunk is rasszista alapokon teszünk megkülönböztetést, ami lehet, hogy a konkrét hátrány enyhítésében, a konkrét intézkedés eredményességében előnyt hoz, ám nagy valószínűséggel hosszabb távon, átfogóan inkább az etnikai megkülönböztetés felerősödését hozhatja.³⁷

Az ellentmondásokat tovább fokozza, hogy más „puhább” és „rugalmasabb” eszközöket, beavatkozásokat involváló koncepciókkal szemben az antidiszkriminációs törekvések központi eszköze az a jog, méghozzá az a büntetőjog, amely elvileg csak világos és egyértelmű tényállások bizonyítottsága mellett működőképes, és szigorú logikai rendbe kellene kapcsolnia a nehezen feltárható, nehezen megítélhető normaszegő magatartást és annak jogi következményét, szankcióját.

³⁶ A pozitív diszkrimináció a legtöbb nyelvre lefordíthatatlan, hiszen a diszkrimináció nem lehet pozitív.

³⁷ Skrentny J. D.: The Ironies of Affirmative Action: Politics, Culture and Justice in America. Morality and Society Series. Chicago: University of Chicago Press, 1996.

Szegénység és érdekképviselet ellehetetlenülése, elszigetelődés és szegregáció – empowerment, a kirekesztettek hangjának hallatása, felerősítése

Ralf Dahrendorf – sokak véleményét összegezve – a társadalmi kirekesztést alapvetően politikai és érdekképviseleti problémaként tárgyalja.³⁸ Értelmezésében a társadalmi kirekesztés a szegénységen túl a politikai részvételre, a saját érdekek megjelenítésére való képtelenséget is jelenti. Egyszerűbben fogalmazva Dahrendorf szerint a kirekesztettek akár a fejük tetejére is állhatnak, akkor sem képesek befolyásolni a többségi társadalom működésrendjét, még csak protest akciókkal vagy demonstrációkkal sem képesek zavart okozni a társadalom életében. Ezt a képtelenséget ő három tényezőre vezeti vissza:

- nem képesek olyan közös célt, közösen elérendő „jót” megfogalmazni, ami mellett közös akaratként, közös törekvésként ki akarnának állni,
- ennek megfelelően nem képesek az átfogó célokból olyan gyakorlatias, stratégiai célokat, feladatokat leszűrni, amelyek a siker bármilyen reményével mozgósíthatná őket,
- még ha lennének is elvi és gyakorlati célkitűzések, akkor sem rendelkeznek azokkal az erőforrásokkal, szervezési és mozgósítási kapacitásokkal, amelyek kellő erőt, „kritikus tömeget”³⁹ jelenthetnének a társadalmi, döntéshozói befolyásoláshoz.

A kirekesztett csoportok politikai önszerveződésre való képtelensége azzal is együtt jár, hogy más kirekesztett csoportokkal sem feltétlenül lesznek képesek szolidáris, közös fellépésre. A kirekesztettség nem vonja automatikusan maga után a más kirekesztett csoportok iránti toleranciát és befogadó attitűdöt, sőt, előfordulhat ennek ellenkezője is: a csoport tagjai más hátrányos helyzetű csoportok tagjaival szemben lesznek kirekesztőek – egyfajta kompenzációképpen.

Másfelől a kirekesztett csoportok politikai és érdekképviseleti ellehetetlenülése szorosan összefügg az érdekképviseleti mechanizmusok általános válságával. Az üzemméretek csökkenése, az új technológiák és munkaszervezeti formák előtérbe kerülése, valamint a globalizáció hatására a hagyományos szakszervezeti érdekképviseleti eszközök általánosságban eljelentéktelenedtek, különösen a műhelyek, a konkrét munkahelyek szintjein. Mára erős érdekképviseleti potenciállal elsősorban – a jellemzően állami – közüzemi vállalatok szakszervezetei

³⁸ Dahrendorf R. : Egy új rend nyomában, Napvilág, 2004.

³⁹ Ebben az értelemben a biciklisták is sokkal jobb érdekképviseleti, politikai kondíciókkal bírnak, mint akár a romák, akár a fogyatékosok: ők nemcsak követeléseket és célokat képesek megfogalmazni, de képesek összehozni azt a kritikus tömeget („Critical Mass”), amellyel ha csak rövid időre is, de el tudják lehetetleníteni komplett metropoliszok közlekedését, ezáltal normál életét.

bírnak, és az ő eszköztáruk is eltolódott a közvetlen politikai befolyásolás, így az állami-korporatív érdekvégyesítő fórumok, tanácsok, valamint az utcai demonstrációk irányába. Nem tanulságok nélküli, hogy a hagyományos tripartit szociális partnerségek is komoly válságokat élnek át, nem kis részben amiatt, hogy a korábbi teljes érdekspektrumot kijelölő körből (munkaadók – munkavállalók – kormányzat) egyszerűen kimaradtak a munkával nem rendelkezők, a nem-foglalkoztatottak.

E felvetésekből egyértelműen az a megoldási irány rajzolódik ki, amely az érdekképviseleti mechanizmusokba, a társadalmi dialógusokba a társadalom valamennyi jelentősebb csoportját mobilizálni és bekapcsolni igyekszik – különös hangsúllyal a gyenge, politikai részvételben önszerveződésre képtelen csoportok hangjának arányos felerősítésére, ezáltal e csoportok politikai hatalommal való felruházására („empowerment”).

Mindez természetesen csak olyan átfogóbb politikai reformok részeként képzelhető el, amely képes számolni a közvetlen demokrácia eszközeivel, társadalmi mozgalmak és civil szervezetek politikai részvételével is. (Bár az ilyen irányú reformok szükségességében gyakorlatilag valamennyi nemzeti és nemzetközi politikai fórum szinte valamennyi résztvevője egyetért – a megoldás mikéntjében még a megoldás körvonalai, irányai sem rajzolódtak ki.)

Szegénység, illetve pozitív szabadságok hiánya – kapacitások építése és a jogokon túlmutatóan is a lehetőségek bővítése, „equal access”

A társadalmi kirekesztés és kisebbségi értéktelenségi probléma legátfogóbb pragmatikus, programadó koncepciója Amartya Sen⁴⁰ nevéhez köthető. Átfogó elemzéseiben a kirekesztettség egyfajta demokratikus deficitként, sajátos szabadsághiánnyként jelenik meg. Értelmezésében a szabadság nem pusztán a klasszikus, a tiltások határai közötti „negatív” szabadságot jelenti („mindent szabad, amit nem tilos”), hanem a pozitív formulákban leírható lehetőségek, képességek („capability”), szabad választások tereit, pályáit, a pozitív szabadságok jogokban, intézményekben garantált körét is.⁴¹

⁴⁰ Sen, A.: Inequality Re-examined. Clarendon Press. 1992, Sen, A.: Markets and Freedoms. Oxford Economic Papers 45: 519–41., 1993, Sen, A.: Development as Freedom. Oxford University Press., 1999, Sen, A. Democracy as a Universal Value. Journal of Democracy 10(3): 3–17. 1999.

⁴¹ Ennyiben Sen okfejtése T. H. Marshall szociális állampolgárságról és szociális jogokról szóló tanának továbbgondolása, lásd: Marshall T. H.: Az állampolgárság fejlődése a 19. század végéig. In: Ferge – Lévai (szerk.): A jóléti állam. 50–59.; Marshall, T. H.: Citizenship and social class and other essays. Cambridge: CUP. 1950.

Sen tárgyalásmódjában e pozitív szabadságok egyfelől minden tudományos és gazdasági fejlődés alapfundamentumai, másfelől viszont egy demokratikus és jóléti társadalom nélkülözhetetlen pillérei is. A társadalmi kirekesztettség tehát ebben az értelemben e szabadságok hiányaként, a képességek lefojtásaként értelmezhető – ami nem csupán a kirekesztettek „magán-kára”, hátránya, hanem a gazdasági fejlődést és társadalmi haladást akadályozó közösségi probléma is.⁴²

A Sen által felvetett szabadsághiány, a legitim lehetőségek hiányát továbbgondolva Dahrendorf⁴³ a szabadság hiányának logikus fejleményeit, következményeit is jelzi. Számára a képességek lefojtása, a legitim keretekben zajló aktivitások lehetetlenné válása csak azzal a következménnyel járhat, hogy e kirekesztettséget megelő emberek

- passzivitásba temetkeznek, depresszív állapotban élnek túl. A társadalmilag elfogadott, legitim lehetőségeken kívüli, kivételes („opt-out”) egyéni utakon élik ki képességeiket – ami enyhébb esetben megtűrt „szerencselovag” magatartás (pl. lottónyereményben reménykedők, amatőrként „celebbé” válni igyekvők stb.), de még jellemzőbben deviáns boldogságkeresések (szerek, alkohol, drog fogyasztása stb.) és deviáns, olykor kriminális megélhetési stratégiák (illegális kereskedelem, fekete munka, tiltott hazárdjátékok, kurválkodás stb.)⁴⁴;
- erőszakkal megpróbálnak kitörni e beszorított állapotból.

E levezetéssel Sen nyomán Dahrendorf logikailag összekapcsol, egymásból levezethetővé tesz számos kirekesztési koncepciót is.

A depriváció fogalma a materiális és a szokásszerű feltételekhez jutástól való megfosztottságon túlmutatóan a politikai részvételtől és a legitim boldogulás jogától és lehetőségétől való megfosztottságot is jelent:

- A beszorítottság, az ellehetetlenülés az elfogadott normáktól eltérő életformákhoz vezet,
- amit a társadalom nem csupán furcsának, idegennek, normán kívülinek és alattinak könyvel el, és nemcsak deviánsnak bélyegez meg,

⁴² E magán és közösségi hátrányokat próbálja meg számba venni: Room G. (szerk.): Beyond the Threshold: The measurement and Analysis of Social Exclusion, Bristol, 1995, The Policy Press.

⁴³ Dahrendorf, R., i. m.

⁴⁴ Magyarországon sokan – némiképp a szocializmus hagyományaként is – magát a szabadságot a rendszeren kívüli lehetőségek megtűrségeként értelmezik, és ennyiben a Dahrendorf által szabadságnak nem tekintett opt-out értelemben használják. Mindez nem csupán a kirekesztéssel kapcsolatba hozható fekete munkára vonatkoztatható, hanem olyan általánosan gyakorolt, és gyakran sikereket megalapozó egyéni magatartásokra is, mint az adóelkerülés vagy a korrupció, sőt, olyan kollektív és közhatalmi magatartásokra is, mint pl. a pártok finanszírozása.

- hanem gyakran büntet – nemcsak jogon kívüli, jogellenes eszközökkel (diszkriminációval), hanem a normasértéseket jogi eszközökkel szankcionáló és a normák betartását kikényszerítő intézkedésekkel is,
- amivel csak tovább szorítja be és le a legitim lehetőségek és pozitív szabadságok köreit.

Ezen értelmezés gyakorlatias politikai következménye a pozitív, társadalmilag elfogadott, legitim szabadságok köreinek bővítése, illetve azok mindenki számára elérhetővé, élhetővé tétele. Ezt a törekvést szokás kifejezni az „egyenlő esélyű hozzáférés”, az „equal access opportunity” hívószavával, ami – a fentiek nélkül nehezen érthetően – szokásosan kiterjed a javakhoz és szolgáltatásokhoz (értelmszerűen elsősorban a közjavakhoz és közszolgáltatásokhoz) való „materiális” hozzáféréseken túl a jogokhoz és szabadságokhoz, pozitív és legitim lehetőségekhez való hozzáférés biztosítására is, mindenki számára.

Társadalomelméleti megközelítések: mitől és hogyan működik a kisebbségeket leértékelően, kirekesztően a társadalom?

A fentebb jelzett szociológiai, társadalomelméleti koncepciók kétségkívül társadalmi mechanizmusokat írnak le, ám részben abban a normatív kontextusban, amelyben a nemkívánatos társadalmi kirekesztés problémáját, részben ennek folyamánként a nemkívánatos problémamegoldás gyakorlatias konklúzióit igyekeznek elméleti eszközökkel megragadni. Talán nem véletlen, hogy e gondolkodásmód jeles képviselői legalább annyira közgazdászok, mint szociológusok, társadalomkutatók: a közgazdaságtudomány hagyományosan sokkal problémamegoldóbb, gyakorlatiasabb diszciplína a szociológiánál, társadalomelméletnél.

Ám e megközelítések körül, történetileg inkább előtt és mögött, mintegy azok előfeltételeként számos olyan „filozófikusabb” szociológiai, szociálpszichológiai, társadalomelméleti, társadalomfilozófiai gondolat, munka is meghúzódik, amelyek nélkül csak felszínesen érthetők meg a társadalmi kirekesztéssel kapcsolatos pragmatikus, gyakorlatias konklúziókat kereső koncepciók.

Az alábbiakban tehát vázlatosan azokat a „nagy elméleteket” (legalábbis Simmel szociológiai perspektívákat kijelölő szóhasználatával: „középtájúan nagy elméleteket”) próbáljuk meg összefoglalni, amelyek a társadalmak kirekesztő természetét, a kirekesztés társadalmi mechanizmusait foglalták elméleti keretekbe.

Szerepelméletek

Talcott Parsons egy briliáns eszmefuttatásában⁴⁵ azt fejtegette, hogy a betegség társadalmi értelemben nem természettudományos eszközökkel leírható állapot, hanem egy eltanulható, a társadalom által megírt dramaturgia játékszabályait kikényszerítő társadalmi szerep. Ez alapján beteg az, aki elfogadja az orvos és az egészségügy által előírt magatartási szabályokat, kíméli magát, ágyban fekszik, követi az előírásokat a kivizsgálásokon való megjelenésben, a kórházba való bevonulásban vagy a gyógyszerek beszedésében, diétázik stb. A beteg attól beteg, hogy képes és hajlandó eljátszani azt a társadalmi hagyományokban, orvosi tekintélyekben, táppénz- és más jogszabályokban, valamint az egészségügy intézményi hatalomgyakorlásában körülírt szerepet, amit neki a társadalom írott és íratlan szabályai szerint el kell játszania. Parsons szellemes megfigyeléseit mindennapos tapasztalataink alapján is meg tudjuk erősíteni: ismerünk olyan hipochondereket, akik minden szervi elváltozás nélkül is tökéletesen el tudják játszani a beteg szerepét, amitől valóban „betegek”, és ismerünk olyan komoly szervi változásokkal együtt élő embereket is, akik nem hajlandók magukat betegnek tekinteni, nem játsszák el a beteg szerepét – alkalmasint haláluk pillanatáig –, ezért a társadalmi életükben egyáltalán nem tűnnek betegnek.

A szerepelméletek „nagy felfedezése” a „gender” (a biológiai „szex” nemi értelmezésével szemben a „társadalmi nem”) fogalmával váltak a társadalmi gondolkodás központi elméleti koncepciójává. E felfogásban a nők társadalmi helyzetét nem lehet levezetni a biológiai adottságokkal (például adott kromoszómával, szüléssel, szoptatással stb.), hanem kizárólag azokból a szerepelvárásokból érthetők meg a nők helyzete (jellemzően: társadalmi hátránya), amelyek – jellemzően a férfiak uralta elvárásoknak megfelelően – előre megírt szerepként határozzák meg, milyennek kell lennie egy nőnek. Úgy általában, vagy éppen anyaként, hitvesként, szeretőként, a családi fészek melegének őrzőjeként stb. Amit kiegészíthetünk azzal is, hogy e szerepeknek való kényszerű megfeleléseket a legkülönbözőbb utakon a legkülönbözőbb intézmények tartják fenn: az iskolai olvasókönyvektől kezdve (példákkal arról, hogy anya mosogat, apa újságot olvas stb.), a fiús és lányos játékokon és viselendő ruhaszíneken át a gyermekek jogán (főképp az anyák által) igénybe vehető táppénzszabályokig.

A szakirodalomban a nők vagy a betegek más emberekhez vagy intézményekhez való alárendelt kapcsolatait, viszonyulásait Erving Goffman elméletét követve gyakran jellemzik úgy, mint „női szerepet”, vagy a „beteg szerepet”. Ugyanígy „szerepként” összerosódnak a társadalmi elvárások és megbélyeg-

⁴⁵ Parsons, T.: A beteg szerep. Forrás: http://lakatos007.netfirms.com/tanitas/szociologia/tavaszi/parsons_sick_role.htm. Letöltve: 2009. dec. 28.

zések, valamint a belülről megélt identitások más társadalmi csoportok, különösen társadalmi hátrányokat megélő csoportok esetében.⁴⁶

Ebben a felvetésben bármennyire is ismerünk hétköznapi életbe integrálódó, fogyatékossgal élő embereket is, a fogyatékossg megiscsak a társadalom más tagjaitól való elkülönülés szerepeiként is leírható: a fogyatékos gyerek külön, a számukra előírt iskolákban/szakmákban tanul(hat) tovább, szüleivel vagy elkülönült intézményben, másoktól távol tölti napjait. Majd később sem jár mulatni, szórakozni, felnőttként is elkülönült és „védett” munkahelyen dolgozik – lehetőleg nem is láttatva magát másokkal, nem kiváltva mások viszolygását, nem megzavarva az épek békés és konszolidált életét. Persze itt is a szerep fennmaradását szolgálják a hallgatag társadalmi normákon és szépelgő ízléseken túl az elkülönülést normává és szokássá tevő intézmények, a speciális iskolák, a gyógynevelés és a szociális gondozás különféle professzionális formái – de olyan sajátos izolációs intézmény is, mint az ápolási díj.

Havas Gábor hasonló koncepciót követve írta le kandidátusi értekezésében⁴⁷ a cigányok társadalmi szerepének „ontológiáját”. Leírásaiban némi fanyar ironiával jegyzi meg, hogy a manapság „ősi cigány mesterségeként” leírt tevékenységek a magyar néprajzi irodalom szerint gyakorlatilag minden paraszti portán űzött és művelt téli elfoglaltságok voltak a XX. század elejéig (pl. kosárfonás, üstfoltozás, teknő- és fafaragás stb.).

E nem túl produktív, túl nagy hozzáértést sem feltételező tevékenységek leválása és cigány professzionalizálódása nagyrészt ahhoz volt köthető, hogy a föld és megélhetés nélküli, házalásra és kéregetésre is kényszerülő romák kolduló magatartását rituálisan elfogadottá tehetette, ha egyfajta kereskedői szerepet eljátszva, legalább valamilyen rituális viszonzatszolgáltatást (ritkaságot, speciális szakmai és anyagi értéket nem képviselő kosarat, fakanalat stb.) adtak a koldult alamizsnáért cserébe. Havas hasonló szerepejlődésként írta le az eleinte lakodalmakon és falusi ünnepeken, később, a századforduló polgárosodó úri közönségének a „vendéglátóipari objektumokban” előadott (az úri közönség ízlését kiszolgáló, originálisan nem-cigány) cigányzene társadalmi játékszabályainak – és ezen keresztül a vonóba behúzott papírpénzzel is jellemezhető – cigányzenészek társadalmi státuszának kialakulását is.

⁴⁶ Goffman, E.: Az én bemutatása a mindennapi életben, Thalassa Alapítvány – Pólya Kiadó, 2015, Bp.

⁴⁷ Havas Gábor (1996): A megélhetési módok és a többségi társadalomhoz fűződő viszony változásai a magyarországi cigányok különböző csoportjaiban. Budapest. Kandidátusi értekezés.

„Labelling” elméletek

A társadalmi problémák kezelésében az USA az európai gyakorlatnál lényegesen fontosabb eszköznek tekinti a büntetőpolitikát. Ennek egyik furcsa megnyilatkozása, hogy az amerikai szociológusképzés egyik legfőbb „felvevőpiaca” a kriminológia, amely az európai jogi-büntetőjogi alapokkal szemben döntően olyan alkalmazott társadalomtudományi diszciplínát takar, amely a bűnözővé és áldozattá válás társadalomtudományi magyarázatát és megelőzését tekinti elsődleges feladatának. A fenti körülményeknek tudható be, hogy a kriminológia alapító atyái, akik nagyrészt a címkézési, „labelling” elmélet követői voltak, az amerikai szociológiában sokkal ismertebbek és elismertebbek, mint Európában vagy Magyarországon.⁴⁸ A legnagyobb hatású munkának David Matza beszédes című művét, a „Becoming Deviant”-t⁴⁹ szokás tartani.

Matza okfejtése Becker azon gondolatát viszi tovább, amely szerint a deviancia nem egy cselekedetről, a deviáns magatartásról szól, hanem egy magatartás, egy cselekedet társadalmi megítéléséről, deviánsként való elkönyveléséről. Ezen elkönyvelés egyfajta címke, stigma, amitől nem lehet megszabadulni, amit muszáj viselni. Ám pusztán ettől a tényről maga a címkézés „működni kezd”: a stigmatizált személyiség „belsővé teszi” a negatív minősítést, maga is egyre inkább önképként, sőt identitásként elfogadja azt, hogy ő ilyen, ilyennek kell és lehet lennie. A címkézés elmélete szerint tehát a stigmatizáció egy önbeteljesítő prófécia: akit valamiféle negatív stig mával bélyegeznek meg, az egyre inkább olyanná is válik.

Mindez igazolt a bűnözőnek megbélyegzett emberek és csoportok esetében (az amerikai irodalomban az iskolázatlan, fiatal fekete férfiak csoportjai a legjellemzőbb tanpéldák), és számos munka igazolta az „aszociális örült” címke izoláló, antiszociális hatását mentális betegek, pszichiátriai betegek, értelmi fogyatékosok esetében.⁵⁰

⁴⁸ Az alkalmazott társadalomtudományok szinte teljes körének gyökereit a Chicago-i Iskola környékén lelhetjük fel, esetünkben G. H. Mead munkásságában. A kriminológia deviancia-elméleti alapjai a már idézett Becker nevéhez köthetők (Becker, H.: *Outsiders*. New York, NY: Free Press. 1963 [1997]), a kriminológia szociológiai alapú ismeretanyagát részletesen áttekinti: Vito, G. F., Maahs J. R., és Holmes R. M.: *Criminology: Theory, Research And Policy*. 2nd ed. Sudbury: Jones & Bartlett, 2006.

⁴⁹ Matza D.: *Becoming Deviant*, Englewood Cliffs, N. J. : Prentice-Hall, 1969.

⁵⁰ Link, B. G. – Phelan J. C.: „The Labelling Theory of Mental Disorder (II): The Consequences of Labeling.” *A Handbook for the Study of Mental Health: Social Contexts, Theories, and Systems*. Cambridge: Cambridge UP, 1999. 361–76.; Scheff, Th. J.: *Being Mentally Ill*. 2nd ed. Piscataway: Aldine Transaction, 1984.

Nyilvánvaló, hogy a stigmatizált címkék belsővé válása, a személyiségként való azonosulás ezekkel a címkékkel annál erősebb, minél gyengébbek az ott-honról hozott és a napi élet során a környező közösség által megerősített „büszke identitások”, hagyományok, az ősök öröksége iránti hűség, a szocializáció során elsajátított erős identitások. E szempontból különösen súlyos problémának tűnik, hogy a gyerekvédelemben – amely általában igyekszik a szülőkkel való kapcsolatokat és azonosságokat megtörni, sőt, azokat valamiféle levetkőzendő, kiiktatandó körülménynek beállítani – nevelkedő gyerekek sokkal mélyebben azonosulnak a cigányokat sújtó stigmákkal, így a bűnözői hajlamokkal és vonzalmakkal, saját (és a környezetükben nevelkedő többi roma gyerek) meghatározó személyiségjegyeként. Valószínű, hogy hasonló hatása van a börtönök magas etnikai koncentrációjának és sajátos etnikai szocializációs hatásainak mindenhol. Másféle módon, de a stigmák címkéző hatása, belsővé válása hasonló azokban a fogyatékosokat ellátó, különösen bentlakásos intézményekben, amelyek az egyéb identitásokkal és személyiségjegyekkel szemben magát a fogyatékos-ságot, méghozzá az azonos természetű fogyatékos-ságot tekintik a legmeghatározóbb személyiségjegynek és „közösségformáló erőnek” – hiszen magához a fogyatékos-sághoz igazítják intézményi profiljukat, elvileg ehhez igazítják az ott élők napirendjét, elfoglaltságát is. Értelemszerűen itt is az élet- és közösségszervező kategóriák nemcsak az intézményi-szolgáltatási profilokat, hanem, címkeként az ott élők identitását, önbesorolását is jelentősen meghatározzák.

Kognitív disszonancia-redukció – a deviancia etnicizálása

A kognitív disszonancia-redukció elmélete a szociálpszichológia talán egyetlen igazi „nagy” elmélete, amely röviden összefoglalva ezt mondja: az emberi agy, az emberi személyiség hajlamos úgy működni, hogy az élet feszültségekkel terhes, egymásnak ellentmondó, disszonáns jelenségeinek értelmezése esetén azáltal csökkentti magában a feszültséget, hogy átértelmezi maga számára a jelenségeket. A klasszikus példa Leon Festinger⁵¹ tanpéldája: ha egy fiatalember meghív egy lányt vacsorázni, és a vacsora túl sokba került, akkor másnap arról fog beszélni, milyen csinos volt a lány.

A kirekesztés szempontjából egyrészt fontos rögzíteni, hogy a disszonanciák, feszültségek csökkentése a kollektív kognitív szférákban is végbemehet, az előítéletek, sztereotípiák, stigmák igen gyakori racionális, bizonyítékalapú tudást pótló funkciója is épp ez, a feszültségek csökkentése.

⁵¹ Festinger, L.: A kognitív disszonancia elmélete, Budapest, Osiris Kiadó, 2000.

Másrészt e disszonancia-redukciók igen tipikus transzformációs eljárása az, hogy a valós, létező társadalmi kockázatok, így a lecsúszás és deviánsná válás kockázatai a kollektív tudatokban is igen gyakran etnicizálódnak. Paul Fussel⁵², a magyar kifejezéssel élve leginkább szociográfusnak „kiránduló” irodalomtörténész az efféle kognitív torzításokra leginkább azt az általa (Bartos Tibor lényegre törő fordításában) „beszarinak” titulált középosztályt tartja ráhangoltnak, amely folyamatos létformaként irigykedik fölfelé, és a lecsúszástól rettegve utálkozik és viszolyog lefelé. (Ennek a mentalitásnak ékes megfelelése az a hazai „szociológiai” gondolkodás, amely általános lelki gyakorlatként „nyertésekre” és „vesztésekre” osztja a társadalmat.) Ebből a megközelítésből állandó, de gazdasági válságok, recessziók esetén különös erővel jelentkező feszültség, illetve félelem forrása a szegénységbe és a munkanélküliségbe való lecsúszás. Ez a feszültség az egyén számára igen „sikeresen” csökkenthető, együtt élhetővé tehető azáltal, ha a szegénységet deviáns etnikai csoportok, rasszok sajátosságának tekinti. Ekkor ugyanis a szegénység, a norma alattiság, a rendetlenség, a „betört ablakú lakásban élés” kizárólag az „amúgy is” deviáns kisebbség (például cigányok, feketék vagy hispánok) sajátossága, amellyel szemben egy fehér középosztálybeli védettnek, immunisnak tekintheti magát: szegény még elvileg lehetne, de cigány, fekete, hispán már biztosan nem lesz.⁵³ Ebből következik, hogy a társadalmi probléma, a gond, a szegény, a megbélyegzés az emberek fejében sokkal inkább tapad rasszjegyekhez és „idegen-képzetekhez”, mint amennyire ez a valóságban tapasztalható. Mindennek kétségkívül hatása, következménye van a kisebbségek életére is. Ha a szegénység, rendetlenség Amerikában fekete, nálunk cigány, akkor hiába igazolható tény, hogy a szegénységben élők vagy a szociális segélyben részesülők többsége nem fekete és nem cigány, a segélyezést egyre többen ítélik el rasszista alapokon, és egyre többen „irigylik el” a rendes embereknek (maguknak...) a deviáns feketétől és cigányoktól.

Ennek egyfajta ellensúlyozásának, „hárfító disszonancia redukciójának” sorolhatjuk be azt a jelenséget, hogy a diszkriminált etnikumhoz tartozók, különösen a magasabb státuszú, szofisztikált kognitív eljárásokban gyakorlottabb, iskolá-

⁵² Fussel, P.: *Osztálylétrán Amerikában*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1987 (fordította és az utószót írta: Bartos Tibor).

⁵³ Sampson R. J. – Raudenbush S. W.: *Neighborhood Stigma and the Social Construction of „Broken Windows”* *Social Psychology Quarterly*, Vol. 67, No. 4 (Dec., 2004), 319–342. A tanulmány megállapításai szerint a Chicago rendezetlen lakónegyedeiben élő nem-fehér rasszok arányát a közvélemény-kutatásban megkérdezettek folyamatosan, szisztematikusan, szignifikánsan felülbecsülik a bármilyen (sokféle...) etnikai adatgyűjtésből kinyerhető tényleges adatoknál.

zottabb képviselői vagy egyszerűen elhallgatják származásukat⁵⁴, vagy „áttételessé” teszik azt.⁵⁵

Szimbolikus interakcionalizmus

A szimbolikus interakcionalizmus G. H. Mead⁵⁶ munkásságához nyúlik vissza, és arra a ma már banális (akkor forradalmi) meglátásra épül, hogy a szó, a nyelv (különösen a valamilyen helyzetben valahogyan kimondott szó, a valahogyan használt nyelv) nem csupán jelentést közöl, hanem szimbolikus tartalmakat is közvetít. Az elvileg hűvösen tárgyyszerű szótári forma mögött értékelő tartalmak, közösséghez és hagyományhoz tartozások, társadalmi rangok és rangok különbségei is kifejeződnek.

Ebből a szempontból különös jelentősége van a kirekesztett csoportok vonatkozásában használt szavaknak, jelentéseknek és a rájuk rakódó szimbolikus tartalmaknak. A „cigány” szó hagyományos szimbolikus tartalmai egyértelműen negatív nyelvi gesztusokat szoktak jelezni („cigányút”, „nem szokta a cigány a szántást” stb.), melyek tovább fokozhatók a „brazil”, a „nem a strandon barnult le” megbélyegző, derogáló kifejezésekkel. Ezekkel szemben a roma nem csupán semlegesítettebb, szimbolikus tartalmaktól megtisztítottabb gesztust fejezhet ki, hanem olykor a roma identitásvállalás büszkeségét, máskor a kékhárisnya zsúrlányok amerikaias pízsi vonzalmát és finomkodó averzióját fejezi ki; vagy éppen a jobbra csak külső megítélés szerint homogén cigányságon belüli csoportharcokban az önmagukat romának nem nevező romungrok „alulmaradására”, és a masszívabb, nyelvi különbségekkel is magukat megkülönböztető csoportok dominanciájára is utalhat. Ezzel szemben egy másfajta, romungro cigány büszkeségét fejezhet ki a még akár provokatívan is felvállalt cigány önazonosítás.

⁵⁴ Csepeli Gy. – Örkény A. – Székelyi M. : A nemzeti-etnikai identitás változatlanúsága és átalakulása, Kisebbségkutatás 1999/4.; Csepeli, Gy. – Simon, D. (2004): Construction of Roma Identity in Eastern and Central Europe: Perception and Self-Identification. Journal of Ethnic & Migration Studies, 1: 129–150.

⁵⁵ A barna bőrű brazil kisebbség körében azt figyelték meg, hogy míg a mások által a barna kisebbséghez soroltak átlagos jövedelmét 26%-kal haladta meg a fehérek jövedelme, addig az önmagukat a barna kisebbséghez sorolók jövedelménél csak 17%-kal. (Telles E. – Lim N.: Does it Matter Who Answers the Race Question? Racial Classification and Income Inequality in Brazil Demography, Vol. 35. No. 4. (Nov., 1998), 465–474.) Brubaker arról számol be, hogy magasabb iskolázottságú „indian” amerikaiak gyakrabban azonosítják magukat aszerint, hogy indián őseik, felmenőik vannak, míg az alacsonyabb végzettségűek/státuszúak szimplán indián etnikumhoz tartozónak vallják magukat. (Lásd: Brubaker R.: „Ethnicity, Race, and Nationalism” Annual Review of Sociology 35 [2009]: 21–42.)

⁵⁶ Mead G. H.: A pszichikum, az én és a társadalom, Gondolat, Budapest, 1973.

A megváltozott munkaképesség, a fogyatékok, az egészségkárosodások nyelvi világa még kuszább és már jelentéseiben sem feltétlenül tiszta, de szimbolikus tartalmaiban csaknem átláthatatlan utalások nyelvi és gesztusbeli dzsungelt írnak körül, ami ebben az esetben elég markánsan bonyolódik azzal, hogy a nyelvi formulák a szimbolikus tartalmakon túlmutatóan intézményekhez, szakmai iskolákhoz/orientációkhoz, politikai törekvésekhez való vonzalmakat és elutasításokat, érdekeket és konfliktusokat is jeleznek.⁵⁷

A nyelv mögöttes tartalmainak sokszínűsége, az egyes kifejezések elágazó utalástartalma különösen súlyos módszertani gondot jelent az elvileg sztenderd módon, mindenki számára megérthető és egyformán érthető kérdésekkel operáló kérdőíves vizsgálatok, különösen véleménykutató vizsgálatok esetében (ahol az egyformán értett kérdésekre adott, egymással teljesen egyenértékűnek és összevethetőnek tekintett válaszok statisztikai feldolgozása a feladat).⁵⁸ A ki-sebbségi, kirekesztett csoportok kapcsán ezt a szociológiai-módszertani problémát megnyugtatóan nem lehet megoldani, legfeljebb törekedni lehet (és kell) erre.

Társadalmi konstrukciós és kategorizációs elméletek

A társadalmi kategóriák elméletei egyfelől a fentebb is jelzett (és más) elméletek szintetizációs kísérletei, amelyek valamiféle összefoglaló leírásait és magyarázatait próbálják meg megadni annak, miképpen válnak a személyiségektől, egyéniségektől leválasztott fogalmak a társadalmi gyakorlatokban „önálló életet élő”, közgondolkodást, közvélekedést, közös cselekvéseket, intézményeket és jogokat megalapozó kategóriákká.⁵⁹

Társadalomelméleti és módszertani szempontból azonban a társadalmi kategóriák elméletében van egy kitüntetett kérdés, amely részben a szintézis alapja is, de részben azok átértelmezését is jelenti. Ez a kérdés a „határvonalak” kérdése. A társadalmi kategóriák felvetésében az a döntő momentum, hogy milyen eszközök, mechanizmusok, tudományos, jogi vagy éppen bürokratikus kritériumrendszerek húznak határokat az „ők” és a „mi”; az „épek” és a „fogyatéko-

⁵⁷ Brown Ph.: Naming and Framing: The Social Construction of Diagnosis and Illness Brown University Journal of Health and Social Behavior 1995, (Extra Issue): 34–52.

⁵⁸ Amikor pl. értékvizsgálatokban – amelyekben a vélemények egyfajta eredőjeként szokás értékekre következtetni – megkérdezik, hogy „Az Ön életében mennyire meghatározó az üdvözlés célja?”, akkor muszáj feltételezni, hogy az „üdvözlés” fogalmát mindenki egyformán érti, pedig ez nyilvánvalóan nincsen így.

⁵⁹ Lásd pl. Tajfel H. – Billig M. G. – Bundy R. P. – Flament C.: Social categorization and intergroup behaviour European Journal of Social Psychology 2008. Vol. 1. Issue 2., 149–178.

sok", az „egészségesek” és „betegek”, az „öshonosok” és az „idegenek”, a „ci-gányok” és a „gádzsók” stb. közé. Ez a kérdés leginkább abban a képszerű modellben magyarázható meg, hogy miközben a valóban felmerülő problémák alaptermészetük szerint valamiféle többdimenziós és kontinuos térben helyezkednek el, a társadalmak és az intézmények csak valamiféle határvonalak mentén lehatárolt kategóriákban tudnak gondolkodni és működni. Ha azt feltételezzük, hogy tökéletes emberi lény nincsen, mindenkinek vannak mindenféle mértékben mindenféle hibái, csúnyaságai, korlátozottságai, aszimmetriái, szabálytalanságai, szépséghibái, fogyatékoságai, és ennek megfelelően vannak erényei, szépségei, tehetségei, képességei stb., akkor ez egy sokdimenziós kontinuos teret ír le. Ha ebben a térben meg akarunk különböztetni éveket és fogyatékkal élőket, határokat akarunk húzni köztük, akkor ehhez meg kell fogalmaznunk bizonyos szempontokat, dimenziókat (például szempont legyen-e a nyúltság, a kopaszság, a májfolt, a kövérség, a testi aszimmetria, a szaglószervek érzéketlensége stb.), valamint definiálnunk kell az elfogadhatóság mértékét, a határértékeket (például hány cm forradás a száj felett, hány szál haj egy négyzetcentiméternyi fejbőrön, hány négyzetcentiméternyi májfolt, mi testtömegindex kritikus értéke, mennyivel rövidebb az egyik kar/láb, mint amennyivel hosszabb a másik stb.)

Természetesen ebből a kiindulópontból nézve esetlegesnek, valamiféle irracionális hagyománynak tűnik, hogy a gyengén látást fogyatékoságnak szokás tekinteni, de még a kóros túlsúlyt sem; a karok aszimmetriáját sem szokás fogyatékoságnak tekinteni, a lábakét igen, amint a mértékek dolgában sem feltétlenül fogunk észszerű kategóriahatárokat lelni a létező fogyatéktügyi gyakorlatokban, bánásmódokban.

Ha pedig nem világos, egyértelmű, racionális „határhúzó” módszerekkel van dolgunk, akkor valódi társadalomelméleti és szociológiai kérdés megpróbálni feltárni, hogyan, milyen határokat húznak a társadalmak akkor, amikor kategóriákat alkotnak, vagy határokat húzva csoportokba, kategóriákba rendszerezik az embereket.

A kategorizációs elméletek gyakorlatilag mindegyike erősen hangsúlyozza az elitek szerepét és felelősségét: a társadalmivá váló kategóriák, a határvonalak kijelölése mindig valamiféle politikai, közéleti, tudományos, média elitek által kezdeményezett minta követéseként válik valóban társadalmivá.⁶⁰

⁶⁰ Checkel J. T.: Norms, Institutions, and National Identity in Contemporary Europe, *International Studies Quarterly*, Vol. 43., No. 1. (Mar., 1999), 83–114.

„Biopolitika” és rasszizmuselméletek

A II. világháború után a fejlett világot megrázó, sok szempontból mindmáig égő és fájó sebként megválaszolatlan kérdés, hogy az európai civilizációban és kultúrában, az európai államiság keretei között miképp történhetett meg a holokauszt. Értelemszerűen a probléma sokkal élesebb formában merült fel a túlélő zsidók, zsidó származású gondolkodók körében, mint másoknál.⁶¹

A holokauszt megismétlődésének lehetőségét mérlegelve, a lehetőség gyökereinek felismerését és kiirtását keresve talán a legkönnyörtelenebb és következetesebb megközelítések Fehér Ferenc és Heller Ágnes⁶², illetve Michel Foucault⁶³ nevéhez és az általuk bevezetett biopolitika fogalmához kapcsolhatók. Leíró és értelmező elemzéseikben azt vizsgálták, hogy a biológiai adottságok, így a származás, a nem, a testi és értelmi adottságok miképpen válhattak, válhatnak bárhol és bármikor, de különösen a modernitásban politikai tényezőkké. Ezzel kapcsolatban a szigorú konzekvenciát, értékelő végkövetkeztetést Foucault nagyjából abban foglalja össze, hogy a politika bárhol, bármikor értékelő különbséget tesz az emberek más-más biológiai adottságai között, bármikor, bárhogyan megkülönbözteti az „értékes emberi génanyagot” az „értéktelen, fattyú, silány génanyagtól” – akkor ez lényegét tekintve rasszizmus, és ennyiben valamiféle proto-nácizmus, a holokauszthoz vezető politika csírája, vagy kifejelettebb verziója.

A biopolitika gondolatának felvetése, a biológiai-genetikai adottságok politikaiá válásából kikövetkeztethető politikai perspektívák iránya és tartalma, az ettől való félelmek és szorongások meghatározó tényezővé váltak az elmúlt években az etnicitások, az egészség és fogyatékoság, valamint a gender kutatásaiban.

„Új hatalmi” elméletek

1968 anarchista világának („semmi hatalmat senkinek!”) utóélete egyrészt azokban a társadalmi és emberjogi mozgalmakban lelhetők fel, amelyek a jóléti ál-

⁶¹ Pl. Hannah Arendt: A totalitarizmus gyökerei 1992, Budapest, Európa. Berényi Gábor, Braun Róbert, Erős Ferenc és Seres Iván fordítása; Th. W. Adorno: Can one live after Auschwitz? : a philosophical reader / Theodor W. Adorno; ed. by Rolf Tiedemann; transl. by Rodney Livingstone and others, 2003, Stanford, Stanford University Press.

⁶² Fehér F. – Heller Á.: Biopolitics, Bécs 1994. Avebury-European Centre, illetve az ehhez fűzött kommentárok, továbbgondolások Heller Á. – Riekman S. P. (szerk.): Biopolitics. The Politics of the Body, Race and Nature, Bécs, 1994, Avebury – European Centre.

⁶³ Foucault, M.: 'The birth of biopolitics', in Paul Rabinow (ed.) Michel Foucault, Ethics: Subjectivity and Truth, 1997, New York: The New Press, 73–79.

lammal szembeni, korábban korlátlanak feltételezett, de '68 után továbbra is fennmaradt bizalmatlanságot intézményesítették. A mozgalmak, a mozgalmi és emberi jogi civil szerveződések filozófiáját továbbra is az alapozza meg, hogy az állam a társadalomtól elidegenedett politikai és közhatalmi bürokráciák világa, mely a politikai osztály belterjes, jelentéktelen ügyeivel van elfoglalva ahelyett, hogy a társadalom, különösen annak elhallgattatott, gyenge rétegeinek/csoportjainak nagy és átfogó problémáit akarná megoldani. Emiatt a társadalomnak, társadalmi rétegeknek/csoportoknak maguknak kell megszerezni az önrendelkezés, a saját sors alakításának lehetőségeit, befolyásait – ha úgy tetszik, hatalmát. E mozgalmi alapú politikai és problémamatematizációk számos esetben igencsak befolyásossá, erőssé nötték ki magukat (pl. zöldek, feministák, mára a fejlett világban egyre inkább a szexuális kisebbségek), míg más esetekben (pl. az etnikai kisebbségek vagy a fogyatékkal élők vonatkozásában) egyelőre csak gyengébb befolyású, de folyamatosan alakuló, fejlődő politikai és társadalmi koncepciók igyekeznek hatást gyakorolni a társadalmi, gazdasági és politikai intézmények működésére.

A mozgalmakkal párhuzamosan, azok mintegy posztmodern tudományos leképeződésekként a hatalomról való gondolkodásban is új irányok, irányzatok tettek komoly befolyásra szert. Így a modern világ legtöbbet hivatkozott szerzője, a már idézett M. Foucault⁶⁴ munkásságának legtekintélyesebb hányada is a hatalomkérdést boncolgatja. Történeti elemzéseiben korábban elhanyagolt területeket (pl. kórház, pszichiátria, börtön, szexualitás) abból a kitüntetett nézőpontból kíséri végig, hogy azokban miképpen, milyen hatalmi viszonyok intézményesültek, váltak szokásossá és általánosan elfogadottá. Ezen történeti elemzések egyfajta filozófiai általánosításaként a hatalom, valamint a nyelv és a diskurzus kapcsolatát állította középpontba (és gyakorlatilag ezzel vált a legtöbbet hivatkozott „guruvá”. Nézeteit igen leegyszerűsítve, elemzései és történetei a nyelv, a tudás és a diskurzus általános elemzési kereteivel szemben (hogy ti. azok jelenlétét közvetítenek, és valamiféle eszmecserét, szimmetrikusnak feltételezett relációkat alapoznak meg) a „kinyilatkoztatás”, a „statement”, az „énoncé” mozzanatát tartja a legmeghatározóbbnak. A nyelv ebben a környezetben az „értékes tudás”, a másokra is szükségszerű következményekkel járó következtetésekben megjelenő tudás kinyilatkoztatásának eszköze, a diskurzus, a beszéd, a vita pedig nem más, mint az értékes és helyes tudás pozícióinak elfoglalása érdeké-

⁶⁴ "The most cited authors of books in the humanities". timeshighereducation.co.uk. 2009-03-26. <http://www.timeshighereducation.co.uk/story.asp?storyCode=405956§ioncode=26>. Retrieved 2009-11-16.

ben tett kinyilatkoztatások, ennyiben pozíció-keresések és elfoglalások terepe.^{65,66}

Az új hatalmi elméletek felfoghatók úgy is, mint a korábban jelzett elméleti keretekben elemzett társadalmi jelenségek, folyamatok hatalomközpontú átértelmezései. Ennyiben fontos rögzítenünk: e jelenségek és folyamatok értelmezhetők a hatalmi viszonyok alakulásának kontextusában is – még akkor is, ha e hatalmi elemzések nem feltétlenül a szociológiában leginkább szokásos, marxizmusra építő osztály- és rétegződési elméleti keretekben végezhetők el.

Köztes összefoglalásként: a tudományos kutatás és elméletalkotás felelőssége a kirekesztésben és a kirekesztés elleni küzdelemben

A tudományos vizsgálat kiinduló feltevései, választott elméleti és módszertani paradigmái nem csupán a kutatási „ipar” technológiai-technikai apparátusait határozzák meg, hanem az elemzések és következtetések lehetséges irányait, tartalmi hipotéziseit, illetve ezen keresztül a kutatás végén kinyerhető eredmények, következtetések, megállapítások és gyakorlatias konklúziók körét is lehatárolják. A kirekesztettséggel, kisebbségi léttel kapcsolatba hozható csoportok, jelenségek, problémák és konklúziók köre csaknem végtelen – emiatt minden konkrét vizsgálat érvényességi tartománya csak e végtelen kör valamilyen lehatárolt része lehet.

Ezzel együtt a kirekesztés empirikus vizsgálatának vannak konvencionálisan rögzített, biztos elemei is. Nyilvánvalóan a kirekesztettséget éppúgy, mint a kisebbséghez tartozást csak valamiféle társadalmi hátrányként lehet értelmezni. Emiatt minden konkrét vizsgálatnak azzal a feltevessel kell élnie, hogy a vizsgált csoportokban magas lehet a szegények aránya, és a vizsgált csoport jövedelme, életkörülményei átlagosan elmaradhatnak a társadalmi átlagoktól. Ám ezen belül erősen függ a választott elméleti kiindulóponttól, a kisebbségi/kirekesztett kör alapsokaságának megválasztásától és követett vizsgálati módszertől, hogy mekkora jövedelmi elmaradás és milyen belső jövedelmi szórás lesz kimutatható a vizsgált csoporton belül már az empirikus vizsgálat eredményeitől függetlenül is, kizárólag a koncepcionális keretek meghatározásának elvi különbözőségének eredményeképpen is.

⁶⁵ Foucault, Michel. 1969. *The Archaeology of Knowledge*. Trans. A. M. Sheridan Smith. London and New York: Routledge, 2002

⁶⁶ Legalább egy lábjegyzet erejéig muszáj megemlékezni Foucault legfőbb vitapartneréről, Jacques Derridáról is, aki a másik jelentős „új hatalom-elméleti guru”. A vitájukról és egyetértéseikről lásd: Calcaño A.: Foucault and Derrida: The Question of Empowering and Disempowering the Author, 2009, *Human studies*.

Az is nyilvánvaló, hogy a kirekesztett csoportok a jövedelmi hiányokon túlmutatóan is különféle kisebbségi hátrányokkal, ha úgy tetszik, különféle a szokásos társadalmi normáktól való eltérésekkel, elmaradásokkal és deprivációkkal lesznek jellemezhetőek. Hogy milyen anyagi, magatartási és szokásbeli, szimbolikus tartalmakkal jellemezhető hátrányt, elmaradást érzékel kisebbségeket sújtó kirekesztettségként a vizsgálat, hogy a különféle dimenziókban kifejezhető hátrány és megfosztottság tényezőknek mekkora szerepet tulajdonít a kirekesztettség leírásában, értelmezésében, netán annak okaként, ezt a követett elméleti logika és vizsgálati módszer erősen befolyásolja és meghatározza.

Azonban azon túl, hogy a szegénység és az egyéb hátrányok, deprivációs faktorok léte, viszonylag magas előfordulási aránya a vizsgálódás kötelező eleme, felállítandó és tesztelendő hipotéziseinek fontos, meghatározó része, a vizsgálatnak már a technikai munkák megkezdése előtt szükségszerűen választania, döntenie kell elméleti kiindulópontjairól és követendő módszereiről.

Nem leplezhető, hogy a kisebbségek és a kirekesztettség szociológiai vizsgálata, s ezzel együtt, a vizsgálat apriori feltevéseinek elméleti és módszertani választásai ritka nagy felelősséget rónak a kutatás résztvevőire. Szerencsés és boldog kutatási környezetben elégséges, ha a kutató legjobb szakmai meggyőződéseit, kutatói iskoláit, választott és követendőnek vélt tudományos paradigmáit figyelembe véve tervezi meg kutatásait. Ebben az esetben viszont a kutatás, illetve az előzőek szerint hozzátartozóan az apriori feltevések és választások a problémák politikai koncepcióit, hatalmi működésmódokat, csoportok társadalmi helyét is befolyásolhatják. A kutatás lehetséges eredményeinek a köre nem csupán a tudományos igazság mibenlétéhez adhat hozzájárulást, hanem társadalmi és politikai folyamatokat is befolyásolhat, valamint emberek és csoportok helyét, méltóságát, státuszát, életkörülményeit és társadalmi helyzetét is befolyásolhatja. Mindez igen nagy teher, hiszen egy hasonló kutatás előfeltevéseinek tisztázása során nemcsak a tudományos és kutatói szempontokat, hanem a lehetséges társadalmi, politikai, szociális hatásokat is mérlegelni szükséges.

Az alábbiakban tekintsük át a legfontosabb előre tisztázandó kérdéseket, amelyeket bármilyen kisebbségi, kirekesztettségű kutatáshoz nélkülözhetetlennek tűnik feltenni – még akkor is, ha a kérdésekre adható válaszok nem fognak teljes kutatói és politikai konszenzust kifejezni. Enélkül viszont nem nagyon lehet kutatásokat folytatni a kérdésről:

- a vizsgálat által elemezni szándékozott problémák neve, fogalmi megközelítése, a bevont problémakörök feltételezett logikai összefüggéseinek hipotetikus tisztázása;
- a problémás csoportok neve, konceptuális és operacionális megközelítése, annak tisztázása, milyen alapon, kiket fog a vizsgált (társadalmi kirekesztés által érintett) csoport tagjának tekinteni a kutatás;

- a problémák racionális vitathatóságának tisztázása, annak pontos megjelölése, hogy milyen koncepciókat és elveket vett vagy nem vett figyelembe a kutatás – megteremtve annak a lehetőségét, hogy eltérő adatok magyarázataként vitathatók legyenek akár a kutatás elvi kiindulópontjai, akár követett módszerei, ne csupán technikai (pl. mintavételi) hibaként, valaki elmarasztalása révén legyenek magyarázhatók a különbségek;
- a „kirekesztési tudomány” megrendelői, piaci konjunkturális és hatalmi befolyásoltságainak felvállalása és rögzítése – minden szokásos kutatás-finanszírozási és menedzseri gyakorlatnál fontosabb rögzíteni és tisztázni a megrendelői igényeket, a különféle dokumentumokban és szerződésekben (valamint azokon kívül, szóban, bizottságban, kerülő úton felvetett) megjelenő pressziókat, elvárásokat;
- a társadalmi kirekesztettség kutatásának operacionális kérdéseit, az alapsokaságok (alaplísták) elérhetőségének lehetőségeit és korlátait, a finanszírozásban, intézményi feltételekben megbújó korlátokat, limitált lehetőségeket, orientáló hatásokat;
- a különböző empirikus megközelítéseket mint különféle koncepciók és definíciók operacionalizálását, a választott megoldások mögött megbúvó elméleti orientációkat, értelmezési és politikai használatra vonatkozó, elvileg számba vehető lehetőségeket.

E kérdések tisztázásához igyekeztünk katalógusba szedni a fentiekben a társadalmi kirekesztés kapcsán számba vehető elvi kereteket.

Az alábbiakban a kisebbségek és a kirekesztés elvi fogalmához köthető átfogó elméleti magasságokhoz képest „mélyebbre szállva”, két önkényesen kiemelt kisebbségi csoport kapcsán felvethető elvi és módszertani kérdéseket fogjuk számba venni. Mondhatnánk azt is, hogy két csoport (fogyatékosok és romák) példáján demonstrálva részben azokat a társadalmi konstrukciókat igyekszem bemutatni, amelyek megkreálják e csoportok „kisebbségkénti társadalmi helyét”, azt igyekszem bemutatni, mely társadalomelméleti és kisebbségpolitikai megfontolások révén lehet tudományosan érvényes empirikusan megalapozott állításokat tenni e kisebbségi létformákról – és ezek alapján azt is igyekszem legalább érzékeltetni, miképpen lehet e csoportok helyzetét átértelmezni, újrake-retezni, „dekonstruálni”.

II. Mit jelent az, hogy...

Ki és mi a „cigány”? Romák és a társadalmi kirekesztés⁶⁷

A cigányság fogalmát mindenki ismeri, mindenki tudja, hogy mit jelent. Ám e hétköznapi tudások leginkább valamiféle impresszionista tudások: benyomások és vélekedések arról, milyenek és kik is ők.

Pozitív ismeretek, tudások írásbeli és az államisághoz kötődő források híján eléggé hiányosan állnak a rendelkezésünkre a cigányokról, különösen ahhoz képest, mint amennyire pozitív ismeretekkel rendelkezhetünk más, saját államisággal, írásbeliséggel, intézményi hagyományokkal rendelkező etnikai kisebbségekről. Általában igaz, hogy a viszonylag új nemzeti, állami hagyományokkal jellemezhető népek identitását a hiányos dokumentumok, források, pozitív történeti tudások mellett jelentősebben meghatározzák a különféle folklorisztikus eredetmondák, legendák stb. A folklórelemek súlya, meghatározó ereje azonban lényegesen erősebb a pozitív, dokumentumértékű írásbeli nyomokat nem hagyó romák/cigányok esetében.

Amit egészen bizonyosan lehet állítani, az az, hogy a „cigány” fogalma nem maguk a cigányok által alkotott önmeghatározó fogalom, hanem a környezetük által a megjelölésükre kreált kategória. Maguk a romák/cigányok nyelvileg, kulturálisan, a megélhetési minták és közösségszerveződési elvek terén egymástól jelentősen eltérőnek tekintik magukat. Ennyiben a hagyományos cigány etnikai identitások nem a cigánysághoz, hanem lényegében törzsinek tekinthető közösségekhez, etnikai csoportokhoz tartozásban szoktak kifejeződni.⁶⁸ Mindez nem csupán a szóbeli megnyilatkozásokban jelenik meg, hanem, például a (ké-

⁶⁷ A témában magyar nyelven a legátfogóbb elemzés: Ladányi J. – Szelényi I.: Roma etnicitás és társadalmi kirekesztettség, http://www.romapage.hu/uploads/media/ladanyi_szelenyi_roma_etnicitas.pdf (letöltve: 2010. 01. 08). A tanulmány számos gondolata az alábbiakban – más szerkezetben és megfogalmazásban „visszaköszön”.

⁶⁸ Lásd pl. Szuhay P.: Az etnikai csoportok öndefiníciói, in: Kemény I. (szerk.): Változó Világ 31. A magyarországi romák, <http://www.valtozovilag.hu/cw/magyarorszagioromak.htm> (letöltve: 2010. 01. 08.)

sőbb „elhalt”) szerbiai etnikai tanácsok körében közel húsz, mások által cigánynak besorolt közösség jelentette be etnikai tanács alapítási szándékát a délszláv háború után (amikor is a nemzetközi szervezetek erős kontrollja mellett egy rövid időre úgy tűnt, hogy valóban az önszerveződés és önbesorolás válhatott egy rövid időre az intézményesülés alapjává).⁶⁹

Ilyen körülmények mellett a „külső megítélés”, a többségi társadalom cigányokhoz való viszonyulása a török hódoltságig visszavezethető felemlésen integráló hozzáállása az etnikus tartalmakat sok szempontból erősebben meghatározó jelentőséggel bír annál, mint amennyire más, önálló és erős állami-intézményi kötelekekbe is szerveződő népcsoportok esetében számíthat a külső megítélés: ott a saját meghatározások és identitástartalmak a dominánsak.

Mitől cigány valaki?

Az etnikai besorolás, különösen az olyan, kisebbségi etnikai csoportokhoz történő besorolás, mely csoportok nem rendelkeznek „anyaországgal”, mindenhol komoly gondot okoz, nem is elsősorban a társadalomtudósok, szociológusok, demográfusok, hanem sokkal inkább a politika, az állami és közintézmények számára. Az alábbiakban azokat a kérdéseket, kételyeket, egymásnak ellentmondó megközelítéseket igyekszünk számba venni, amelyek nehézkessé, ellentmondásossá teszik annak eldöntését, hogy ki sorolható általában egy kisebbségi etnikai csoporthoz, közösséghez, népcsoporthoz, rasszhoz – első sorban ki tekinthető cigánynak.⁷⁰

Ki határozhatja meg az etnikai hovatartozást? – A meghatározás joga és lehetősége

A meghatározás legbizonytalanabb eleme a kiindulási pont: ki dönt abban a kérdésben, hogy valaki egy etnikai csoporthoz tartozik? Bár elvileg sokféle lehetőség felmerül, gyakorlatilag leginkább kettő, legfeljebb három opció lehetséges.

⁶⁹ Ebben az időben az EBESZ szakértőjeként a romák integrációját támogató megbízással Szerbiában dolgoztam, a kérdésben lásd OSCE, OSCE mission in Former Republic of Yugoslavia (FRY), és OSCE's. Contact Point for Roma and Sinti Issues (CPRSI) 2000–2001 dokumentumait.

⁷⁰ Az etnikai hovatartozás kutatásának és elemzésének legbefolyásosabb kutatója a kaliforniai Edward E. Telles, aki több munkájában elemezte a magyarországi cigány/roma népesség meghatározásának elvi és statisztikai problémáját.

II. Mit jelent az, hogy...

A legkézenfekvőbb lehetőség, hogy minden ember maga dönti el, milyen etnikai (vagy bármilyen más) csoporthoz tartozik. Ez a megközelítés áll a legközelebb az európai hagyományhoz, és kizárólag ez az a megközelítés, mely elfogadja és elismeri az identitás meghatározásának jogát mint az alapvető emberi jogok, szabadságok részét. Természetesen felvethető és érdekes kérdés, ki és miért tartja vagy nem tartja magát valamely csoporthoz, közösséghez tartozónak, de az emberi jogok oldaláról ez a kérdés egyszerűen nem tehető fel: csak. Ettől ez így is van. Ennyiben a jogszerű, az emberi jogok kételyek és kérdések nélküli elfogadásán alapuló kiindulópont csak az önmeghatározások szerinti etnikai besorolás lehetne.

Azonban épp a kirekesztés, az etnikus tartalmú társadalmi hátrányok szempontjából az önmeghatározásnak nincsen túl nagy jelentősége. Az etnikai csoporthoz tartozás csak akkor és azáltal okozhat hátrányt, kirekesztést, ha mások, a többiek valakit az alkalmasint kirekesztett-kirekesztendő csoporthoz sorolnak. A cigány kategóriája nem attól és azáltal kirekesztési kockázat, ha valaki önmagát annak tartja, hanem ha mások „lecigányozzák”, cigányként bánnak vele. Más szóval mondhatjuk azt is, hogy a „kirekesztett cigány” szükségszerűen a mások által cigánynak tartott cigány. (További tisztázást igényel, hogy kik azok a „mérvadó mások”, akiknek a besorolása releváns.)

Természetesen lehet más megoldást is találni. Ha például valakinek a hithez és egyházhoz tartozása a kérdés, akkor az önmeghatározás és a mások által vélelmezett hithez/egyházhoz tartozás lehetősége mellett értelemszerűen felmerül az a lehetőség, hogy vajon maga az egyház, a hívők közössége az egyházhoz/hithez tartozónak vél-e valakit? Hasonló meghatározási lehetőség a cigányság kapcsán is felmerülhetne: cigány az, akit a cigányok befogadnak, akiket a cigányok maguk közül valónak tartanak.⁷¹ Ezt a koncepciót érvényesítette burkoltan a kisebbségi önkormányzatok választási szabályainak azon módosítása, amely szerint csak az vehet részt a kisebbségi önkormányzatok választásában, aki valamely etnikai elven szerveződő civil szervezet tagja – azaz a fentiek szellemében egy etnikai szervezet, közösség korábban már mint az etnikumhoz tartozót „befogadta”.⁷²

⁷¹ Bármennyire is abszurdnak tűnik ez a lehetőség, létezik és használják etnikai besorolásokhoz is: pl. az amerikai és kanadai indiánoknak járó speciális juttatásokhoz (a sarkkör közelében lakó indiánok szociális támogatást kaphatnak pl. motoros szánok, skeedoo-k birtoklásához) nem elégséges az igénylő nyilatkozata arról, hogy ő indián, hanem a valamelyik indián törzs vagy annak legitim vezetőjének kinyilatkoztatása is szükséges, hogy az illető az adott törzshöz tartozik.

⁷² Egészen pontosan ez az elv az önbevallás (a civil szervezetbe való belépési szándékot az etnikai közösséghez tartozás felvállalásának is lehet tekinteni) és a befogadás (a jelentkezőt a civil szervezetnek, egyesületnek fel is kell vennie tagjai körébe, ezzel mintegy megerősítve személyes közösségvállalási gesztusát) valamiféle kombinációja.

Bár a jogi instrumentumokban az elv már intézményesült, a hazai etnikai gondolkodásmód sem a tudományban, sem a közéletben nem számol igazán az etnicitás hasonló meghatározási lehetőségével.

Mi lehet a mások által történő besorolás alapja? – Külső rasszjegyek

Elvileg itt is azt lehet mondani, hogy csaknem mellékes, mások mi alapján tartanak valakit cigánynak: ha annak tartják, akkor úgy is cigányként fognak viszonyulni hozzá.

Azonban ha mégiscsak boncolgatni akarjuk a mások általi besorolás alapjait, akkor alapvetően azt kell mondjuk, ez külsődleges jegyek, sajátosságok alapján lehetséges. A nemzetközi szakirodalom e külsődleges jegyeket „rasszjegyeknek” szokta összefoglalóan hívni, és igen gyakran a külső megítélés alapján elhatárolt „etnikai” csoportot szokás nevezni az ember egységes faján belül lehatárolható „emberi fajtának”, rassznak. Emögött nem kell feltétlenül rasszista attitűdöket keresni: mivel nem lehet minden idegent megkérdezni az ilyen értelmű rasszhoz tartozásáról – szükségszerű tehát az ilyen jellegű besorolást külsődleges, látható jegyek alapján megtenni.

E „szemmel látható” rasszjegyek leggyakrabban testi, biológiai adottságok (pl. bőrszín, testfelépítés, fej-, arc-, szemforma stb.); mások etnikus (rassz) jelentéstartalmakkal felruházott divatok, megjelenési szokások (pl. hajviselet, öltözet, fejdísz, ékszerek stb.); vagy éppen kommunikatív és más magatartásformák (pl. beszédmodor, dialektus, zenei kultúra, ünnepek megtartása, életforma stb.).

Azonban e rasszjegyek számbavétele is mutatja, hogy még ha netán lenne is egyértelműen és objektíven egy-egy rasszra jellemző külsődleges jegyek karakterisztikus kombinációja, akkor sem lenne megoldható azok egyértelmű besorolása. E. Telles egy munkájában, amelyet a bőrszín etnikus sajátosságainak elemzésének szentelt, azt írja, hogy míg Brazíliában több mint 150 színárnyalatot különböztetnek meg az etnikus besorolás alapjaként, addig az USA hagyományos gyakorlata „az egy csepp vér” elvére épül, azaz bárki ereiben akár csak egy csepp fekete vér csorog, azt „feketének” minősítik.⁷³ Bár a különbségek már-már nevetségesen és abszurdan eltérők, annyi azonban mindkettőben közös, hogy a megítélés objektivitása mindkét esetben problematikus, akár a másfél-száz kategória kiválasztásakor, akár az egy csepp vér vélelmezett felfedezésekor.

⁷³ Telles, E. E.: *Race in Another America: The Significance of Skin Color in Brazil*. 2004. Princeton University Press. <http://www.pupress.princeton.edu/titles/7846.html>

II. Mit jelent az, hogy...

Természetesen a testi-biológiai jegyeknél még problematikusabb a külső jegek alapján történő megítélés hitelessége, objektivitása. Amikor a farmernadrág és más „globális” divatok osztályhatárokat átlépve igen sokak jellemző öltözetévé válik, akkor a leggyakrabban hordott öltözetek elvesztik rasszspecifikus jellegüket. Másfelől viszont az elmúlt évtizedek főképp ifjúsági divatjai részben a kisebbségi gettók világából törtek elő általános divattá (pl. a tetoválás, a fiúk kopaszsága, a farmerok és nadrágok „lecsúszófélben” való viselete, a hasakat szabadon hagyó „villantós” trikók, de akár a téli dzsekik is, vagy éppen a rap, a hip-hop és más zenei irányzatok). Másrészt a multikulturalizmus etnikai csoportok, kisebbségek jellemzőit tették általános divattá (a rasztás haj, a reggae, a kubai vagy éppen az „originálisan cigány” zene, a palesztin kockás kendő, az indiai ruha és ékszer, a keleti jóga, japán, kínai és más egzotikus konyha stb.) Ugyancsak a rasszjegyek meghatározó erejének gyengüléséhez vezet a határok és a távolságok eltűnése, a globális helyváltoztatás és ezzel együtt emberek, dolgok, szokások, divatok elterjedése és keveredése, határokon átnyúló szabad átjárhatósága is.

Mi alapján határozhatja meg valaki önmagát?

Az általános feltevés az, hogy az etnikai vagy más kisebbségi hovatartozását, identitását mindenki valamiféle természetes magától értetődőséggel, evidenciaként éli meg, és aszerint is vall róla, akár egy kérdezőbiztosnak egy kérdőív név nélküli, semleges kitöltése során, akár olyan „félhivatalos” alkalommal, mint a népszámlálás, akár bármilyen hivatalos nyilvántartásba, regisztrációba való bekerülésekor.

Ám ez koránt sincsen mindig így. Ladányi és Szelényi idézett munkájukban Kemény István vélekedését megerősítve így írnak: *„Keményék helyesen mutattak rá arra, hogy a cigányok népszámlálásonként igencsak különböző módon válaszoltak, ha azt kérdezték tőlük, hogy cigány nemzetiségűek-e, illetve azt, hogy cigány nyelvet beszélnek-e. Egyik népszámlálásról a másikra a magukat cigánynak vallók száma drasztikusan változhatott, feltehetőleg annak függvényében, hogy mennyire tartottak a megkérdés időpontjában a megkérdézettek cigányellenes előítéletektől. Ebben az értelemben a cigányok önidentifikációja »megbízhatatlan« információnak tekinthető.”*⁷⁴

Bármilyen önellentmondásnak is tűnik, tény, hogy az etnikai vagy kisebbségi csoporthoz való tartozás és annak vállalása nemhogy nem magától értetődő,

⁷⁴ Ladányi – Szelényi i. m. 29.

hanem olykor az eltagadás, a leplezés az „identitásként” szocializált norma, magatartás.⁷⁵

A cigányok mi alapján tekintenek valakit közéjük tartozónak? – A kapcsolatok szerepe

Itt nyilvánvalóan a közösséggel való kapcsolat, a kapcsolattartás erőssége, gyakorisága lehet a döntően meghatározó bármely közösséghez tartozás esetében.

Az, hogy mit takar a „közéjük tartozás”, nehezebb kérdés, különösen a modern tömegdemokráciákban, a folyamatosan fejlődő információs társadalomban és a kommunikációs technológia mai szintjén.

Korábban nyilvánvalóan az adott lokális közösséghez való kapcsolattartás volt a döntő kritérium – ez a követelmény érzékelhető abban is, hogy a cigány fogalmát, ami mindenféle helyeken élő, mindenféle közösségeket jelentett, nem a cigányok „találták ki” a maguk identitásának kifejezésére. Ugyancsak a lokalitás és a lokális közösségeknek a mások általi befogadásokon, közösséghez tartozáson keresztüli identitás-meghatározó szerepét erősíti az államiság, az állami intézmények hiánya: a nemzetállami identitások mint a néphez tartozások igencsak ráépültek részben az írott nyelvre, részben a nyelvet (is) alkalmazó államigazgatásra, állami bürokráciákra.

A XX. század végére kiépült a cigányoknak is egyfajta intézményrendszer, a több száz önmagát országosnak tekintő cigányszervezet, valamint az infokommunikációs technológia (elsősorban a mobiltelefonok, a számítógépek és az internet) elterjedése nyilvánvalóan átértelmezte annak jelentését, mit is jelent a közösséghez tartozás alapjaként érthető, a közösség kellően sok tagjával való, kellően sűrű, kellően erős kiterjedő kommunikáció. Nem tudhatjuk, soha senki nem nézte, kutatta, de nyilvánvalóan a képviselőkön, közvetítőkön keresztüli érintkezés is a közösséggel való kapcsolatot, érintkezést jelent, amint az is nyilvánvaló, hogy a technikai közvetítőeszközökön keresztüli kommunikáció is a közösséghez tartozás fenntartására alkalmas eszközzé vált.

Ennél sokkal nehezebb kérdés, kiket tartanak a cigányok valamiféle spirituális alapokon, a tényleges kapcsolatok révén is hozzájuk tartozóknak, akárcsak anélkül, hogy a kapcsolat valaha is, bármilyen formában is kölcsönös lenne, lett volna. Az ilyen kapcsolatok természetük szerint azokkal „állnak fenn”, akikre a

⁷⁵ Erős F. – Kovács K.: Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok? Interjúk. 1985, Medvetánc, Budapest, (2–3): 129–144. Az interjúválogatás nagyjából arról szól, hogy a II. világháború után felnövekedő „zsidó” generációk számára a zsidó identitás elhallgatása, letagadása vált „identitássá”. Hogy mindezek után mit is jelent a „zsidó”, az újabb kérdéseket vet fel. Erről Kovács András számos további tanulmánya szól, mint pl. Zsidó identitás és etnicitás. Világosság 1992/4.: 280–291.

II. Mit jelent az, hogy...

cigányok büszkéik, akikre mint a közülük kiemelkedettekre tekintenek. Ez a kapcsolat nem tekinthető légből kapottnak azokban az esetekben, amikor a híressé vált ember maga is nyilvánvalóvá teszi cigány származását (például Papp Laci, Django Reinhard és Stephan Grapelli, vagy éppen Győzike, Caramel, Oláh Ibo-lya), de olykor a létező emberekkel való spirituális, lelki összetartozás teljesen egyoldalú, és szinte bizonyosan meseszerű legendákra épülnek.⁷⁶

Vajon létezhetnek ilyen egyoldalú, a felnézésre és büszkeségre épülő „platói” kapcsolatok helyben élő, elvileg velük napi kapcsolatban álló emberekkel is? Erre a kérdésre csak az lehet a válaszuk, hogy nagy valószínűséggel nem, de elméletileg elképzelhető lenne.

Lehet-e valaki identitásában cigány – is?

Maga az etnikai identitás mibenléte is valójában egy eléggé tisztázatlan fogalom. Az Egyesült Államok és különösen New York, a „nagy olvasztótégely” kultúrájában magától értetődő evidencia, hogy az emberek különböző etnikai identitásokkal rendelkeznek, hiszen egyrésztől mindenki „amerikai”, de másfelől mindenki ősei (vagy ő maga) „valahonnan jött”. Ebben az amerikai kultúrában az is magától értetődő, hogy senki nem lesz „annyival kevésbé amerikai”, amennyivel ő egyszerre Puerto Ricó-inak, lengyelnek, ukránnak vagy éppen magyarnak vallja magát: mindenki egyszerre és egésként lehet amerikai is, meg másmilyen is.

A magyar, főképpen nacionalista gyökerű hozzáállás annak ellenére nem ismeri (vagyis inkább nem ismeri el) a kettős vagy többes identitást (például 1848 mártírjai, az aradi vértanúk úgy lettek a magyar történelem magyar hősei, hogy közben legtöbbjük egyáltalán nem volt magyar). A magyar társadalom mintha magát az identitást tekintené „1 egységnek”, amely szétosztódik és mindenki csak annyira lehet sváb, román, zsidó vagy cigány, amennyivel kevésbé magyar.

Ebben a felvetésben „magyar cigánynak” lenni, netán „szerb cigánynak lenni Magyarországon” – egy a magyar társadalom által nem ismert, nem elismert, nem elfogadott, csak legfeljebb valamiféle csökkönt identitásként elkönnyvelhető etnikus identitási lehetőség.

Lehet, hogy mindez változóban van. Lehet, hogy éppen a tudománynak vannak nemcsak a kettős és többes identitások feltárásában, felszínre hozásában, hanem éppenséggel a néven nevezhetőségében és elfogadtatásában is ilyen irányú lehetőségei.⁷⁷

⁷⁶ A legújabb kori cigány legendák szerint „közibjük való” Charlie Chaplin vagy Bill Clinton is.

⁷⁷ Általában a kettős identitás elvi lehetősége Bindorffer Györgyi munkáiban jelent meg Magyarországon (Bindorffer Gy.: Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságátudat Dunabogdányban. Buda-

Cigány-e az, aki cigány származású, akinek cigány felmenői, ősei vannak?

A hétköznapi gondolkodás számára az etnicitás és az ősök etnicitása logikailag összetartozik: az adott etnikumhoz az és csak az tartozik, akiknek a felmenői is az adott etnikumhoz tartoznak. Az etnikumhoz tartozás és a származás azonban messze nem tartozik ennyire szorosan össze.

Amint már korábban jeleztük, különösen a hátrányos helyzetű kisebbségekhez valamilyen módon kapcsolódó, magasabb társadalmi osztályokba, rétegekbe tartozók gyakran nem tartják magukat az adott etnikumhoz tartozónak, ugyanakkor az etnikumhoz tartozó felmenőkről, ősökről, etnikai származásukról gyakrabban beszámolnak. Hasonló jelenség még általánosabban megfigyelhető „eltűnt” etnikai csoportok esetében: manapság például Magyarországon kevesen vallják magukat kunnak, jásznak, tótnak – azonban egyfajta lokális identitásként a származásra, a (félig, vagy tán egészen az...) kun vagy jász ősökre többen hivatkozhatnak. Hasonló, ámde némiképp fordított a helyzet a székely identitással: a székely gyakorlatilag megszűnt etnikai kategóriaként működni, ám a „határon túli”, a „székelyföldi” értelemben a Romániában élő, magyar etnikum megjelölésére is használttá vált. (Más kérdés, hogy ezen a Székelyföldön kívüli erdélyi területek, pl. a Partium magyarsága, ha úgy tetszik, a valóban minden szempontból kisebbségi magyarság igencsak megsértődött.)

Annak, hogy az ősök, a származás nem játszik túl nagy szerepet a mások által történő etnikai besorolásban, kettős oka van. Egyrészt a rasszjegyek alapján történő besorolás akkor, amikor a külsődleges rasszjegyeknek etnikus tartalmakat tulajdonít, a hétköznapi gondolkodásnak megfelelően automatikusan mögé gondolja e rasszjegyek generációs átöröklését, az ősöktől, felmenőktől való átvételét, a folyamatosságot – vagyis mintegy természetesnek és magától értetődőnek feltételezi azt, hogy a rasszhoz tartozó a rasszhoz tartozótól származik.

Másfelől viszont az ősök és felmenők felemlgetése, explicit módon való néven nevezése félreérthetetlenül a náci hagyományra, a zsidótörvények szellemére utal, amelyek szerint zsidó az, akinek legalább két nagyszülője zsidó. Ennyiben az ősök etnicitáshoz/rasszhoz tartozást kifejező, explicit módon való

pest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2001., Bindorffer Gy. (szerk.): Változatok a kettős identitásra. Kisebbségi léthelyzetek és identitásalakzatok a magyarországi horvátok, németek, szerbek, szlovákok, szlovének körében. Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2007.) Kertesi Gábor és Kézdi Gábor a cigányok esetében lehetséges kettős identitás mérésére és ezen keresztül is, mintegy „bevezetésére” tettek kísérletet az identitások dolgában, színvallásában még túl nagy gyakorlatra szert nem tett iskolások körében végzett felmérésükben. Lásd: Kertesi G. – Kézdi G. (2008): A roma és nem roma fiatalok középiskolai továbbtanulása. Első eredmények a TÁRKI – Educatio Életpálya-felmérése alapján. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): Társadalmi riport 2008.

II. Mit jelent az, hogy...

felemlegetése explicit módon a zsidótörvények szellemével való azonosulás megnyilatkozásaként is érthető.⁷⁸

A felmenők, a származás kérdése tehát valamilyen szélsőségesen tisztázatlan formában ott lebeg az etnicitás és rassz meghatározása körül – a hazai gyakorlatban nemhogy megemésztetlenül, hanem lényegében kérdés és kétely nélkül.⁷⁹

Mennyire tesz cigánnyá a nyelv és a kulturális hagyomány?

A korábbi időszakokban a cigány nyelvek (lovári, beás stb.) akár anyanyelvként, akár beszélt nyelvként való ismeretét gyakorlatilag automatikusan a cigány etnikumhoz tartozás kielégítő kritériumának volt szokás tartani.⁸⁰ Ez a szokás korábban sem, de ma már különösen nem tekinthető valamiféle objektív és bölcs „igazságnak”, legfeljebb szokásnak, konvenciónak. Részben azért, mert hosszú ideig a nyelv nem volt igazán feldolgozva, nyelvészetileg körülírva, ami nagyrészt összefügg az írásbeliség és az írásbeli történeti dokumentáltság igencsak súlyos hiányával. (Ezek nem voltak írott, írásban is létező nyelvek, e hiányt az elmúlt évtizedekben igyekeztek csak pótolni.) A nyelv hiányos dokumentáltsága, szótári és nyelvtani definiálhatatlanságai csak részben magyarázhatók az írásbeliség korlátozottságával, másrészt legalább ennyire a cigányság belső csoporttagoltságával: az egymással csak esetlegesen érintkező, korábban elszigetelt telepen élő különféle cigány nemzetségek, törzsek, etnikus csoportok legalábbis más és más dialektust, de talán más és más nyelvet is beszéltek. Ha tehát a nyelvhasználat az etnikai hovatartozást egyértelműen meghatározná, akkor többféle etnikumról lett volna jogos beszélni.

A cigány nyelvek használata, különösen anyanyelvként való, beleszületett használata rohamosan csökken, ami nagyrészt magyarázható azzal, hogy a mai

⁷⁸ Ezzel együtt Márton László az 1989-ben (sic!) megjelent könyvében azt fejtegeti, hogy a magyar társadalom közgondolkodásában, történetesen a zsidó emberek meghatározásában gyakorlatilag a náci törvények szelleme élt tovább: a vallott identitástól függetlenül azt tekintették (tekintik?) zsidónak továbbra is, akinek két nagyszülője zsidó. Márton L.: Kiválasztottak és elvegyülők, 1989, JAK.

⁷⁹ Pl. amikor Kemény István és munkatársai „szakértőként” a cigány gyerekekkel foglalkozó pedagógusokat, védőnőket, gyermekvédelmi szakembereket megkérdezve mérték fel egy-egy – a rétegzés során a mintába került – település cigányságát, akkor a származás elvét reflektálatlanul, mintegy magától értetődően elfogadták: a cigány gyerek felmenői is cigányok. Lásd: Kertesi G.: Az empirikus cigánykutatások lehetőségéről, Replika, 1998/3., 201.

⁸⁰ Legalábbis, a KSH népszámlálási adataiban mindenki összeadta az önmagukat cigánynak vallók, az önmagukat cigánynak nem vallók, de a nyelvet anyanyelvként vagy beszélt nyelvként beszélők számát, és ezt az összeget szokás az önmagukat cigánynak tartók létszámának tekinteni. (Ez a kb. 180 ezer fő.)

élet kiterjedt hivatalos és privát érintkezési-kommunikációs terében eléggé használhatatlanná váltak. (Ez nem a nyelv „minőségét” akarná kifejezni, csupán azt a tényt, hogy e nyelveken nemigen lehet másokkal érintkezni: nem lehet kenyeret kérni a boltban, nem lehet vallomást tenni a bíróságon, nem lehet adóbevallást készíteni, de még a közvetlen kolléga sem érti meg, ha a kalapácsot akarja valaki elkérni tőle.)

Ezzel párhuzamosan, a cigány nyelvek sajátos népszerűsége tettek szert, bizonyos környezetben divattá is váltak. Egyrészt a kis nyelvek pusztulása iránt aggódó, azok rögzítését, feldolgozását, archiválását hivatásuknak tekintő antropológusok és nyelvészek körében. A nyelvészek számára különösen izgalmas kihívást jelent az is, hogy az írásbeliségben nem rögzült nyelvek alakulását követhessék, hogy az írásbeliséghez köthető, bonyolult nyelvtani normákkal nem terhelt nyelvek belső logikájának felfedezésével a nyelvhasználat általánosabb összefüggéseit is feltárhassák.

Másfelől különösen a lovári nyelv rendkívüli népszerűsége tett szert a diploma megszerzéséhez nyelvvizsgára kötelezett egyetemi hallgatók körében: nem a könnyű nyelvtan, hanem a könnyűvé tett követelményrendszer az egyik legkönnyebb módon megszerezhető nyelvvizsga előnyeit jelentette sok hallgató számára.

Az organikusnak tekinthető nyelvhasználat erős szűkülése, pusztulása, s ezzel együtt a nyelv ilyen vagy olyan tanulmányozásában mutatkozó külső divatok mellett a nyelvhasználat etnikai meghatározó tartalma még a korábbi, elvi, logikai bizonytalanságoknál is komolyabb kételyt ébresztenek a tekintetben, hogy a cigány nyelvek ismerete mennyiben számít a cigány etnikumhoz tartozás egyértelmű vagy erős meghatározójának. Valamennyire azonban kétségek nélkül az maradt.

Ennél nehezebb kérdés, hogy mennyiben lehet az etnikai hovatartozás meghatározó elemének tekinteni a nyelvhasználatból összefüggő magatartási, szokásbeli, a szó népi kultúra, folklór értelmében használt kulturális elemeket. Nyilvánvalóan még a társadalmi viszonyokban az etnicitást lepező, kifelé nem mutató, asszimilált körülmények mellett is a privátéletbe visszahúzódott etnicitásra utal, ha egy anya cigány altatódalocskával próbálja meg álomba ringatni „túlpörgött” kisgyerekét, ha más cigányokat valaki még korlátozott szóincselével is cigány nyelven üdvözl, ha valaki a családi ünnepeket cigány hagyományok megőrzésével ünnepli, illetve ha valaki a családtagokkal együtt virrasztva búcsúzik a hozzá közel álló halottaitól.⁸¹

⁸¹ A privát világba visszaszorult, asszimilálódott zsidó identitás ápolásának újabb kori szokása a zsidó ünnepek családi körben való megünneplése. Még akkor is, ha a hannuka vagy a peszach ünneplése épp annyira szekularizálódott családi rituálék alkalmá, mint a karácsony vagy a húsvét megünneplésének általános szokásai. Ugyancsak egyfajta „zsidó összekacsintás” kifejeződése egymás „shalom”-mal köszöntése, amelynek megfelelői nyilvánvalóan cigányok/romák között is léteznek.

Mennyire lehet valaki cigány társadalmi kapcsolatai révén?

Az előzőekben azokat a sajátosságokat próbáltuk meg számba venni, amelyek mintegy „természettudományos” alapokon, az elvileg természettudományosan is feltárható, megismerhető etnikus jelenségek sajátos értelmezésén, átértelmezésén keresztül tulajdonít etnikus jelentést bizonyos jeleknek, körülményeknek. Az alábbiakban pusztán jelzésszerűen igyekszünk felvillantani olyan, tisztán társadalmi jelenségeket és körülményeket, amelyeknek lehet vagy alkalmasint van etnikus meghatározó erejük. A kérdések annyiban költőinek tekinthetők, hogy a válasz mindegyikben benne foglaltatik: „talán, olykor, néha – a fene sem tudja...”

- Cigány-e az, aki benősült cigányokhoz, akinek házastársa, partnere cigány? Akinek volt korábban cigány partnere, társa, kapcsolata, az netán cigány?
- Cigány-e az, akit a cigányok „befogadtak”, akit a cigányok cigánynak tartanak? Ez a befogadás lehet alkalmasint valamilyen rituális befogadási ceremónia (ahogyan indián lett a nagy Old Shutterhand), de lehet a mindennapok megszokása is: „ő már csak velünk tart, velünk van, egy közölünk” – vélhetik valakiről a cigányok.
- Cigány-e az, aki cigányok között él? Aki a cigánytelepen él? (Erre a szokásostól eltérő a válasz: ő a külső megítélés szerint nagy valószínűséggel cigány, legfeljebb ő a „szőke cigány”).)
- Cigány-e az, aki cigányokkal barátkozik, cigány közösségbe, cigány szervezetek saját maguk számára szervezett programjaira jár? Itt már visszaáll a kérdés költői jellege: olykor, talán gyakran is teszi mindezt. A válasz igen, különösen, ha fiatalról és bandázásról, galériáról van szó, de vélelmezhetően hasonló effektusok a szegregált, többségében cigánytanulók által látogatott iskolába járó, ténylegesen nem cigány gyerekek/fiatalok körében is előfordul.
- Cigány-e az, aki a cigányokhoz hasonlóan él? Ez a kérdés bonyolultabb, de a válasz nagy valószínűséggel „igen”. Egyes életforma-sajátosságok, pl. foglalkozások nagy valószínűséggel felülírnak más rasszjegyeket.⁸² Bizonyos megközelítésekben a fogalmat önmagával definiáló és ezért logi-

⁸² A Kemény István vezette első, 1970-es cigánykutatás szamizdatban megjelent beszámolójában Csalgó Zsolt érzéketlenül írta, hogy bár hívhatnak valakit Weissnek, lehet vörös haja és fehér, szeplős bőre, ám ha ő vásároló céllövöldés, akkor úgyis cigánynak fogják tartani. De valószínű, hogy hasonló a helyzet, mondjuk a házaló színesfém-felvásárlókkal, vagy a vásároló kosárkereskedőkkel is.

kialakulhat korrektnak nem nevezhető formulában cigánynak azt kell és lehet tekinteni, aki a cigányokhoz hasonlóan él.⁸³

Válhat-e valaki cigánnyá, ha addig nem volt az? Hogyan, mitől?

A fentiek szerint a válaszuk: igen.

Egyfelől ha az identitásválasztás szabadságát elidegeníthetetlen emberi jognak, szabadságjognak tekintjük, akkor bárki, bármilyen megfontolásból, meggyőződésből, élethelyzetének alakulása következményeképpen dönthet úgy, hogy ő eddig nem volt cigány, de ezentúl annak fogja magát tekinteni.

Másrészt bizonyos társadalmi helyzetek, kapcsolatrendszerek, életformák, foglalkozások, szokások, különösen a cigányoknak tulajdonított deviáns szokások mellett azokat is cigánynak tarthatják a külső szemlélők, akiket eredetileg nem feltétlenül tartottak cigánynak (ld. bizonyos New Traveller csoportok Angliában, akik karavánokkal vándorolnak).

Mitől lesz valaki inkább, vagy kevésbé cigány?

Ha azzal a feltételezéssel élünk, hogy objektív kritériumok alapján valaki önmagáról, illetve másokról is egyértelműen el tudhatná dönteni, hogy a szóban forgó személy cigány-e avagy sem, egy adott etnikumhoz tartozik-e, akkor sem biztos, hogy ezt az objektív besorolást megtudhatnánk tőle. Nyilvánvalóan a besorolást erősen befolyásolhatják különféle érdekek, mentális és pszichés állapotok, különféle elvárásoknak, illetve azok kényszerítő erejének való megfelelések. Ezeket a „torzító hatásokat” próbáljuk meg jelezni az alábbiakban. Előre kell bocsátanunk, hogy a „torzító hatások” száma és erőssége alapján igencsak megkérdőjelezhető annak a feltételezésnek a fenntarthatósága, mely szerint objektív kritériumok alapján valóban eldönthető, ki tartozik egy adott népcsoporthoz, például a cigánysághoz.

⁸³ A '80-as évek főirányú kutatási programjai a cigányságot a devianciák körében tárgyalták, és sajátos életvezetési, életformabeli meghatározását emelték ki (Andorka R. szerk.: Társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon, 1986, Kossuth), mely megközelítés „intézményesült” a KSH 1993-ban végzett reprezentatív felvételében. Ott a kérdezőknek a cigányokat életformájuk, életmódjuk alapján kellett beazonosítaniuk a következő három kategóriába: „cigány életvitelű”, „átmeneti” „nem-cigány életvitelű”.

Miért hallgatná el valaki etnikai hovatartozását?

Az etnikai hovatartozás elhallgatása mögött nyilvánvalóan szorongások, félelmek (pl. a diszkriminációktól) állhatnak. Enyhébb esetben az önmagukat cigánynak tartók félhetnek attól, hogy cigányként nehézségekbe ütközhet bizonyos érdekeik érvényesítése, bizonyos törekvésük megvalósíthatósága (pl. munkavállalás, társas kapcsolatok alakítása stb.).

Ennél azonban erősebb félelmek is munkálkodhatnak abban, aki el akarja hallgatni cigányságát. Gondolhatja például azt, hogy neki ebből kimondottan hátránya, megbélyegzése, fenyegetettsége is származhat. Gyakorlatilag valamennyi cigánysággal foglalkozó szakember egyetért abban, hogy a rasszista előítéletesség terjedése, erőssége sokakban félelmet gerjeszt, így nem merik cigányságukat nyilvánosan felvállalni.⁸⁴ Ennél persze az etnikai hovatartozás bevallása komolyabb következményekkel is járhat, járt is⁸⁵ – ami aztán valamilyen homályos történelmi élményként akkor is erősen tovább élhet, ha a konkrét események körülményei tényekként már kiestek a történelmi emlékezetből.

Miért tartaná el valakit inkább cigánynak?

Hogy miért jelenhetnek meg cigányként olyanok is mások szemében, akik valójában nem cigányok, erre a legátfogóbb magyarázat az előítéletesség természetében rejlik. A racionális tudást pótló előítéletesség az emberi agy és személyiség természetes velejárója: az embernek akkor is reagálnia kell bizonyos helyzetekre, ingerekre, ha azok alapos feldolgozására nincsen ideje és módja. Ilyenkor mindenki az előítéletei alapján reagál. (Ennyiben nem az előítéletek léte, hanem azok elburjánzása és rákérdeszhetetlen dogmává válása jelent problémát.) Ha a cigányokkal kapcsolatos előítéletek ereje nő, akkor számos jelenség, illetve feszültségekkel, kényelmetlenségekkel járó élethelyzet könnyen érthetővé és magyarázhatóvá válik azzal, hogy mindez azért történt, mert ők cigányok. Ezen magyarázatok, értelemmel és jelentéssel bíró felruházasok akkor is „működnek”,

⁸⁴ Kemény és munkatársai ezzel az előítéletesség erősségének változásával magyarázzák a népszámlálások közötti, demográfiai okokkal nem magyarázható létszámingadozásokat, ld. Kemény István és mtsai: Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról, 1976, Budapest: MTA Szociológiai Intézete.

⁸⁵ A zsidókat és felmenőiket felekezeti hovatartozásuk bevallása, az anyakönyvek alapján minősítették etnikailag zsidónak a zsidótörvények (a zsidóság etnikumként való megjelölése korábban nem létezett), és ez alapján hurcolták el őket. A háború után a Volksbund-tagoknak vélelmezett svábokat az 1941-es népszámlálás anyanyelvi és etnikai önbesorolásuk alapján internálták stb. Bár a „porjamos”, a cigány holokauszt körülményei a zsidó holokausztnál gyengébben feltártak és dokumentáltak, a cigányként való azonosítás félelmeit azonban a szóban élő hagyomány is megalapozza.

ha ők történetesen nem cigányok. Azaz bizonyos emberi karakterek, élethelyzetek, konfliktusok reflexszerűen, minden más tényt és megfigyelést felülírva cigányként azonosítatják be a résztvevőket⁸⁶ – ez a könnyű tájékozódás lehetőségével, egyszerű és „megcáfolhatatlan” ismeretekkel és magyarázatokkal ruházva fel az előítéletekben mélyen hívőket.

Az előítéletek erőssége és elterjedtsége a kognitív disszonanciák enyhítésében, a feszültségek csökkentésében is segíthetnek azáltal, hogy valakit, aki személyesen nekem feszültségeket és kellemetlenségeket okozott, cigánynak nyilvánítsam. Így pl. az a pedagógus, aki akár saját alkalmatlansága, kényelme, megfelelő módszerek és eszközök hiányában nem tud bánni egy diákjával (pl. annak eltérő viselkedésmintáival, rossz tanulmányi eredményével, tanulásban való alulmotiváltságával stb. nem tud mit kezdeni), az könnyen felmentést találhat magának azáltal, ha diákját „cigánynak” minősíti. Mert akkor ő köztudottan és elfogadottan, generálisan és eredendően, minden más magyarázatot feleslegessé téve – olyan.⁸⁷

Az utólagosan öngazoló és önfelmentő disszonancia redukciókhoz hasonlitos torzító hatást eredményezhet az előítéletekre alapozó, tényleges ismeretek nélküli előzetes „cigány” minősítés is: a cigánynak való besorolás egyfajta vélt kockázat kerülése, megelőzése. Gyakorlatilag ez a logikája a jogi értelemben vett diszkriminatív magatartásoknak: azért nem vesz fel egy munkaadó egy általa cigánynak vélt munkára jelentkezőt, azért nem enged be a diszkóba a biztonsági őr egy általa cigánynak vélt betérni szándékozót, mert ezzel valamilyen jövőbeli kockázat enyhítését reméli. Ez a fajta kockázatkerülő hozzáállás szinte mindig „túlbiztosítást” eredményez: azokat is „jobb” cigánynak vélni, tartani, akik nem feltétlenül cigányok, de azért valamilyen, valahogyan hasonlóak hozzájuk.⁸⁸

⁸⁶ Sampson R. J. és Raudenbush S. W. idézett műükben a rendetlenség, a „betört ablakok” etnicizálódását ebben a sémában írják le.

⁸⁷ Ladányi és Szelényi hasonló érvek alapján vonják kétségbe Havas, Kemény és Kertesi (Havas G., Kemény I. és Kertesi G.: „A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren” 1998, Kritika, 3. sz. 31–36.) érveit arról, hogy a cigányokkal/romákkal foglalkozó szakértők, így a pedagógusok vélekedése objektív lenne arról, ki a cigány.

⁸⁸ Ladányi és Szelényi úgy vélekednek, épp emiatt fejezhet ki valós társadalmi tény, hogy a munkaadókhoz vagy biztonsági őrök eljárásához hasonlóan „ránézésre” kit tekint cigánynak a kérdőívet kitöltő kérdezőbiztos. Ebben a megközelítésben már becsülhető a torzító hatás egy része: a Szonda felmérésében a kérdezőbiztosok által cigánynak minősített válaszolók 36,8%-a tartotta önmagát is cigánynak/romának. Ladányi és Szelényi ugyanakkor a minősítés bizonytalanságát is jelzik: a romákat kontrollként felkereső második kérdezőbiztosok az esetek 35,2%-ában nem tekintették romának azt, akit az első, szűrőkérdéssel végző kérdezőbiztos annak minősített. (Ha hasonló módon tudnánk becsülni a cigánysághoz tartozás eltagadásának az arányát is, azaz ha többen mernék vállalni cigányságukat egy hasonló kérdőíves megkérdezés sajátos helyzetében, akkor nyilvánvaló, hogy az önbesorolás és a mások általi besorolás különbségei kisebbek lennének – azonban az így mért kétharmados szakadék a két besorolás szerinti érték között oly hatalmasnak tűnik, hogy még egy ilyen korrekció mellett is vélemezhetően igen nagy maradna.)

Miért akarja valaki, hogy romának tartsák?

A magyar zsurnalizmus ezt a hatást is az „etnobiznisz” terminológiával szokta jelezni. A tartalma annyiban világos, hogy ha bizonyos előnyök, így szociális kedvezmények, kvótákkal vagy másképpen biztosított pozíciók, ösztöndíjak vagy más juttatások kizárólag csak románoknak járnak, és a támogatás alapjául szolgáló besorolás az önbevallás, akkor lehet, sőt valószínű, hogy lesz olyan, aki önmagát akkor is romának fogja minősíteni, ha amúgy korábban nem tartotta magát annak. Mindez persze ritkán működik egyszeri, esetleges gesztusként – ha már egyszer valaki romának minősítette magát, akkor hasonló helyzetekben, legalábbis a „lebukás” kockázatától tartva hajlamos önmagát máskor is annak tartani.

A romaként való önbeazonosítás motívumai ennél azonban szélesebbek. Olykor valamiféle sorsközösség – pl. cigány házastárs felvállalása – vezet romaként való önbesoroláshoz. Itt már gondban vagyunk, hogy ezt a gesztust mennyiben tekinthetjük torzító hatásnak, vagy mennyire az identitás „objektíven” is létező változtatásának, felvállalásának minden más taktikai megfontolást felülíró gesztusával van dolgunk.

Magyarországon olykor a cigányellenes politikai indulatok, harcok is vezethettek a cigány identitás mesterkélt felvállalásához, pl. a cigány kisebbségi önkormányzatok vezetői pozíciónak megszerzésére irányuló trükként.⁸⁹

Miért nem akarnak valakit romának tartani?

A legjellemzőbb eset az előző „kifordítása” lehet, vagyis az, amikor valamely intézménynek, közszolgálatnak, az ott foglalkoztatott szakembernek a romákat valamiféle megkülönböztetett bánásmódban (megerősítő intézkedésben, „pozitív diszkriminációban”) kellene részesítenie. Azonban akár a lehetőségek, a források hiánya miatt nem képes minden jelentkezőt, elvileg igényjogosult cigányt e megkülönböztetett ellátásban részesíteni, vagy akár valamiféle személyes ellenszenv, elutasító hozzáállás miatt bizonyos „elvileg cigányok” kizárására ez a legkönnyebb, legkényelmesebb mód.

Manapság a cigánynak minősítés elutasítása ennél általánosabb intézményi magatartásként is felmerül. Ha ugyanis egy intézmény – legalábbis hivatalosan – nem minősít romának az ügyfelei közül senkit sem, akkor ezáltal követhetlenné teszi annak megítélését, vajon nem szenvednek-e hátrányt a roma ügyfelek

⁸⁹ A Jászládány és a „cigány önkormányzat” kifejezésre a Google 2520 oldalt jelenít meg, és nem biztos, hogy ennyi találat elég a história teljes felderítéséhez.

általában az ügyfélkörön belül.⁹⁰ Ennek alátámasztására gyakran használják fel az intézmények az 1993. évi adatvédelmi törvényt, mely tiltja az etnikai hovatartozást nyilvántartását.

E gyakorlattal szembeni állásfoglalást és a helyzet korrekciójára vonatkozó ajánlást fogalmaztak meg a kisebbségi és az adatvédelmi ombudsmanok.⁹¹

Miért akarna valaki a cigányokhoz – legalább besorolásban – csatlakozni?

A kérdés az, hogy vannak-e olyan törekvések, amelyek hasonlatosak a dán királynő gesztusához – aki a zsidókkal együtt feltűzte a sárga csillagot –, vannak-e a cigányság stigmáit magukra húzó, nem-cigány törekvések. Kétségtől van ilyenek, pl. olykor gádzsó⁹² pedagógusok elmennek cigány iskolákba tanítani, gádzsó szociális munkások elmennek csak romák által látogatott szociális intézménybe dolgozni, sőt, olykor ehhez el is költöznek otthonról, be is költöznek „elcigányosodott” településekre, településrészekre.

Az ilyen gesztusok – amint Dániában is – nem annyira a cigányként megjelenő létszámát növelik, hanem a cigányok és nem-cigányok közötti határvonalakat tudatosan igyekeznek összemosni, szétkenni. (A királynő akciója is azt eredményezte, hogy Dániában nem kellett a zsidóknak hordani a megkülönböztető jelet, stigmát.)

A határvonalak, megkülönböztető stigmák jelentőségének eliminálása minden kétséget kizáróan a romákkal szembeni szolidaritás, közösségvállalás társadalmi-politikai gesztusa, ám a hasonló magatartás egyszersmind az etnicitás jelentőségét általában is megkérdőjelező politikai törekvés megnyilatkozása. E sajátos politikai törekvést szokás az amerikai hagyományból átvett „színvak” kifejezéssel illetni. E „színvakság” mindenekelőtt politikai orientációt fejez ki: az

⁹⁰ Ez az az ok, ami miatt számos roma érdekképviselői szerv, polgárjogi egyesület és aktivista egyre hangosabban követeli a romák hivatalos nyilvántartását a különféle – elsősorban közszolgálati – intézmények regisztrációiban, nyilvántartásaiban. Nézetük szerint – jogosan – csak ebben az esetben lehetne hitelt érdemlően átláthatóvá és ellenőrizhetővé tenni, hogy a romák egyáltalán megjelennek-e ügyfélként az adott intézményben, és hogy ugyanolyan ellátást, szolgáltatást kapnak-e ott, mint a többiek. A kérdés persze messze túlmutat az etnikai alapú regisztráció tényén, hiszen általában az adatok kezelésével, hitelességével, nyilvánosságával és a személyes adatok védelmének megfelelő eljárásrendekkel kapcsolatos problémákat involválva az, ha több helyen bevezetnék az etnikai nyilvántartást. Pl. ha egy iskolában nyilvántartanák a cigány származású gyerekeket, akkor ez egyszerre követelné meg a személyes adatok biztonságát garantáló eljárásrendeket, és az anonimizált, aggregált adatok nyilvános, közérdekű felhasználását lehetővé tevő adatkezelés megteremtését.

⁹¹ Dr. Kállai E. – dr. Jóri A.: Ajánlás az etnikai identitásvállalás gyakorlásának garanciáiról és az ahhoz kapcsolódó adatkezelésekről, 2009. november, www.obh.hu

⁹² A gádzsó jelentése: nem cigány.

II. Mit jelent az, hogy...

eticitás tartalmainak hangsúlyozása helyett az etnikus tartalmak figyelmen kívül hagyásával vél társadalmi hátrányokat enyhíteni.

A legátfogóbb ilyen orientációnak a jóléti államok etnicitást vagy más bizonytalanul mérhető-megillető tartalmainak mérlegelését, az ezek szerinti szelekciót elvető, univerzális ellátási módszereket alkalmazó támogatási formái és ezek bővítésének szorgalmazása tehető.⁹³

Ebben az értelemben a színvak politikai orientáció sajátos megnyilatkozása volt a rendszerváltás utáni első parlamenti ciklusban Havas Gábor és Solt Otília közös törvényalkotási indítványa, amely a romáknak szánt szelektív iskolai támogatások helyett a 8 osztályt vagy annál kisebb iskolai végzettséget szerzett szülők gyermekeinek kívánt normatív alapú támogatást nyújtani.

Hasonló, de a cigányságon belülről érkező kezdeményezésnek tekinthető Horváth Aladárnak az a tízéves, épp az EU szegénység és társadalmi kirekesztés elleni küzdelmének hullámain meglovagolni szándékozó igyekezete, amely szerint az etnikus határvonalakat mintegy másodlagossá téve a szegénység elleni küzdelmet kellene olyan elsődleges feladattá, politikai céllá emelni, amely újfajta összefogást teremthet romák és gádzsók, kirekesztettségben élők és jobb helyzetűek között.

Hogyan lehet határvonalat húzni a cigányok és a nem-cigányok közé?

Ha azzal az ambícióval és azzal a feltételezéssel élünk, hogy a cigányok és a nem-cigányok csoportjai pontosan elkülöníthetők egymástól, akkor halmazelméleti terminológiával élve két diszjunkt⁹⁴ halmazt kell kreálnunk az emberek csoportjából, ha úgy tetszik, a társadalomból. Mindenkit be kell sorolnunk valamelyik részhalmazba (mindenki vagy cigány, vagy nem-cigány), és senki nem lehet egyszerre cigány is, meg nem-cigány is, a két részhalmaznak üres a közös, átfedő része. Matematikailag akár többféle módon is elképzelhető ilyen operáció. Még egy olyan sokdimenziós térben is, ahol többféle kritérium valamiféle kombinációja, sajátos együttjárása adná meg, ki a cigány, ha valamiféle módon kombinálni kellene a különböző „cigánykritériumokat”. Ezen érthetjük a saját besorolást, a mások általi, rasszjegyek alapján történő besorolást, a közösség

⁹³ Magyarországon Ferge Zsuzsa nevéhez köthető a legmarkánsabban ez az orientáció. Lásd pl.: Ferge Zs.: Mi történik a szegénységgel? Esély 2007/4.

⁹⁴ Egy halmaz diszjunkt halmazokra bontása azt jelenti, hogy a halmaz elemeinek mindegyike valamely részhalmaznak is eleme, méghozzá úgy, hogy minden egyes elem csak és kizárólag egyetlen részhalmaznak lehet eleme. Más szóval a diszjunkt részhalmazok halmazösszege az eredeti teljes halmaz, ám a részhalmazok közös része az üreshalmaz – nincsen átfedés a részhalmazok között.

befogadását, a származást, a többes identitás lehetőségét, a beházasodást, a cigányokkal való együtt lakást, a barátkozást, a másféle módon értelmezett társadalmi és kapcsolati távolságokat a cigányoktól, a bevallás és elhallgatás érdekeit és motívumait, a cigánynak minősítés pro és kontra mozgatórugóit. Elképzelhető pl. olyan metódus, amely valamennyi elvi dimenzióban meghatároz egy skálán egy-egy kritikus „cigány-pontot”, amelynél magasabb értéknél valaki már objektív mérési eredményként is cigány, és lehet azt mondani, hogy aki legalább 1 (2, 3 stb.) dimenzióban túl van a kritikus „cigány-ponton”, az összességében is cigány. Vagy meg lehet elvileg határozni a sokdimenziós térben valamely „ideális cigány origót”, és a független tengelyekre felvett cigánysági skálaértékeket mint sokdimenziós vektorokat értelmezve lehet valamiféle távolságot mérni a „cigány-origótól”. Ekkor egy adott kritikus távolságon belül, azaz a kritikus távolsággal mint rádiusszal meghúzott sokdimenziós gömbön belüliek „cigányok” lesznek, a gömbön kívüliek meg nem-cigányok.

Nem a matematika tehet arról, ha nem tudunk ilyen jól definiált, objektív mérés alapjául szolgáló sokdimenziós „cigány-metrikai” modellt felállítani. Márpedig nemcsak cigányokra, általában az etnicitás elviekben tiszta mérésére sem sikerült senkinek ilyen modellt felállítani – a modell felállítása elvileg is lehetetlennek tűnik.⁹⁵

Ha határokat akarunk húzni, akkor első megközelítésben csak azokban a dimenziókban tudhatunk határvonalat húzni, amit mérni – sőt egy kérdőív eszközeivel is mérni – tudunk. Ebből a szempontból eleve „kiesnek” olyan kritikus szempontok, mint maga az identitás, ami egyrészt, túl sok összetevő által meghatározott, túl nagyszámú egyéni kombinációt feltételező, komplex pszichológiai vizsgálatot igénylő kérdés lenne – de nagy valószínűséggel még akkor sem.

Ugyancsak elviekben is lehetetlen lenne a társadalomlélektani hatásokat mérhető szempontként figyelembe venni a szociálpszichológiai vizsgálatok azon alapproblémái miatt, hogy egy kérdőívben csak a személyiség legfelszínesebb, legillékonyabb és legkönnyebben befolyásolható szféráit, a véleményeket lehet mérni, illetve a vélemények statisztikus tendenciáiból lehet mélyebb személyiség-régiókra, pl. attitűdökre következtetni. (Még mélyebbekre, hitekre, értékekre, cselekedeteket meghatározó személyiségjegyekre még így sem nagyon.) Másrészt a tömeglélektani hatásoknak, Krisztusoknak és Barabásoknak gyakran épp az a természetük, hogy mindenki egyénenként Barabást nevezi meg megfeszítendőként, azután viszont mégiscsak Krisztus hallatszik a tömeg hangjaként.

⁹⁵ Erre a következtetésre jut a kérdést tárgyaló legteljesebbnek és legfrissebbnek tűnő, a téma mintegy irodalmi áttekintését is nyújtó tanulmányában R. Brubaker, lásd: Brubaker R. "Ethnicity, Race, and Nationalism". *Annual Review of Sociology* 35 (2009): 21–42., <http://works.bepress.com/cgi/viewcontent.cgi?article=1025&context=wrp>

II. Mit jelent az, hogy...

De még a viszonylag jól mérhető, számszerűsíthető „identitásfaktorokkal” sem könnyű a dolgunk. Talán elegendő az elvileg jól számszerűsíthető cigány felmenőkre gondolnunk: milyen fokú, hány felmenőnél tekintsük objektív mértékkel a cigánysághoz, az adott etnikumhoz tartozónak a vizsgálatba bevont alanyunkat, és miképpen kerüljük el a náci törvények kísértő szellemét?⁹⁶

Ugyancsak problematikus a különféle szempontok kombinálásának elvi lehetősége is. Hiába tartanánk fontosnak például a külsődleges rasszjegyek alapján történő etnikai besorolást és a származás kritériumait is, a két szempontot egyszerűen azért nem lehet kombinálni, mert az, aki cigánynak tart valakit, gyakorlatilag teljes bizonyossággal semmit sem fog tudni az illető felmenőiről, azok elfogadhatóan teljes köréről.

Akármennyire akkurátusan is próbáljuk meg összegezni, analizálni és szintetizálni az etnikai hovatarozás faktorait, félő, hogy elvi alapokon nem fogunk tudni felállítani objektív, tudományosnak tekinthető kritériumokat annak definiálására, hogy ki a cigány, vagy ennél általánosabban: ki tartozik valamely etnikumhoz/rasszhoz.

Ami különben egyáltalán nem feltétlenül nagy baj, különösen akkor, ha ez a körülmény hitelesen képezi le, hogy az etnicitás mibenlétéről nincsen elfogadott, paradigmaticusnak tekinthető tudományos álláspont: csak különböző kutatási célokat és világnézeti értékeket valló és követő, olykor egymással vitatkozó, máskor egymás szempontjait és meglátásait kiegészítő, élénk tudományos diskurzus létezik.

Technikai lehetőségek „cigány populációk”, alapsokaságok körülírására: a mérési eljárás mint definíció

Bár a tudománytörténetben, ismeretelméletben ritka, de megengedhető eljárás, hogy egy fogalom definiálására a szabatos elvi levezetések és kifejtések helyett a fogalom mérésének pontos leírását adják meg.⁹⁷ A fizika hosszú ideig a hőmérő készítésének és használatának pontos leírásával, a hőmérséklet mérési eljárásainak megadásával definiálta a hőmérsékletet, és bár nem szokás ezt így néven nevezni, de ez még általánosabb a társadalomtudományokban: (akár többféle,

⁹⁶ A Ferge Zsuzsa által idézett, Goebbelsnek tulajdonított kinyilatkoztatás úgy szólt, hogy „Minden zsidót meg kell ölni! És, hogy ki a zsidó, azt én mondom meg!” Meg is mondta: akinek legalább két nagyszülője zsidó.

⁹⁷ Max Planck, akit a modern fizika ősatyjának is szoktak tartani, azt a nem túl tudományosnak tűnő megállapítást tette, hogy „a fizikában az létezik, ami mérhető”. Más szóval: ha valami létezik, akkor az mérhető is. Ezen az alapon visszamenőlegesen is elfogadtathatóvá tehető a definícióként megadott pontos mérési eljárás.

egymással konkuráló) mérési eljárás definiál olyan alapvető fogalmakat, mint a GDP, a munkanélküliség vagy a szegénység.

Technikailag ez az út áll a rendelkezésre az etnicitás, az etnikumhoz tartozás mérésére is: ha pontosan definiáljuk azt az eljárást, amely során valakit cigánynak sorolunk be, és az eljárás során körülírt cigány populációt, pl. annak szegénységét vagy kirekesztettségét a szociológiai vizsgálatok módszertani és mintavételi szabályait követve megmérjük, akkor ezen az úton értékes, tudományos relevanciával bíró eredményekre lehet jutni.

A mérési eljárás sarokköve, kritikus pontja a cigánynak tekintett alapsokaság meghatározása. Ha sikerül az alapsokaságot jól kijelölő eljárásrendet találni, akkor onnan fogva már jól kijárt úton lehet haladni a mintavétel meghatározásában, a kérdőívzés megszervezésében és lefolytatásában, a nyert adatok feldolgozásában.

Bár az alapsokaság meghatározására is sokféle jól követhető, pontosan dokumentált eljárást alkalmazott a hazai szociológia, mégis a meghatározó hazai szociológiai hagyományok alapján döntően kétféle kiindulópont jön számításba. Az egyik út a Kemény István vizsgálataiban követett metódus az alapsokaság körülírására – e módszert Kemény is, munkatársai is többször, több publikációjukban részletesen kifejtették.

A másik lehetőség az önbevallás alapján történő cigány populáció-meghatározás. Ennek „klasszikus” kiindulópontja a népszámlálás, ám a kutatás lefolytatásáig csak az 1990. és 2001. évi, mára már – a címlisták kinyerhetősége értelmében bizonyosan – elévült adatok adhatnának kiindulópontot. Azonban a klasszikusnak tekinthető népszámlálási alapadatokkal sok szempontból egyenértékű kiindulópont lehet azon civil szervezeti tagoknak az elérhető nyilvántartása, akik a 2006.évi önkormányzati választásokon a kisebbségi önkormányzatok választására voltak jogosultak, illetve akik jelenkori tagságuk okán a következő választásokon is részt vehetnek. (Ha jövő vasárnap lennének a választások, akkor azon is részt vehetnének.)⁹⁸

Amennyiben az önbevallásra alapuló, hivatalos etnikai regisztrációk nem elérhetők,⁹⁹ akkor elvileg ugyanazt az utat lehet követni a cigányok alapsokaságának meghatározására, mint akkor, amikor a nem-cigányok által cigánynak tartott embereket vesszük számításba, azzal a különbséggel, hogy itt a helyi cigányok, szervezeti, egyesületi és kisebbségi önkormányzati képviselőket tekintjük kiindulási pontnak, vagyis hogy ők kiket tartanak cigánynak.

⁹⁸ Az elérhető adatokról és azok elérhetőségének mikéntjéről megtörtént a kapcsolatfelvétel az egyeztetések érdekében a kisebbségi ombudsmannal, illetve hivatalának szakértőivel – a késznek tekinthető megoldás még nem rajzolódott ki.

⁹⁹ Ennek ma kevésbé jogi akadályai vannak, inkább a túlfűtött cigányozós politikai hangulatban jelent elviselhetetlen kockázatot ilyen listák megszerzése, a létükre való figyelem felhívása.

Mit nem lehet megtenni két vagy többféle alapsokaság meghatározásával?

Például nem lehet megmondani, hogy ki az „igazi cigány”. Valamint azt sem, hányan vannak az „igazi cigányok”. Alapvetően: a kétféle vizsgálat nem lehet alkalmas arra, hogy kontrollálja egymást, hogy az egyik az „igazi”, a „jó” vizsgálat alapján azt lehessen kinyilvánítani a másikra, hogy az „hamis”, azaz „rossz”.

A szakirodalomban gyakran hivatkozott adatokat felidézve érdemes jelezniünk, hogy a két, radikálisan eltérő kiindulópontból kapott eredmények eltérését semmilyen formában nem magyarázhatja valamely módszer, valamely út hibája: ekkora hibák, eltérések nem fordulhatnak elő azonos jelenséget mérő, még csapnivalóan rosszul elvégzett kutatások eredményeképpen sem.

Ladányi és Szelényi a következő eltéréseket rögzítik a már többször idézett, 2003-ban publikált tanulmányukban:

Két, egymás után, ismeretlenként megjelenő kérdezőbiztos véleményének eltérését mutatja az 1. táblázat abban, hogy romának ítélik-e meg az első kérdezőbiztos által romának besorolt válaszadót. Az adat abból a szempontból egyedi, hogy más esetben nem áll rendelkezésre hasonló adat rasszjegyek alapján besoroló, külső mérlegelések eltéréseiről. (Az egyszerűség kedvéért nem elemezzük a közölt román és bolgár megfelelő adatokat, amelyek belső eltérései a különböző kérdezők besorolásai között jelentősen eltérnek a magyar adatoktól.)

1. táblázat

A szűrővizsgálat során romának minősített válaszadók megoszlása a kérdőíves vizsgálat kérdezőbiztosának minősítése szerint (%)

A második kérdezőbiztos romának minősíti a válaszadót, és biztos az ítéletében	48,5 %
A második kérdezőbiztos romának minősíti a válaszadót, de nem biztos az ítéletében	16,3%
A második kérdezőbiztos nem minősíti romának a válaszadót, akit a szűrőfelmérés kérdezőbiztosa romának ítélt	35,2%
A szűrőfelmérés során romának minősített összes válaszadó (%)	100%
	N = 481 fő

2. táblázat

*Az önmagukat romának minősítők aránya azok körében,
akiket a szűrővizsgálat kérdezőbiztosa romaként kategorizált (%)*

Ország	Roma
Bulgária	73,3%
Magyarország	36,8%
Románia	30,7%

3. táblázat

A roma népesség lakóhelyi szegregációja országonként (%)

Lakóhely	Bulgária	Magyarország	Románia
Cigánytelep	56,2%	11,6%	10,9%
A népesség nagyobb része roma	21,0%	22,5%	17,1%
A népesség nagyobb része nem roma szegény	11,7%	26,0%	27,4%
Se romák, se szegények nem koncentrálnak a negyedben (településen)	11,1%	39,9%	44,6%
A szűrővizsgálatban romának minősített összes válaszadó	100,0%	100,0%	100,0%
N (fő)	524 fő	481 fő	368 fő

4. táblázat

A különböző típusú kirekesztettségek előfordulásának gyakorisága (%)

Ország		Lakóhelyi	Munkaerőpiaci	Iskolai
	A minta típusa	kirekesztettség		
Bulgária	Teljes népesség	32,5%	19,4%	14,5%
	Romák	88,7%	71,2%	61,1%
Magyarország	Teljes népesség	21,2%	3,9%	10,8%
	Romák	54,9%	29,9%	27,9%
Románia	Teljes népesség	19,3%	17,2%	15,1%
	Romák	55,2%	60,3%	34,0%

II. Mit jelent az, hogy...

5. táblázat

A romák felnőtt népességén belüli népesség aránya és a romák aránya a többszörösen kirekesztett népesség körében (%)

	A romák felnőtt népességén belüli aránya*	A többszörösen kirekesztett romák aránya a többszörösen kirekesztett népességén belül
Bulgária	10,9%	45,7%
Magyarország	5,0%	24,7%
Románia	5,6%	10,5%

* Ebben a táblázatban azokat tekintettük romának, akiket a szűrő kérdőívek kérdezőbiztosai – akik nem ismerték a megkérdezett etnikai önminősítését – annak tekintettek (Ladányi J. – Szelényi I. megjegyzése). Ladányi és Szelényi egy későbbi tanulmányukban még érzékletesebben ábrázolják a különféle kutatási módszerek révén nyert eredmények különbözőségeit.¹⁰⁰

6. táblázat

A magyarországi cigány népesség arányának különféle becslései (%)

	Kemény ^a	HTP ^b	Szonda Ipsos ^c	Szelényi-Treiman ^d	KSH ^e
Cigány.....	4,7	3,1	6,6	3,9	3,9
Nem tudja eldönteni.....	^f	9,1 ^g	2,2	1,2	0,8
Nem cigány.....	95,3	87,8	91,2	94,9	95,3

^a A Kemény-féle kutatás adatai a cigányok össznépességén belüli arányára vonatkoznak.

^b A háztartáspanel-vizsgálat adatai a 16 éven felüli népességre vonatkoznak.

^c A Szonda Ipsos felvételének adatai a 18 évesnél idősebb népességre vonatkoznak.

^d A Szelényi–Treiman-féle kutatás adatai a 20–70 éves népességre vonatkoznak.

^e A KSH adatai a cigányok össznépességén belüli arányára vonatkoznak.

^f Ez a kutatás nem személyek, hanem háztartások besorolásán alapult, és csak „cigánynak” vagy „nem cigánynak” lehetett az egyes háztartásokat minősíteni.

^g Az ebben a táblázatban szereplő 1992-es kérdezési hullám során kapott „nem tudja eldönteni” válaszok aránya sokkal magasabb a későbbi hullámokban kapott aránynál. A többi kutatással való összehasonlíthatóság érdekében mégis az első kérdezési hullám adatait láttuk indokoltnak itt szerepeltetni.

¹⁰⁰ Ladányi J. – Szelényi I.: Ki a cigány? és L. J. – Sz. I. Az etnikai besorolás objektivitásáról. In: Cigánynak születni, Tanulmányok, dokumentumok. Aktiv Társadalom Alapítvány Új Mandátum Könyvkiadó 2000, 179–191. és 203–209., a 2. táblázat eredeti megjelenési helye: Ladányi J.: Romák Közép-Kelet-Európában. Társadalmi Szemle, 1996. 4. szám.

7. táblázat

A különböző minősítések alapján képzett roma csoportok nagysága és társadalmi összetétele Magyarországon a Szelényi–Treiman-féle kutatás adatai alapján (%)

	(1) = Az egy háztartásra jutó személyek száma	(2) = A legfeljebb befejezetlen alsófokú iskolai végzettséggel rendelkező megkérdezettek aránya	(3) = A foglalkoztatottak aránya a megkérdezettek között	(4) = A kvalifikálatlan fizikai foglalkozásúak aránya a megkérdezett foglalkoztatottak között	(5) = Szten-derdizált egy főre jutó havi jövedelem (USD-ban)	(6) = A „cigány” népesség össznépességhez viszonyított aránya
Roma 1 = az adatfelvétel során a kérdezett cigánynak vallotta magát	5,0	42,2	29,2	48,0	76,6	3,3
Roma 2 = Roma 1 + az adatfelvétel során a kérdezett apját vagy anyját cigánynak vallotta.	4,9	37,0	32,1	45,7	82,7	4,0
Roma 3 = Roma 2 + a megkérdezett a kérdezőbiztos szerint biztos cigány.	4,6	31,4	40,0	42,9	84,6	5,6
Roma 4 = Roma 3 + a megkérdezett a kérdezőbiztos szerint esetleg cigány	4,3	28,2	43,3	44,9	91,6	6,9
Nem roma	3,2	17,7	50,0	22,4	145,6	

Hasonlóan az előző jelentős különbségekhez, komoly eltérések mutatkoznak a népszámlálás és Kemény István és munkatársai kutatásainak adatai között. Ezek az adateltérések sem származhatnak abból, hogy ez egyik adat „rossz”, a másik meg „jó”, ekkora eltérések nem származhatnak mérési vagy statisztikai hibából, csak abból, hogy más a mérés tartalma akkor is, ha mindkét vizsgálat „cigányokat” számlált össze.

II. Mit jelent az, hogy...

8. táblázat

Népszámlálás, 2001

Kemény–Kertesi-vizsgálatok

Életkor	Cigány (fő)	Megoszlás (%)	Teljes népesség, megoszlás (%)	1993	2003
0–14	71 023	34,5	16,62	35,4	36,8
15–39	89 348	43,4	35,05	44,3	42,3
40–59	35 679	17,3	27,92	15,6	17,0
60–	9 670	4,7	20,41	5,0	3,9
Összesen	205 720	100,0	100,00	100,0	100,0

9. táblázat

Házasságok megoszlása az élve született gyermekek száma szerint

Adatfelvételek	Gyermekek száma					Összesen
	0	1	2	3	4+	
Kemény – Havas – Kertesi, 1993	3,3	13,3	23,5	23,0	36,9	100,0
Kemény – Janky, 2003	6,2	10,9	23,3	27,0	33,0	100,0
Népszámlálás, 2001, teljes népesség	7,5	24,9	48,6	13,9	5,1	100,0
Népszámlálás, 2001, roma népesség	4,4	10,7	21,9	25,8	37,2	100,0

10. táblázat*A roma népesség megoszlása iskolai végzettség szerint, életkori csoportokra bontva*

Életkor- csoportok	Kemény – Janky, 2003		Népszámlálás, 2001	
	Végzettség	Aránya a roma népességben	Végzettség	Aránya a roma népességben
25–39	legfeljebb 8 általános	78	legfeljebb 8 általános	85,3
	szakmunkás	18,6	érettségi nélkül szakmai oklevéllel	10,2
	legalább érettségi	3,4	érettségi és felsőfokú	11,1
40–59	legfeljebb 8 általános	85	legfeljebb 8 általános	88,7
	szakmunkás	12,3	érettségi nélkül szakmai oklevéllel	5,3
	legalább érettségi	2,8	érettségi és felsőfokú	6,3
60–99	legfeljebb 8 általános	93,1	legfeljebb 8 általános	97,9
	szakmunkás	5,8	érettségi nélkül szakmai oklevéllel	0,0
	legalább érettségi	1,1	érettségi és felsőfokú	0,9

A táblázatok összeállítása korábbi, az NCSSZI-ben dolgozott kollégáim, minde-
nekelőtt Mód Péter érdeme.

Kis kitérő – egy termékenyen félresiklott vita tanulságai

A cigányvizsgálatok módszertani kérdései az elmúlt évtizedben igencsak szé-
leskörű vita tárgyává váltak – elsősorban az időközben elhunyt Kemény István és
munkatársai, valamint Ladányi János és Szelényi Iván között. E vitát jó okkal mi-
nősíthetjük termékenynek, hiszen eddigi elemzéseink legfőbb hivatkozási forrás-
át is az e vitában született írások jelentik.

Azonban nemcsak a tudomány berkeiben szűnt meg az objektív érveken ala-
puló vita, hanem a szélesebb társadalmi közéletben is az indulatoktól vezérelt,
racionális érveket és gondolatokat nélkülöző hangnem a meghatározó a cigány-
ságról szóló diskurzusokban.

Leegyszerűsítve a vita arról szól, mely kiindulópontnak, kutatási módszernek,
mérési eljárásnak van jelentősebb tudományos „hozama”. Annak, amelyik a kül-
sődleges rasszjegyek alapján igyekszik a cigányságot beazonosítani és élet-
körülményeit számba venni, avagy annak, amely az önbesorolást, az identitás
önbevallását tekinti kiindulópontnak.

II. Mit jelent az, hogy...

Valójában mindkét álláspont a szélsőséges formájában megkérdőjelezhető. Kemény állítása szerint a mások által való besorolás az igazi besorolás, amely 97,7%-ban megbízható, hiszen csak a megkérdezettek 2,3%-a tagadta meg a válaszadást. Természetesen jogosan lehet kiemelni azt a kiindulópontot, amely szerint egy csoport társadalmi hátrányai nem abból származnak, hogy ők önmagukat minek tartják, és mi által tekintik csoportjukat meghatározottnak, hanem azért, hogy a többiek őket milyen társadalmi kategóriába sorolják, milyen értékeket tulajdonítanak e kategóriának, és milyen bánásmódot tartanak a kategóriához adekvátnak. Azonban nem lehet negligálni, hogy az etnicitás tudományos megközelítésében igenis van társadalmi jelentése annak, ki tartja önmagát cigánynak, a cigánysághoz tartozónak. Ugyanígy jelentősége és súlya van a származásnak, az ősökkel és felmenőkkel való azonosulásnak, a társadalmi kapcsolatoknak, a partnerek és házastársak „etnikai alapon is” való felvállalásának, a barátságoknak és kapcsolati hálóknak. E tényezőket Kemény és munkatársai folyamatosan figyelmen kívül hagyták: soha nem kérdezték meg, hogy az általuk felkeresett, mások által cigánynak tartott emberek vajon cigánynak tartják-e önmagukat, vannak-e cigány felmenőik, élnek-e a környezetükben cigányok, vannak-e barátaik, netán hogy a környezetükben élő cigányok ők cigányként el- és befogadták-e? Ezek vagy ehhez hasonló kérdések nem szerepeltek a kérdőívekben, így ennek következtében soha nem tudtak arról sem mit mondani, milyen etnikus tartalmakat fejez ki, juttat felszínre az általuk követett kutatási módszer. Nem lehet tudni, hogy azt a személyt, akit az általuk megkérdezett szakértők cigánynak tartanak, mi alapján jelölték annak, és főleg hogy mennyiben cigány az, akit megjelöltek (pl. származásában, kapcsolatában, stigmájában vagy szerepében). Tudományos tévedés: a téma szakirodalma az etnicitást meghatározó, akár definiáló erővel meghatározó tényezőként számol ezekkel az általuk figyelembe sem vett körülményekkel. De ami talán még ennél is nagyobb, világnézeti, politikai, társadalompolitikai tévedés: ezekkel maguk a cigányok is mint a cigányság meghatározó tényezőivel számolnak. Ezt lehet úgy is érteni, mintha a cigányság etnikai hovatartozásában a cigányoknak a saját identitásukról, családi és társadalmi kapcsolatukról kialakult önképe, identitásvállalása egy fikarcnyit sem befolyásolhatná a cigány etnikumról kialakított, kialakítandó „objektív”, „tudományos”, netán politikai képzeteket sem.¹⁰¹

¹⁰¹ Robert Koulisnak erről való minősítését már tanulmánya címe is elárulja: Koulis, R.: Hungarian Roma Attitudes on Minority Rights: The Symbolic Violence of Ethnic Identification Author(s): Europe-Asia Studies, Vol. 57. No. 2. (Mar. 2005), 311–326. Az „erőszak” fogalmának „bekavarása” félelmetes rémképeket villant fel: az identitásokkal szembeni szimbolikus erőszaktól talán nincs is olyan messze a tényleges erőszak az identitásokkal felruházottak, vagy a (vélelmezett vagy tényleges, külső vagy belső meghatározottságú) identitás eszközeivel a kategóriákba sorolható emberekkel szemben.

Ladányi és Szelényi az erre adott válaszában igyekezett igen részletezően, akkurátusan mind elvi és tudományos elméleti oldalról bekapcsolni más etnikus tartalmakat a tudományos diskurzusba, illetve empirikus bizonyítékokkal szolgálni arra, hogy e tartalmak nem csupán elvi értelmezéseket, hanem tényszerű eredményeket is befolyásolhatnak. Ám mindebből egyfajta teljes relativizálhatóságra következtek, mintha a cigányság helyzetéről a megközelítések függvényében bármilyen állítható lenne. (Elvi konklúzióikat így foglalták össze, noha az általuk feltárt adatok még jelentős belső eltérések mellett is bizonyos vonatkozásokban, így mindenekelőtt a szegénység és társadalmi kirekesztettség helyzetfeltárásában igen markánsan egyirányú tendenciákat jeleztek.)

Egy politikai kudarc anatómiájához: az EU Roma Inklúzió évtizede (2005–2015)

Valószínű nem volt, nem is lesz, és tán nem is lehet méretében és politikai elszántságában nagyobb kiterjedésű akció a roma kisebbségi probléma enyhítésére, mint az Európai Unió (azaz valamennyi tagország közös) elhatározása a probléma orvoslására. A közös stratégia kidolgozása és végrehajtása az Unió „nyílt koordinációs módszereivel” történt, azaz, a stratégiaalkotás és a követés/monitoring/értékelés fázisát tartotta meg az Unió saját hatáskörében, a programok konkrét tervezését és végrehajtását pedig a tagországok feladatává tette – éppúgy, mint ahogyan azt a korábbi évtizedekben sikeresen megtette más foglalkoztatás-, oktatás-, egészségügyi vagy szociális politikák koordinálásában. Nem véletlen tehát, hogy Roma Inklúzió nagyívű programja is hasonló aktivitási területeken (oktatás, foglalkoztatás, egészségügy, lakhatás, a szegénység csökkentése) célzott meg jelentős javulást Európa cigány/roma lakossága számára. E közpolitikai célterületek megjelölésén túl a végrehajtás sajátos „horizontális” jogi, politikai körülményeire is jelentős hangsúlyt fektetett (antidiszkrimináció, genderegyenlőség, a roma lakosság és közösségek bevonása a politikai programok tervezésébe, végrehajtásába és követésébe/ellenőrzésébe).¹⁰²

Bár elvileg minden adottnak tűnt a grandiózus akció sikeréhez, ám számos értékelés nem csupán a program kudarcáról, hanem – kérdőjelet téve az állítás végére – egyenesen az „elvesztegetett évtizedről” beszél. (Bár az Unió ilyet soha nem fog mondani, bevallani.)¹⁰³

¹⁰² Az EU roma ügyekben végzett állásfoglalásait, aktivitásait, az egyes tagországok jelentéseit és uniós szinten is összegzett statisztikáit lásd a Bizottság mind a mai napig (2020. január 20.) rendszeresen frissített honlapján: https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/combating-discrimination/roma-and-eu_en

¹⁰³ Rorke, B., Matache, M., Friedman, E.: A Lost Decade? – Reflections on Roma Inclusion Decade 2005–2015, Decade of Roma Inclusion Secretariat Foundation, 2020, https://www.academia.edu/33299477/A_Lost_Decade_Reflections_on_Roma_Inclusion_2005-2015?auto=download

II. Mit jelent az, hogy...

Jó okkal fogható e kudarc olyan külső körülményekre, mint a program még csak tervezési fázisa közben beütött pénzügyi válság (aminek hatására a közép-rétegek anyagi jóléte és jól-léte is megrendült), a későbbi bevándorlási és menekültválság, vagy az Unió épp ezen évtized alatt elmélyült döntéshozatali válsága. Azonban kevesebb szó esett a kudarc valószínű legmélyebb okáról, nevezetesen arról, hogy bár a roma lakosság, a roma közösségek, a roma és pro-roma civil szervezetek eleinte lelkesen fogadták a politikai váltást ígérő stratégiát, valójában sohasem támogatták, sohasem vallották azt a magukénak.

Ennek megértéséhez értenünk kell, hogy maga a program alapvetően a romák tömeges nyomorának, extrém szegénységének az enyhítését célozta meg. Senki nem vitathatja e cél tisztességességét és aktualitását – legfeljebb az hagy erős kérdőjeleket, hogy vajon indokolt lehet-e „etnicizálni”, a romákra szűkíteni a nyomor, az extrém szegénység enyhítésének politikáját, illetve vajon miért nem minden nyomorba előre terjedt ki egy ilyen program. Erre az a magyarázat, hogy a várható költségekkel szembesülve az Unió szűkíteni akarta a célcsoportot azaz a nagyon elfogadható indokkal, hogy azokat kell leginkább segíteni, befogadni, akiket a nyomoron és szegénységen kívül a diszkrimináció, az emberi méltóság el nem ismerése is sújt. De ez egy igen balul elsült kompromisszum volt – épp a fentiek miatt.

A romák és különösen a valamelyest beérkezett, valamilyen egzisztenciát maguknak teremtő, a nemzetközi és hazai környezetben a közösség reprezentánsaiként is elfogadott romák nem voltak képesek és hajlandók elfogadni, hogy az identitásukat a nyomor és a szegénység határozza meg.¹⁰⁴ Nincs ebben igazán semmi meglepő: minden közösség, minden csoport önként vállalt és „kifelé is hordott” identitását a büszkeség, az ősséggel és a közösség tagjaival vállalt büszke azonosság adhatja csak meg.

Bár sokan csalódottan az elszántság, az ambíciók hiányát, ezen keresztül a diszkrimináció álszent, felszín alatti elfogadását vélték annak, de a Roma Évtized kudarcának a legfőbb oka maguknak a romáknak/cigányoknak az elhatárolódása, passzivitása volt, amit – lássuk be – előre is kalkulálni lehetett volna: valamennyi kisebbség kollektív fellépését csak az értékességük elfogadásával, egyenlő értékűként való befogadásával lehet elérni. Az a hozzáállás, amely őket eleve értéktelenebbnek tekinti, amely a kisebbségi léthez szükségszerűként ren-

¹⁰⁴ A konfliktus és ellentmondás a résztvevők utólagos elbeszélései szerint még explicitebbé vált az egyeztetések során. A roma képviselők túlnyomó többsége öltönyben és kiskosztümben ment az Unió épületeiben tartott fórumokra és egyeztetésekre – ahogyan az egyébként is szokás, amilyen öltözetben mások is járnak a hasonló alkalmakra. Viszont az Unió hivatalnokai és a fórum „gázdso” résztvevői némi döbbenettel reagáltak az öltönyös és kiskosztümes roma reprezentánsokra, ők ugyanis nem „ilyen cigányokra” voltak ráhangolódva – döbbenetüket a roma képviselők is pontosan érzékelték, sőt, minden jó szándék ellenére, amolyan ellenséges, a marslakóknak kijáró hozzáállásként élték meg.

deli hozzá a nyomort, a nyomorhoz való olykor szánalmas, olykor lenéző többségi hozzáállást – az nem számíthat a kisebbségek támogatására.

Mi az elvi-fogalmi tartalma annak, ami technikailag lehetséges?

Ha tehát a kiindulási pontok csak a mérési eljárások meghatározásai lehetnek, akkor először is legitim definíciós értékű fogalomalkotásnak kell elismernünk különféle mérési eljárások szabatos, precíz meghatározását.

Ekkor eleve értelmetlen felvetni azt a kérdést, melyik a helyes, a jó mérési eljárás. Éppen annyira, mintha azt a kérdést vetnénk fel, melyik a „jó hőmérsékleti fok-érték”: a Fahrenheit- vagy a Celsius-skálán mért; vagy, hogy melyik a „jó” szegénységi mérés: az abszolút, a relatív vagy éppen a szubjektív szegénységi küszöbökkel operáló? (Vagy ezen belül is: a háztartás teljes jövedelmével, az egy főre jutó jövedelemmel, vagy valamilyen ekvivalencia skálákkal operáló szegénységmérés és ezen keresztül szegénységdefiníálás?)

A különféle mérési eljárások alkalmazása nem konkurenciaharca való, hanem arra, hogy a különböző utakon nyert eredményeket összerakva differenciáltabb, árnyaltabb, sokrétűbb és sokszínűbb ismeretekre telessünk szert a vizsgált jelenségről (pl. a szegénységről, vagy az etnikai alapú társadalmi hátrányokról, megkülönböztetésekről, kirekesztő társadalmi mechanizmusokról).

A differenciáltabb, árnyaltabb kép persze nem áll össze csak úgy magától. Ennek egyik nélkülözhetetlen előfeltétele az, hogy különféle, egymással összevethető, összehasonlítható eredményekre vezető kutatási eredmények álljanak rendelkezésünkre, azaz a különböző utakon nyert adatoknak egymással – sőt más hasonló, lehetőleg sztenderd adatokkal is – összevethetőnek kell lenniük. E célt szolgálja az, ha a különböző megközelítésekkel körülírt alapsokaságok demográfiai összetétele (nem, az aktív korúakra szűkített populáció stb.) hasonló (ezt a célt a kutatók az adatok súlyozásával szokták elérni); valamint ha a használt mérőeszközök, kérdőívek jelentős részben megegyeznek egymással (illetve a szélesebb körű összehasonlítást, összevetést szolgálva más sztenderd eszközökkel). Ez utóbbit és az eredmények bizonyos korlátok közötti, de akár nemzetközi összehasonlíthatóságát és felhasználhatóságát biztosíthatja, ha a kérdőívek alapja valamely nemzetközileg sztenderd kérdőív, így pl. a Munkaerőpiaci Felvétel, vagy az Unió élet- és jövedelmi körülményeket vizsgáló, évente megismételt kutatása, a SILC kérdőíve.

Mindez persze szükséges, de nem elégséges feltétel a kielégítő összevetésekhez. Ehhez az is szükséges, hogy az egyes kérdőíveken belül le lehessen határolni nagyjából azonos etnikai tartalmú részsokaságokat. Ezt meg lehet tenni azáltal, hogy a kérdőíveket „keresztbe” is összevethetővé tesszük, azaz pl. ha a

II. Mit jelent az, hogy...

mások által cigánynak tartott sokaságot megkérdezzük,¹⁰⁵ hogy önmagát cigánynak/romának tartja-e, valamint ha az önmagát cigánynak besorolókat és az általuk cigánynak tartottakat is megkérdezzük arról, hogy mások cigánynak szokták-e őt tartani. Ám ezen felül is érdemes különböző alapsokaságból vett mintán lekérdezett kérdőívben rákérdezni az etnicitást fogalmilag meghatározó egyéb tartalmakra is: származásra, ősökre, felmenőkre, családi kapcsolatokra, társadalmi környezetre, többes identitásra stb. – ezekről a korábbiakban részletesebben szoltunk.

Így két egymástól eltérő kérdőívben, etnikus azonosságokban is összehasonlíthatóan elkülöníthetünk különböző, de egymásnak kölcsönösen megfeleltethető „etnikus identitás-rétegeket”, amelyek társadalmi meghatározottságait (így jövedelmüket, lakáskörülményeiket, foglalkoztatottságukat, depriváltságukat, iskolázottságukat stb.) egymással is, és más „identitásrétegekkel” is össze lehet vetni.¹⁰⁶

Ez a fajta többsikű, több szempontú elemzési logika már valóban részletesebb, árnyaltabb képet képes adni a szegénység és társadalmi kirekesztés etnikus összefüggéseiről – mintha a tudománytól idegen, valamiféle hit és hatalom alapján kijelölnénk az egyetlen üdvözítő megközelítést, mérési módszert – anélkül, hogy az általa mérhető etnikus tartalmakat akárcsak spekulatív is tisztáznánk.

Végül egy meta-módszertani kérdésről. Amikor a mérési módszerek pontos meghatározásának fontosságáról beszélünk, akkor nem a szó hagyományos értelmében tekintjük pusztán akkurátus igyekezetmegnyilatkozásnak a pontosság hangsúlyozását. A szó hagyományos értelmében ugyanis a mérés pontossága mint elvárás azt fejezi ki, hogy egy elvileg jól definiált, logikai összefüggéseiben körültekintően körülírt fogalmat kell pontosan, akkurátusan, valamiféle fegyelmezett technológiában mérhetővé tenni, és a kutatási ipar technológiáját alkalmazva: mérni. A pontosság és akkurátusság pl. a szociológiában azt a követelményt jelzi, hogy a mérés pontosságának a statisztikai hibahatárokon belül kell lenniük.¹⁰⁷ Itt azonban az etnikus tartalmak fogalmi pontatlanságai, tisztázatlanságai mellett az alapsokaság meghatározási bizonytalanságából eredő hibá-

¹⁰⁵ Az itt és a későbbiekben jelzett kérdések nem egy kérdőív kérdései, hanem „kutatási” kérdések, amelyek kérdőíven feltehető megfogalmazásait pontosítani szükséges.

¹⁰⁶ Manapság az ilyen jellegű elemzések divatos eszköztára a „multi-level modelling” statisztikai módszerei.

¹⁰⁷ A hibákra vonatkozóan a tankönyvi leckék szerint a nagyobb mintanagyság kisebb mintavételi hibát szül: a mintavételi hiba képlete alapján azt mondhatjuk, hogyha egyszerű véletlen mintánál binomiális esetben négyszeresére növeljük a mintanagyságot, akkor csökken felére a mintavételi hiba. A mintavételi hiba nagysága egy 2000 fős mintánál is viszonylag alacsony. Pl. egyszerű véletlen mintában egy binomiális változó esetén (pl. férfi/nő) 95%-os megbízhatósági szint mellett a 2000 fős minta maximális mintavételi hibája 2,24%, míg a 4000 fős mintáé 1,41%. (A több lépcsős valamelyest ronthat ezen a számon, a rétegzés viszont javíthat rajta.) A hagyományos megközelítésben ez a legjelentősebb hibatényező, és ezen ennyit lehetne legjobb esetben javítani a minta kétszerezésével.

ról van szó, ami nagyságrenddel is magasabb lehet a mintavétel, a sztenderd kutatói ipar működési pontatlanságánál.

Ám ebben az esetben a mérési eljárás pontos meghatározása még a tiszta fogalmakkal operáló technológia jól sztenderdizált hibahatárain belül tartásánál is fontosabb követelmény.

Egyszerűen azért, mert ez a kiindulópont. Minden mérési eredményt csak akkor lehet elméleti fogalmaknak megfeleltetni, ha legalább azt tudhatjuk, hogyan is keletkezett az az adat. Az eljárások pontos és szabatos meghatározása és betartása egyszerűen nélkülözhetetlen ahhoz, hogy tudhassuk, miről is szól, kiindulásként technikai értelemben mit mér a kutatás. Csak ezeket a mért adatokat, azok eltéréseit lehet az elemzések révén olyan elméleti fogalmakkal felruházni, értelmet tulajdonítani nekik, mint amilyen tartalmak az etnikai hovatartozás kényes, érzékeny és roppant időszerű kérdései.

A mai magyar társadalom legnagyobb etnikai kérdése nem a cigánykérdés

A társadalmi kirekesztettség és a szegénység kockázata vonatkozásában, különösen a kirekesztettség erőszakos megnyilatkozásait tekintve a legsúlyosabb kérdés a cigánykérdés – ami részben annak az empirikus tisztázására irányul, hogy mennyire súlyos, mennyire mély a leszakadt cigányság távolsága a többségi társadalomtól, annak normáitól, és a különböző módon értelmezett cigány etnicitás mennyiben „tesz még hozzá” – mennyit ront – az átfogó szegénységi és kirekesztettségi mértékekhez.

Abból a szempontból is a legsúlyosabb etnikai kérdés a magyar társadalomban a cigánykérdés, hogy minden más etnikai kisebbség számaránya kisebb, csaknem elhanyagolható a romák arányához képest.

Mindezzel együtt a magyar társadalom legsúlyosabb etnikai kérdése nem a cigánykérdés, hanem, a magyarkérdés.¹⁰⁸ Az, hogy ki, mi alapján mondhat ítéletet arról, hogy ki tartozik a magyar etnikumhoz, és mi mindennek a politikai, társadalmi, szociális következménye a magyar társadalomra, és mi a következménye mindazoknak az embereknek a sorsára, akik magyar állampolgárként, valamiféle verdikt alapján nem is annyira magyarok, nem tartoznak a magyar néphez, nem kívánatosak a valamilyen értelmű magyar etnicitás valamilyen köreiben.

¹⁰⁸ Bindorffer Györgyi emlékeztet, „no comment” típusú felvetése, ütős „beszólása” volt egy néhány évvel ezelőtt megrendezett etnicitásról szóló konferencián.

Akadályozottság, fogyatékoság, korlátozott/megváltozott munkaképesség – mint kisebbségi helyzet és kirekesztés

Az alábbiakban annak a problémának a társadalmi jelentését, helykijelölő meghatározottságait, döntően kirekesztéssel összefüggő körülményeit fogjuk körbejárni, amikor valaki fizikai vagy mentális állapota megkülönböztethetően „más”, mint a tökéletesnek (?), normálisnak (?) vélt emberi állapotok, és ami miatt másokhoz képest hátráltatva, akadályoztatva van akár különféle megnevesíthető társas, társadalmi és életfunkcióiban, akár általánosságban, képletesen vagy valóságosan is korlátozva van abban, hogy az adott társadalomban megszokott módon, „normális” életet éljen. Ennyiben a normális, megszokott életvitel folytatásához való részleges vagy teljes fizikai vagy értelmi képtelenségről, képesség-csökkenésekről fogunk beszélni.¹⁰⁹

Ezt a kissé körmönfontan körülírt meghatározást azért vagyunk kénytelenek bevezetőként használni, mert az ilyenféle élethelyzeteket, létezési állapotokat igen sokféle, egymást részben átfedő, részben kiegészítő, részben nem is tisztázható viszonyban álló fogalommal is szokás jelezni: sérültség, fogyatékoság, rokkantság, megváltozott munkaképesség, vakság és gyengénlátás, siketség és nagyothallás, sántaság, mozgássérültség, értelmi fogyatékoság, hülyeség, idiótaság, debilitás, autizmus, tanulási nehézség, krónikus betegség, így krónikus pszichiátriai betegség – és még hosszan lehetne folytatni a sort.

Mindezeket a fogalmakat, mindezen fogalmakkal jelölt állapotokat érdeklődésünk és elemzésünk kereteibe beletartozónak véljük akkor is, ha a fogalmi kavalkádban olykor nem leszünk képesek a következőes nyelvhasználatra. Annyit mindenesetre fontos előre rögzítenünk, hogy a címben jelzett három fogalmat gyakorlatilag egymással szinonimként és a problémát általános gyűjtőfogalomként való értelemben fogjuk használni – akkor is, ha ez ütközik bizonyos fogalomhasználati konvenciókkal.

Ezek a fajta fogalmak némi rokonságot mutatnak a „betegség” fogalmával: a beteg ember is korlátozott, akadályozott a normál, megszokott életvitelben. Ám fogalmaink annyiban eltérnek a betegségtől, hogy a betegséget általában valamiféle átmeneti állapotnak tekintjük, amiből fel és ki lehet gyógyulni. E fogalmak viszont a korlátozottságokat, akadályozottságokat, képességihiányokat tartósan fennálló állapotként írják le.

¹⁰⁹ Ingstad és Reynolds fogalmi kiindulópontját tekintjük saját elemzésünk kiindulópontjához is adekvátnak: Ingstad, B. – Reynolds White, S.: Disability and culture, University of California Press, 1995.

Természetesen elemzésünk döntő kérdése az, mihez képest korlátozott, akadályozott valaki akkor, amikor e kategóriákba soroljuk őket. (Ehhez kapcsolódóan kérdés még, milyen dimenziók mentén válnak el a normálisoktól a nem olyanok, vagy hogy a racionális eszközökkel megnevezhető szempontok és határvonalak segítségével történő elkülönülés mennyiben jelöl ki a racionálisra ráarakódó, szimbolikus kategóriákat is.)

Általános elvként azt kell rögzítenünk, hogy „tökéletes emberi lény” nincsen. Mindenkinek vannak mindenféle nem tökéletes adottságai, méretei, tehetségei, esetlenségei, képtelenségei, csúnyaságai és alkalmatlanságai – szóval, a fogyatékos-ságot, korlátozottságot, akadályozottságot, képességihiányt legfeljebb valami idealizált tökéletességhez képest tudjuk mérni, valódi, létező tökéletességhez nem. Ha úgy tetszik, mindannyian egy kicsit vaksik és süketek, bénák és hülyék vagyunk – amit akár antropológiai axiómaként, alapvetésként is leszögezhetünk. (Ha ez így van, akkor ez az általános, afféle mindenkire kiterjedő emberi sajátosság nem lehet baj, hiszen az élet velejárója, bármennyire is lépten-nyomon csak gondok származnak belőle – amely gondokkal való küzdés, az a magyar irodalmi hagyományban az ember maga.)

Akkor persze marad az a lehetőség, hogy nem „minőségben”, hanem csupán „mennyiségben”¹¹⁰ kell és lehet meghúzni az „ép” és „normális”, valamint a „fogyatékos”, a „képességeivel híján levő” kategóriái közötti határvonalakat.

Ez lenne tehát a feladat: mitől, hogyan, miképp húzódtak és húzódnak e határvonalak, és milyen következményei (elsősorban „kirekesztési” és „kirekesztődési” következményei) vannak a határvonalak meghúzásának és különösen a határokon, az „épek”, „egészségesek” terrénümán kívül esésnek.

Az akadályozottság, a fogyatékos-ság történetileg változó jelentése

Ha magát az akadályozottságot, a normálisnak tekintetthez képesti képesség-csökkenést tekintjük a meghatározás alapjának, akkor természetes, hogy nem a szokásos utat fogjuk követni: nem orvosi, élettani, pszichológiai fogalmakkal akarjuk körülírni az akadályozottság mibenlétét, hanem szociológiai és társadalmi fogalmakkal. Ebből az is nyilvánvalóan következik, hogy a társadalmi kategóriák aszerint fognak különbözni, hogy mely társadalmak, mikor értelmezik (nyíltan vagy burkoltan) a képességek „normális” készletét és szintjét. Felvetéseinkben nem kívánunk (nem is tudunk) teljességre törekedni. Így pl. nem fogunk

¹¹⁰ Oliver M.: Disability and Dependency: A Creation of Industrial Societies? In: Barton L.: Disability and Dependency, 1999. Disability, Handicap and Life Chances Series, The Falmer Press, Bristol, 8.

II. Mit jelent az, hogy...

más, egzotikus társadalmak kategóriáiról elmélkedni¹¹¹, és valószínű, hogy a történészek a történelemtudomány elleni bűnnek is tarthatják majd az európai civilizációban fellelhető kategóriaalkotásra való hivatkozásainkat. A szempontok tagolását semmiképpen nem szeretnénk valamiféle „fejlődéstörténetnek” beállítani, de mégis előbb a premodern gyökerű értelmezéseket, majd a modernitáshoz kapcsolható társadalmi jelentéstartalmakat fogjuk számba venni.¹¹²

Ezen áltörténeti hivatkozásokkal alapvetően azokat a tartalmakat kívánjuk érzékeltetni, amelyek a nem normális (értsd mindkét értelemben: nem szokásos és a szokásos módon nem értelmezhetően abnormális), rendkívüli állapotokat, élethelyzeteket olyan jelentéstartalmakkal ruházták fel, amelyek egyfelől ma is kihatnak a jelenség értelmezésére, másfelől viszont az értelmezésen túl a hozzá való tipikus társadalmi viszonyulásra is.

A fogyatékoság, a nem megszokott akadályozottság ezekben a felvetésekben igen gyakran valamiféle megmagyarázhatatlanságot, észérvek alapján való felfoghatatlanságot, ennek nyomán gyakran valamiféle transzcendens, a földi léten kívüli okokkal és értelemmel felruházzható jelenséget is takar.

Premodern képzetek és hitek a fogyatékoságról

A mainstream történelemfelfogás a modernitást összekapcsolja a szekularizált racionalitás térnyerésével – a vallásos hittel szemben. Y. N. Harari vérlázítóan provokatív szellemes könyvében¹¹³ ezt a „hitben” való gondolkodást úgy jellemzi, hogy a világ fontos kérdéseinek magyarázatai és a helyes magatartás szabályai benne vannak a „nagy könyvben” (Bibliában, Koránban stb.), és a megértés és gondolkodás feladata csupán a vonatkozó passzusok megtalálása, alkalmazása, esetleg azok konzekvenciáinak helyes megvonása. Ez az a kor, amelyben a filozófia és a logika csupán a teológia segédtudománya. Ez az attitűd azt is jelenti, hogy amiről nem szól a hit és a vallás, az vagy nincs is, vagy ha van is, akkor sem érdekes.

¹¹¹ Ingstad és Reynolds idézett művük bevezetőjében hivatkoznak egy pontosabban nem idézett norvég és mali szerzőpáros munkájára, akik Tamaquesh tuareg lakosságának körében használt személységi hiba –, ha úgy tetszik, fogyatékosági kategóriákat sorolják fel részletesen. A lista igen csekély részben fedi a WHO FNO (fogyatékoságok nemzetközi osztályozása) kategóriarendszerét (pl. siket vagy vak szerepel benne), viszont olyan kategóriákat is ezekkel egyenrangúként tüntet fel, mint a „törvénytelen gyerek” (nagyfokú szociális rendellenesség és akadályozottság a boldogulásban) vagy a „rűtség” (ami nagyfokú akadályozottság a kiházasításban...).

¹¹² A (pozitív, forrásokkal alátámasztott) történeti illusztrációk és kulturális magyarázatok gazdag tárházát nyújtja Henry-Jacques Striker könyve: Stiker H.-J. (szerk.): A history of disability, Michigan University Press, 1999 (az eredeti megjelenés: Corps Infirmé et Société, Éditions Dunod, Paris, 1997).

¹¹³ Harari, Y. N.: Sapiens – Az emberiség rövid története, 2017, Bp., Animus Kiadó.

A fogyatékos-ságról explicit módon nem szól túl sok vallási tanítás, és ami mégis, az igencsak kevés és áttételes. Ami nem azt jelenti, hogy a mai fogalmaink szerinti fogyatékos-ság nem létezett volna, sőt, a demográfiai adatokból viz-szakövetkeztetve megeshet, hogy sokkal mindennaposabb része volt az élet-nek, akkor is, ha kevés nyomát találjuk a kategória önálló létének, életének.

Hős mártírok, hadirokkantak és istenhez közeli elvarázsolt sámánok

Az akadályozottság, a korlátozott testi és gondolkodási képesség olykor valami-féle pozitív tartalmú rendkívüli képesség és érdem velejárója. Akadályozottá és korlátozottá teheti az embert önfeláldozása, hősiessége, bátorsága, az a képes-sége, hogy akár tudatosan, akár belsőjéből vezérelten még maradandó károsó-dások vállalásával is (szélsőségesebb esetben: az élete feláldozásával) kiáll igazsága, közössége, az övéi mellett. A fogyatékos-ság olykor tehát pusztán valamiféle „ára”, velejárója a hőssé, a mártírrá válásnak, az erkölcsi felülemelke-désnek. Mindez olykor a mai meghatározásokra, kapcsolt értelmezésekre is ki-hat: az egyértelműen pozitív tartalmú segítségnek tartott, legáltalánosabb tá-mogatási formát ma is „rokkantnyugdíjnak”, azaz originálisan a háborúban hősi érdemeket szerzett hadirokkantaknak címzett ellátásnak hívjuk, de ezen túl is magát a fogyatékos-ságot, az akadályozottságot sokan eleve valamiféle hősie-ségnek, rendkívüli lelkierővel járó jelenségnek tudják be.

Némiképp másfajta, de szintén pozitív tartalmú kategorizációt alapoz meg az, hogy bizonyos magas presztízsű tevékenységek (isteni szolgálatok, a közvetítés ember és isten között, a művészi és tudományos alkotások, a kettő kombináció-jaként igen jellemzően az egyházi zene stb.) valamiféle eksztázist, a földi léttől eltávolodott önkívületi állapotban való ténykedést jelent. Ez a fajta magas presz-tízsű, sokszor földöntúli kapcsolatokat sejtető állapot gyakran pozitív fényben tünteti fel azokat is, akiknek az afféle állandósult állapotuk hasonló az ihletett pillanatokban eksztázisba eső, magas megbecsültségű emberekével. Olyannyi-ra, hogy bizonyos feltételezések szerint a törzsi kultúrákban gyakran az állan-dósult isteni kapcsolatnak tudták be e megváltozott tudatállapotokat – az értelmi, mentális és magatartási korlátozottságnak olykor sámánisztikus képességeket és adottságokat is tulajdonítottak. Ennek egyfajta újkori leszámazottja, hogy bi-zonyos mentális, értelmi állapotokat egyszerre tekintenek valamiféle fogyá-tékos-ságnak, korlátozottságnak, ám ezzel együtt valamiféle rendkívüli, isteni adottságnak is.¹¹⁴ Ilyen rendkívüli és értékes, az általánosan csökkent képessé-

¹¹⁴ Ebben a vonatkozásban a leginkább „földöntúli csodabogarak” az autisták, akik öntörvényű, gyak-ran aszociális magatartásuk mellett gyakran a normálist messze meghaladó memóriával, „fényké-pező aggyal” is rendelkeznek – amint azt Dustin Hoffmann el is játszotta az *Esőemberben*.

II. Mit jelent az, hogy...

get kísérő extra képesség lehet a nagy monotóniatűrés, a rendkívüli megfigyelőképesség és memória, a „megszállott”, ember feletti akaratosság és elszántság, a rendkívüli muzikalitás vagy a kifinomult tapintási képesség.

Ami a kisgyerekekkel és az öregséggel jár – az élet természetes részeként való akadályozottságok, fogyatékoságok

Amint a rendkívüliség transzcendens tartalmú jelentései is a modernitás előttről származnak, úgy a mai szemmel meglepő, az akadályozottságot, fogyatékoságot a világ természetes velejárójaként érzékelő felfogások is igencsak régre nyúlnak vissza. Mai fejjele is természetesnek tartjuk bizonyos helyzetekben, hogy az emberek egy része életfunkcióiban akadályozott, korlátozott, hogy nem képes egymaga boldogulni. Tipikusan ilyen, másoktól is függő, folyamatosan segítségükre szoruló élethelyzet a kisgyerekek, az anyától és szülőktől való függés, vagy a különféle érzékszervi, mozgási és mentális állapotromlásokkal járó öregeedés. Ezeket a nagyon is tipikus, minden ember életében előforduló helyzeteket a modern kor embere életkoronként, az életciklus speciális részeként határozza el – és a két szélső állapot, a „gyerekek” és az „öregség” közötti időszakra vonatkoztatja a normalitáshoz fűződő kategóriáit, normáit. Mindez messze nem volt így mindig. Például Philip Aries¹¹⁵ fejtegetéseinek kulcseleme az, hogy a gyerekekre is „kis felnőttként” tekintett a felvilágosodás előtti korok embere. Ha viszont sem a gyerekek, sem az időskor akadályozottsága, korlátozottsága, függő és gondozásra szoruló élethelyzete életkor szerint nem válik el a normális, önálló és felnőtt életkor-szakaszoktól, akkor érthető az, ha az életkorban nem elhatárolt felnőttkori akadályozottság, korlátozottság sem válik „rendkívüli”, normán kívüliként megkülönböztetett állapottá. Ezt a fajta „normális beilleszkedési szokásrendszer” gyakran szokás érzékeltetni azzal, hogy az archaikus faluközösségek gyakorlatilag természetes tagként fogadták be és éltek együtt a „falubolondjával” is.¹¹⁶

A fogyatékos tévés mint az ember, az isten vagy a császár büntetése

Az akadályozottság, korlátozottság, sőt akár a fogyatékos tévés egyáltalán nem feltétlenül valamiféle transzcendenciákban magyarázható körülmény. Em-

¹¹⁵ Aries Ph.: Gyerek, család, halál, 1987. Budapest, Gondolat.

¹¹⁶ A beilleszkedett, a közösség által befogadott „falubolondja” nemigen dokumentált a társadalomtudományokban, viszont különféle romantikus felhangokkal gyakori visszatérő figurája művészi alkotásoknak, regényeknek, színműveknek, filmeknek (pl. Pepin bácsi a *Sörgyári capriccio* c. filmből).

ber alkotta a korlátozottságot szándékkal előállító olyan eszközöket, mint a kaloda, a béklyó vagy az erényöv, ember építette a kimondottan az akadályozottságot, a szabadságvesztést célzó börtönöket, és akkor nem részletezzük azokat az emberi döntéseket és tetteket, amelyek olykor megvakítással, fülbe ólom öntésével, a tolvaj kezének levágásával, azaz fogyatékosná tevésével róttak ki büntetéseket. Az akadályozottság, a korlátozottság, a fogyatékosság ezekben az esetekben nyilvánvalóan valamiféle elkövetett bűn után járó bűnhődések. További analízis tárgya lehetne, hogy mikor, milyen bűnök után, milyen ítélőszékek éltek a fogyatékosná tétel gyakorlatával, mikor volt a fogyatékosság valami isten elleni vétek inkvizíciós büntetése-bűnhődése, vagy mikor és hol volt (van) szokás levágni a tolvaj lopós kezét.

Ami azonban a részletek nélkül is világos, az az, hogy olykor a fogyatékosná, az akadályozottságnak az eredete, az oka a bűnhöz, a morális belátás akadályozottságához és erkölcsi fogyatékosnághoz köthető, afféle „jogos következmény”, „kijáró büntetés”. Hogy a fogyatékosná válást megelőzi valamiféle bűn, és ennyiben az akadályozottság, a korlátozottság, de még a tartós betegség is valamiféle isteni vagy világi büntetés.¹¹⁷

Terhessé váló örültek és bénák, süketek és vakok

Szintén még a modernitás előtti világ, pontosabban a kapitalizmus kialakulásához (a hagyományos közösségek felbomlásához, a nagyvárosok kialakulásához, a bér munka általánossá válásához stb.) köthető, hogy a normán kívüli adottságok és képességek, különösen a csökkent képességek teherre váltak. Teherré váltak a családira zsugorodott közösségekben, a megnövekedett mobilitások közben, veszteségek lettek a munkaerőpiaci versenyben, és egy individualizálódó világban általában mindenben gyengébbek lettek. Nem önmagukhoz, a korábban hasonló állapotban levőkhöz képest, nem az ugyanolyan egyéni adottságokban – hanem olyan viszonyok között.¹¹⁸ A kategória persze nem egyik pillanatról a másikra vált társadalmivá, ha valaki pontosan akarná a folyamatot elemezni, akkor leginkább sajátos szempontú műelemzéseken (pl. Victor Hugo

¹¹⁷ Tanulságos lenne a „fogyatékoság mint a bűn nyomán járó bűnhődés” legendavilág feldolgozása a mai magyar közélet és bulvármédia világában: Molnár Oszkár edelényi polgármester nevéhez kapcsolódó folklór a roma gyerekek körében előforduló születési rendellenességek „bűn-okairól”, vagy éppen az olykor az ezoterikus fórumokon fellelhető hitvilágról, amely szerint a fogyatékos emberek valamilyen bűnt követtek el lélekvandorlást megelőző előző életükben. Mi ezt most nem tesszük meg.

¹¹⁸ Lennard J. Davis a „normalitás” – és ezzel együtt, az „abnormalitás”, a csökkent értékű normalitás” masszív kategóriáinak kialakulását a XIX. századra datálja. Lásd: Davis L. J.: Constructing Normalcy, in: Davis L. J. (szerk.): The disability studies reader, 1997, Routledge, New York–London.

II. Mit jelent az, hogy...

Quasimodójától az irodalmi és képzőművészeti groteszk kialakulásáig), vagy sajátos tudománytörténeti elemzéseken (a Gauss harang, a harang-görbe mint a normálisnak feltételezett közép és a nem túl normális szélek képzetének matematikai leképzése) keresztül tehetné ezt meg.

Igen, a modernitás kialakulása nem kis részben a normalitás fogalmának és normává válásának korszaka, amelyben a normán kívüli és a normán kívüliek nagyrészt elveszítik a rendkívüliséghez kapcsolódó ilyen vagy olyan pozitív képzeteket és értékeket. A normán kívüliség nem pusztán semleges leíró fogalom-má, hanem a „nemkívánatos”, a „rendetlen” (értsd: nem rendes), a nem józan, a nem értékes értelemben minősítő tartalmat kifejező attitűddé is vált.

A modernitás normalitás iránti vonzalmi és a nem-normális iránti averziói

Anélkül, hogy részletesebben belemennénk, a modernitás kora a kiszámíthatóság, az előre láthatóság és tervezhetőség racionális és szekularizált kultuszának kora. A tudományos gondolkodás térnyerése az élet minden területén, a világ dolgainak a törvények alapján való előre kalkulálhatóságába vetett hit (amely alapján előre kalkulálhatóvá tehető az üzletmenet és annak sikeressége éppúgy, mint a gyógyulás folyamata) nemcsak a gondolkodásra, hanem az élet szervezésére is nagy hatást gyakorolt. A „törvények mindenkire egyformán kiterjedő hatalma” eleve az alkotmányos jogrend és államiság „normális”, helyes és kívánatos keretei közé szabályozta az életet – amihez képest a normán kívüli egyszerre jogsértővé és törvényen kívülivé is vált. A társadalmi és gazdasági élet olyan intézményesült keretekbe terelődött, amelyek a törvényen felül is, a magatartásokat kiszámíthatóan szokásossá és megbízhatóan ismétlődővé igyekezett tenni – a tömegtermelésben előálló termékek minőségétől kezdve a hivatalok eljárásrendjeinek tisztázásáig és unalmas bürokráciákba való szervezéséig.

Ami ebbe nem „fér bele”, ami ebben az értelemben „nem normális”, az vagy már most is normasértő, vagy legalábbis jelentős kockázat a dolgok kiszámítható mederben tarthatóságára. A normalitás modern kultuszában minden csökkent és „más” képesség, emberi állapot vagy más eleve normasértő, vagy annak a magas kockázatát jelenti.

Erre a normalitásban hívó modern világ értelemszerűen, csak és kizárólag szisztematikus, előre kiszámítható, előre szabályozott, szokásszerűen működő, intézményes megoldásokkal képes reagálni. Kiszámítható, szabályszerűen működő intézmények viszont csak akkor és azáltal működhetnek, ha a helyzeteket és a teendőket a saját szempontjából jól definiált kategóriákba képes rendezni. E kategóriák az egyes esetekről, emberekről előre kiszámíthatóan meghatározzák, hogy ők kicsodák e masinériákban, és mi a teendő velük.

A fogyatékoság pontosságra törekvő kategóriáinak és üzemszerűen működtetendő kezelésmódjuknak ez a korszak alakította ki fogalmi és működési kereteit.¹¹⁹

Amint az máskor és más esetekben is megtörtént, és máskor és máshol is komoly zavarokat állított elő – a kategóriák és az intézmények ettől fogva az eredeti problémától függetlenül, önálló életre keltek. Az akadályozottság, a korlátozott képességek és részvételek kérdései helyett a fogyatékoság kategóriákba sorolása vált döntő kérdéssé, és a kategóriákban való pontosságra és formalizáltságra törekvés vált meghatározóvá.

Az olyan jól meghatározható, jól elhatárolható szempontok uralták el a gondolkodást, mint pl. hogy mióta áll fenn a nem normális állapot és milyen körülményt lehet az okának tekinteni (születés, baleset, betegség, öregedés stb.), milyen szervek, milyen diagnózissal kifejezhető károsodásában írható le pontosan és tudományosan a jelenség, és végső soron kinek, milyen intézményi utakat, algoritmusokat határoz meg tudományosan beazonosított abnormalitása és az ebből származtatott jog, intézményi és hivatali szabályozás.

Azaz minden elnagyság és „spródság” ellenére nem túl nagy tévedés a modernitás korának alapvető akadályozottság- és fogyatékoságügyi koncepcióját abban megragadni, hogy egyfelől miképpen lehet néven nevezni és kiszűrni a normalitáson kívülre eső képességeket, képességhiányokat, másfelől miképpen lehet védeni a normalitás dominanciáját – akár a nem normálisok távoltartásával, ha úgy tetszik, szándékos kirekesztésével, vagy optimális esetben miképpen lehet a normalitáson kívülieket, alattiakat visszatérlni a normalitás szférába.

A normalitás védelmében és azon túl

Az alábbiakban nem kritikát fejtünk ki az akadályozottság hagyományos, modern, koncepcionális kereteiről – bár letagadhatatlanul, volna ok a kritikára. Sokkal inkább azokra a szempontokra akarunk utalásszerűen rámutatni, amelyek nézetünk szerint meghatározzák az akadályozott emberek társadalmi viszonyait, körülményeit, és amelyekről általában jelentőségükhöz mérten kevés szó szokott esni.

¹¹⁹ Amint azt korábban jeleztük, a fogalomalkotás és az intézményi működésmódok egymást erősítő hatalomteremtő és -működtető mechanizmusai irányították M. Foucault érdeklődését is részben a történelem, részben olyan intézmények kialakulásának története felé, mint amilyen a modern börtön vagy a pszichiátria. Kiszámíthatóan ezen elemzések konklúziói az „intézménytelenítés” posztmodern proféciai.

Korlátozások, izolációk, keretekbe szorítások

Ha az akadályozott, korlátozott képességű emberek társadalmi státuszának legélesebb megkülönböztetésére akarunk rámutatni, akkor a konvenciókat követve, a jogi státuszukban mutatkozik meg mindez a legélesebben. A fogyatékos, akadályozott embert csökkent képességeire, kompetenciáira hivatkozva meg lehet fosztani jogaitól, jogainak gyakorlásának lehetőségétől. A gyámság intézménye azt jelenti, hogy a jogi értelemben beszédesen „csökkent”, „korlátozott cselekvőképességűnek” minősített ember jogait más gyakorolhatja helyette. Ez önmagában meglehetősen bizzar, a jogállamiságtól igencsak idegen státuszt jelöl ki – akkor is, ha súlyos és igencsak jól megalapozott érvek szólhatnak az ilyen státuszba sorolás mellett is. Hiszen, a jogtól való megfosztás bármilyen körülmények mellett is értelmezhető büntetésként (felnőtt emberek körében ezenkívül csak a börtönbüntetés és a szabadságvesztés jár ezzel), folyamatosan fennálló külső kontrollnak, az autonómiától való megfosztásnak, és mindenképpen érthető a normális társadalomból való kizárásnak, elkülönítésnek is.

Ilyen szemüvegen keresztül az izoláció, a kontroll nemcsak jogfosztásban, hanem speciális jogokban/jogosultságokban és a jogban nem körülírt, de szokásos és intézményesült gyakorlatokban is tetten érhető. A csökkent képességűnek minősített embert másoktól elszigetelik, izolálják a lakott területtől távoli, magas körkerítésekkel elkerített¹²⁰, mások által nem látogatott intézmények, a speciálisan részükre kialakított „védett”¹²¹ iskolák és munkahelyek, a nappali intézmények, sőt, az ápolási díj „nem kórházszerű épületben működő intézményként intézmény” is, amely mellett sem a csökkent képességű embernek, sem a munkaerőpiacról kivonuló hozzátartozójának a mérvadó szokások szerint nincsen túl sok esélye mások körében töltenie idejét.

Ha mindehhez hozzászámítjuk azokat a „hallgatag” körülményeket, hogy a csökkent képességű emberek választási lehetőségei, pozitív szabadságai olyan kérdésekben is igencsak korlátozottak, mint pl. mit tanulhatnak: nem képességeik, ambícióik vagy tehetségük, hanem fogyatékosági besorolásuk alapján mások döntenek el számukra, hogy mi való nekik.¹²² Természetesen nem jogi értelemben vett korlátozásokról, tiltásokról beszélünk, hanem a legitim és reális lehetőségek beszűkültségéről, a „pozitív szabadságok”, a tényleges választási lehetőségek hiányáról.

¹²⁰ Erre is utal a „naming and framing” metafora.

¹²¹ Kiktől is védett?

¹²² A helyzet épp annyira abszurd, mintha a bölcsész szakokra járókat „matematikailag fogyatékosnak” minősítve (ami nem lenne teljesen megalapozatlan) nem érdeklődésük és ambícióik, valamint a választott irányokban mutatott teljesítményeik, hanem matematikára való képességsökkenésük foka szerint allokálnák különféle képzésekbe.

A hasonlóan védett, izolált, korlátozott jogokat biztosító körülményekkel jellemezhető intézmények kritikáit a legélesebben a pszichiátria vitatott eljárásai, szakmai paradigmái és intézményei kapcsán szokás felvetni¹²³, noha nem lenne teljesen alaptalan más körben is vizsgálni hasonló problémákat.

„Gyógypedagógia” – gyógy és pedagógia, azaz, kigyógyítani és kitaníttatni az akadályozottságból

A fogyatékkügy legnagyobb logikai önellentmondása: miközben minden problémafelvetés arról szól, hogy megváltoztathatatlan állapotokról van szó, aközben a fogyatékosokkal foglalkozó szakmát és a szakma intézményesülésének kereteit „gyógypedagógiának” nevezik (legalábbis nálunk). Mintha a szakma a lehetlenségre, a maga által is megvalósíthatatlannak vallott feladatra szerveződne, erre alakította volna ki intézményi kereteit. Hiszen ha valami megváltoztathatatlan, akkor abból nem lehet sem úgy kigyógyulni, mint egy betegségből, sem nem lehet úgy fejlődni és a fejlődés révén kikerülni belőle, ahogyan a tudatlanságból és képzetlenségből ki lehet kerülni az oktatás, a pedagógia révén. A gyógypedagógia kifejezésnek tehát nem a csökkent képességű, akadályozott ember felé van üzenete, hanem a társadalmi elvárásoknak való megfelelés igyekezetét fejezi ki: a gyógypedagógia igyekszik a normalitásba terelni az onnan kilógókat.

Van ebben az üzenetben persze az igyekezetről való vallomáson túl megnyugtató tartalom is: az egészségügy és az oktatásügy intézményi keretei, szabályrendszerei kellően megnyugtató hivatkozást sugallnak arra nézve, hogy a normalitásba való visszatérés igyekezete mellett is az elkülönültségek és kontrollok a társadalmi elvárásoknak megfelelően működtethetők a gyógypedagógia keretein belül is. Legalább ennyire kifejez a szó valamiféle lojalitást azokhoz a fogalmakhoz, amelyek keretekbe foglalják az akadályozott emberek társadalmi jogállását – ám alapvetően orvosi diagnózisok, vagy azokból származtatott kategóriák az akadályozottság, csökkent képesség tartalmának jelölésére és kifejezésére.

A fentebbiek nem szeretnének semmilyen olyan kritikát sugallani, mintha a gyógypedagógia csupán hazugságok légváraira épülne, hiszen a fogyatékos, csökkent képességű emberek képzésében, képességefejlesztésében akkor is mutathatnak fel jelentős szakértelmet és egyéni fejlődési sikereket, ha a problé-

¹²³ Jellemzően elég durván, a pszichiátriára is sértő módon: ki-ki gondolhat a szocializmus időszakában „politikai tévképzetek” diagnózissal kényszergyógykezeltre beutaltakra, Ken Kesey Száll a kakukk fészkére című regényére és az abból készült filmben Jack Nicholsonra, az antipszichiátriára vagy a szcientológiára.

mák lényegét tekintve, a megváltoztathatatlan megváltoztatásában nemigen lehet eredményes.

Infantilizáltság, függés és gondozás – rehabilitáció helyett humanizált kontroll¹²⁴

Ha nem lehet senkit sem kigyógyítani a fogyatékoságból, akkor mégiscsak felmerül a kérdés: miért és hogyan lehet fenntartani a csökkent kapacitású emberek és a velük foglalkozó intézményi környezet medikalizáltságát? Lényegében azáltal, hogy az egészségügyi környezet is megváltozik. Míg korábban az egészségügy valójában „betegségügyként” kizárólag a gyógyítást, azaz a megromlott egészségi állapot egészségbe – de legalábbis az életveszélyből – való visszahozást tekintette feladatának, addig a modernitás egyre inkább medikalizálta a tartós, gyógyíthatatlan (az adott kor adott orvoslása mellett megváltoztathatatlan) állapotokat is. A „medikalizáció – de-medikalizáció” mindig is hullámmutatott, ezen belül rögzültek az olyan „tartós ápolás/gondozást” igénylő állapotmeghatározó kategóriák és a hozzájuk rendelt ellátási formák, mint a szanatóriumok, a „zárt” osztályok és intézmények, az elfekvők¹²⁵, de az egészségügy keretein belül, egészségügyi intézményként jöttek létre a ma „szociálisnak” tekintett bentlakásos intézmények is, mint pl. az idősek és fogyatékosok otthonai, az „egészségügyi” gyermekotthonok, az alkoholisták, szenvedélybetegek, pszichiátriai betegek stb. otthonai. Mai szemmel és aggyal nem biztos, hogy hihető és felfogható (legalábbis minden esetben megdöbbenést vált ki az efféle hagyományok fennmaradásával való szembesülés), de a sajátos állapotok medikalizálásában olykor sikerült addig is eljutni, hogy sajátos betegségként kezelje az egészségügy a terhességet is, vagy hogy a kisgyerekeket gondozó bölcsődék is egészségügyi intézményként jöttek létre.

Ebben a mai szemmel túlmedikalizált környezetben a csökkent képességek, kapacitások kérdése is nagyrészt ápolási/gondozási problematikává vált, és máig is akként maradt fenn, még a szociálisnak, szociális gondozóinak átnevezett intézményi környezetben is. Ez a fajta egészségügyi gyökerű gondozás és

¹²⁴ A már idézett, Len Barton által szerkesztett tanulmánykötet (Disability and Dependency” 1999) ezt a kérdéskört járja igen nagy alapossággal – és erős társadalomkritikával – körül. A függőség dolgában is hasonló alapállást képvisel, mint a fogyatékosággal kapcsolatban: ahogy nincsen tökéletes ember, úgy másoktól tökéletesen független sincsen – az ember társas lény. Mindkét esetben dualitásról, mennyiségi kérdésről van alapvetően szó – ám a valamilyen „foknál” meghúzott határvonalak itt is élesen elválo társadalmi kategóriákat konstruálnak, „autonómok” és „függő helyzetűek” között.

¹²⁵ Bár sok szempontból a medikalizált elfekvőkkel szembeni protest-alternatíva a hospice és a „palliatív gondozás” innovációja.

„gyógy”-pedagógia jelöli a fogyatékos emberekkel foglalkozó szakmák köreit, és ez a fajta mások segítségére utaltság csak a más segítségével való képesség az egzisztálásra, a gondozásra való rászorultság határozza meg azokat a kategóriákat, amelyek az akadályozottság mértékét, csökkentségét hivatottak kifejezni. Ha úgy tetszik, a másoktól való függés válik a legfontosabb tényezővé abban, milyen akadályozottságokat kell önálló jogosultságként elismerni – ezzel egyidejűleg, kiket kell a függő helyzetben izolálni, elrejtteni a társadalom „normális” részeinek szeme elől.

A másoktól való függő helyzet társadalmi kezelésének, viszonyulásának mérvadó mintái, legnagyobb tömegben rendelkezésre álló gyakorlatai és tudásai a kisgyerekek függő, gondozásra szoruló helyzetéből származtathatók. A gondozás képességei, tudásai alapvetően „női” tudások és „anyai képességek”, amelyeket minden nő könnyen, mintegy automatikusan el tud sajátítani, hiszen vagy volt, vagy lesz és lehet függő helyzetű, önállóan boldogulni, életfunkcióit ellátni képtelen kisgyerek anyja.¹²⁶

Másfelől viszont ez által a csökkent képességű, akadályozott emberek szokásos, intézményi keretekbe rögzült státusza is hasonlatossá válik a kisgyerekekéhez: mindenki tegezi őket, elő kell nekik írni, mikor kell enni és fürdeni, az anyáskodó szakemberek és a szakmájukat megjelenítő gondozási intézmények által elő kell írni nekik, mikor, mit, hogyan csináljanak.

Az élet minden pillanatát és mozzanatát anyáskodóan gondoskodva felügyelő, kontrolláló (és kétség kívül segítő) környezetet a más, folyamatosan más-képpen kontrolláló intézmények, így a börtön vagy a kórház humanizáltabb kivitelű verziójának is lehet tartani. E hasonlóság az alapja annak, hogy gyűjtőszóval a totális hatalomgyakorlás színtereinek, totális intézménynek szokás őket tartani – nyilvánvaló utalással a totalitáriánus hatalomgyakorlás és függésben tartás politikai tartalmaira is.¹²⁷

Az intézményi környezet sajátosságai természetesen visszahatnak az intézményekkel kapcsolatba kerülőkre és megítélésükre is. Részben azért, hogy a többségi kognitív disszonanciák redukálását célzóan valamennyi akadályozott és csökkent képességű embert némiképp csökkent értelmű, retardált, infantilis

¹²⁶ Ennek az érzékelésnek a következménye a gondozónők sajátos bérhelyzete és státusza: ha minden nőnek mintegy automatikusan megvan a gondozási tudása, akkor e tudás ritkaságértéke és ennek nyomán gazdaságilag értékelt értéke (bére) igen alacsony, sőt társadalmi megbecsültsége is leginkább az anyáson érzelgős szférákba tolódik a szakmai tudások elismerése helyett.

¹²⁷ A totális intézmény fogalmának szülőatyja Erving Goffman. Goffmann, E.: *Asylums*, Penguin, 1991 (eredeti megjelenés: 1961), illetve különösen a könyv „The Moral Career of the Mental Patient” (135. old.), és „Medical Model and Mental Hospitalization” (308. old.) c. fejezetei. A fogalom és a mögöttes koncepció kibontása és használatának népszerűsége Michel Foucault nevéhez köthető (pl. Foucault, M.: *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák*, Debrecen, Latin Betűk, 1998., ford. Sutyák Tibor, vagy M. F.: *Surveiller et punir*, 1975, Gallimard, Paris).

II. Mit jelent az, hogy...

személyiségnek is szokás tartani, akiknek szükségük van e totális kontrollokra, részben pedig – a címkézési elméletnek megfelelően – az intézményekkel kapcsolatba kerülők is hajlamosak önképként is elfogadni a rájuk sütött stigmákat, és hajlamosak eljátszani a külső környezet által számukra előírt szerepeket.

Akadályozottság és szegénység

Az akadályozottság, a csökkent képesség – bármi is annak oka, bármilyen formában is válik társadalmi konstrukcióvá, bárhogyan is intézményesül –, hátrányt jelent az élet számos területén. E hátrányok egyik legmarkánsabb megjelenési formája, hogy ezek az akadályozottságok nagy valószínűséggel együtt járnak a szegénységgel és társadalmi kirekesztettséggel is. Az „együttjárás” kifejezés itt nem valamiféle statisztikus egybeesésre, hanem kölcsönös oksági viszonyra utal: a szegények körében nagyobb arányban fordul elő különféle akadályozottság, és maga az akadályozottság is gyakran vezet szegénységhez.¹²⁸

A szegénységből eredeztethető akadályozottság és fogyatékoság összefüggéseinek természete nagyrészt megegyezik a szegénység és a tanulatlan-ság, valamint az egészség összefüggéseinek természetével: a gyengébb táplálkozás, az egészségtelen élet- és munkakörülmények az átlagos mértéket meghaladóan vezetnek terhelességi és szülési károsodásokhoz, munkahelyi és egyéb balesetekhez, valamint, az orvoshoz fordulás gátjai és késedelmei miatt gyakrabban fordul elő, hogy túl késői az orvosi beavatkozás, a károsodások visszafordíthatatlanok, vagy maradandó következményekkel járnak.¹²⁹

Az akadályozottság leginkább a munkavégző képességben, a csökkent munkaképességben – azaz az alacsony foglalkoztatottságban és a foglalkoztatottak körében az alacsony bérű munkalehetőségekben okoz jövedelemszerzési akadályokat is.¹³⁰ Az alacsony jövedelmek okozta megélhetési gondokat tovább

¹²⁸ Globális összefüggésekben a kérdést kiterjedten elemzi a Világbank kutatóintézetének jelentése: Elwan, Ann.: Poverty and Disability: A Survey of the Literature. Social Protection Discussion Paper Series. No. 9932. The World Bank, 1999., különösen annak VI. (Path from poverty to disability) és VII. (Path from disability to poverty) fejezete (21–27. old.) http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSCContentServer/WDSP/IB/2000/12/15/000094946_0011210532099/Rendered/PDF/multi_page.pdf

¹²⁹ Már a '80-as években azt mutatták Losonczy Ágnes és Szalai Júlia Békés megyei egészségügyi adatai, hogy míg az önmagában nem túl súlyos, ám komolyabb szövődményekkel is járható arc- és homloküreg-gyulladás diagnózis csak érettségénél magasabb végzettségűek körében fordult elő, addig gyomorműtéten csak alacsony iskolai végzettségűek estek át, a többieket műtét nélkül is időben ki tudták kezelni a gyomorfekélyből és más megbetegedésből. Mára e különbségek (éppúgy, mint a halálozási adatok különbségei) vélelmezhetően még nagyobbak lettek.

¹³⁰ A hazai adatok elég hiányosak, ezek között igen meggyőzőek Scharle Ágota és munkatársai tanulmányai: Scharle Á.: A rokkantnyugdíjasok munkakinálatának változása 1992–2000, Zárótanulmány A „Közösen a jövő munkahelyeiért” Alapítvány Kuratóriumának kutatói pályázatához, Budapest,

fokozza, hogy maga az akadályozottság és az azt okozó körülmények mellett jellemzően a másokkal azonos mértékű szükségletkielégítés nagyobb ráfordításokat és magasabb költségeket is megkövetelnek.

Ha bárki a hazai (és nálunk még inkább a többi közép-kelet-európai ország) fogyatékosági ellátási hagyományait akarja megérteni, akkor a magyarzatoknak innen kell kiindulniuk. Szegény országok a fogyatékos emberek gyakran az életveszélyt jelentő szegénységének az enyhítését tekintették elsődleges feladatuknak. Az az intézményi és otthoni gondozás, ellátás, amit mi fogyatékosági ellátásnak látunk, tapasztalunk, érzékelünk, az alapvetően a szegénységről, az elemi létszükségletek biztosításáról szól: legyen fűtés, meleg víz, tisztálkodás, élelem, lehessen aludni és jussanak hozzá az életük fenntartásához nélkülözhetetlen gyógyszerekhez. Minden más, ami ezen felül van, az sokak számára – köztük maguk az intézményrendszer működtetői, szakemberei számára is – csak ezen felüli „luxus”. Bármennyire is őszintén „gondoskodik” ez a hozzáállás a létfeltételekről, sokak, így a modernebb szemléletű, a fejlettebb, gazdagabb „Nyugat” hasonló szisztémáit ismerő jogi vagy szociális szakembereknek számára a megalázó, jogsértő, az emberi méltóság tiszteletét nélkülöző bánásmódot eredményez. Ez a nem tisztázott konfliktus olykor igen abszurd helyzeteket teremt. Pl. az integrációt és normalizációt fogyatékoságügyi alapelveként érvényesíteni igyekvők sincsenek tisztában azzal, hogy mit jelentenek ezek az elvek olyan (akár kicsi, akár nagy, de zárt) intézményekben, ahol a fogyatékosággal élő lakók csak egymással és gondozóikkal érintkezhetnek (mi is ilyenkor az „integráció”?), ahol a lakók számára a házirendben szabályként rögzített napirend határozza meg időbeosztásukat (mit is jelent ilyenkor a „normalizáció”?)

Az egészség kultuszának magaslatáról lenézett akadályozottság, fogyatékoság

Az akadályozottság, a fogyatékoság nem csupán némi negédeességgel elegyített averziókat vált ki az épekből, a normán felüliekből (a korábban elmondottak szerint: a kevésbé akadályozottakból és másképpen csökkent kompetenciájúakból), hanem gőgöt és lenézést is.

E gőg és lenézés egyik korábban jellemzőbb forrása az erő (és nem ritkán: az erőszak) kultuszából táplálkozó egészségkultusz volt. Ennek gyökerei is a mo-

2003.; Scharle Á.: A fogyatékos emberek foglalkoztatási esélyeinek növelése, in: Köllő J. (szerk.): A magyar foglalkoztatáspolitikai az Európai Foglalkoztatási Stratégia tükrében, SZMM, 2005; Cseres-Gergely Zs. – Scharle Á.: Az idősebbek munkaerő-kínálatának növelése és az aktív öregedés, in: Köllő János (szerk.): A magyar foglalkoztatáspolitikai az Európai Foglalkoztatási Stratégia tükrében, SZMM, 2005.

II. Mit jelent az, hogy...

dernitás előtti korokba nyúlnak vissza, amikor a férfivá válásnak, a férfivá avatásnak számos olyan rituáléját gyakorolták, melyek során a leendő férfiaknak számot kellett adni ügyességükről, testi erejükről, nem ritkán a megpróbáltatások és fájdalmak elviselésének, tűrésének képességéről is.¹³¹ Az erő és erőszak kultusza azonban a fasizmus időszakában vált tömeges méretekben követetté és elfogadottá: a tömegsport, a fiatalok militáns testi felkészítése a harcra általánosan ebben a korszakban vált elterjedtté. Természetesen a náci kontextusban az erő és az egészség a felsőbbrendű faj sajátossága volt. Részben az „alsóbbrendű fajok” kedvezőtlen tulajdonságaival szemben, részben azért, hogy a deviáns adottságúakat – így a fogyatékosokat, különösen értelmi fogyatékosokat, homoszexuálisokat stb. – az alsóbbrendű fajokhoz tartozókkal egy kategóriába sorolta, és hozzájuk hasonlóan bánt (el) velük.¹³²

Az egészség kultusza az erő és erőszak kultuszáként is fennmaradt (különösen az újkori fasizmusokban/nácizmusokban), de ennél még sokkal általánosabbá is vált abban a sajátos kultúrában, amely a siker feltételeként kezelte az egészséget, vagy legalábbis annak látszatát.¹³³ Valószínű azonban, hogy maga Lasch is meglepődne jóslatainak azon a beteljesülésén, amelyet korunkban tapasztalhatunk. A lakosság fogyasztásában egyre nagyobb arányt tesznek ki a csökkent testi értékességeket kúráló és leplező kozmetikumok (pl. a ránceltávolító krémek); olykor tinédzser lányok mellnagyobbító plasztikai sebészeti beavatkozást kérnek szüleiktől születésnapjukra – már maga az egészségre törekvés is olyan betegséggé válhat, mint az anorexia.

Ez a fajta szépség- és egészségkultusz egyrészt valamiféle rettegést fejez ki attól, hogy a tökéletestől elmaradó test, a csökkent értékű biológiai adottság a társadalmi státuszok maradáno veszteségét okozhatják, de másfelől akár a fe-

¹³¹ Ilyen beavatások a modern korban is ismertek: Kassák Lajos önéletrajzi ihletésű regényében (Egy ember élete) a tanoncok hasonló próbatételeiről és beavatási rítusairól büszkén és azzal az evidens beleegyezéssel számol be, hogy ezeket egy segédnek (a szakmunkás akkori megnevezése) valóban állnia kell tudni. Még későbből hasonló beavatásokon estek át az újoncok „öregkatonák”, „öreg csókák” által celebrálva a sorkatonaság alatt; és ugyancsak máig élő beavatási hagyományok élnek az állami gondozó intézményekben vagy a börtönökben is.

¹³² Az alsóbbrendű zsidó „nem egészséges adottságokkal rendelkező”, hajlott hátú és kampós orrú, és a cigánynak is eleve rosszul áll a szeme. Ez az erőkultusz alapozta meg, hogy Fehér Ferenc és Heller Ágnes „biopolitikaként” nemcsak az eredetről, hanem a testről, a nemről is hasonlóan beszélt, és ugyancsak hasonlóak alapján általánosít Foucault „rasszmusként” minden olyan politikát, mely értékbeli különbségeket tesz értékes és értéktelen génanyag, biológiai adottság között.

¹³³ A '80-as években Christofer Lasch „The Culture of Narcissism” címmel jelentette meg az egészség és annak látszatának kultusszá emelkedéséről szóló könyvét. A bestseller a sikeresség vágyához, a sikerhez nélkülözhetetlen előfeltételként értelmezte az akkor Amerikában elterjedő fitnesz, aerobic és szolárium vagy éppen a zsírmentes diéták és egészséges táplálkozás divatját, és ennyiben az individualizálódás erősödéseként jellemezte, hogy a saját test csodálata akár önbizalom-erősítőként, akár a másik alacsonyabb értékűnek besorolása révén erősíti az individuális versenyt. Magyarul: Lasch Ch.: Az önimádat társadalma, 1996, Európa Kiadó, Budapest.

szültségek redukciójától vezérelve a lenézést és megvetést „hergeli” az akadályozott, csökkent képességű, azaz „lúzer” és kripli embertársakkal szemben.

A fogyatékgügy kísértései és kihívásai

Amikor kísértésről és kihívásról beszélünk, akkor alapvetően arra utalunk, hogy a normalitás védelmében kialakult hagyományos fogyatékgügy, az akadályozottságok és csökkent képességek hagyományos társadalmi kezelésmódjai alapvetően nem valamiféle belső fejlődés, hanem külső hatások eredményeképpen az utóbbi időben is fundamentális változásokon mentek keresztül, és a változások továbbra is megállíthatatlannak tűnnek. Nem mernénk jóslatokba bocsátkozni arról, hogy e modernitás utáni – és (csak) ennyiben posztmodern – változások vajon a normalitás központi mércéjének eltűnését, elgyengülését, avagy csupán a normalitás tartalmainak átalakulását jelentik-e?¹³⁴

Demográfiai kísértések és kihívások

A társadalmak elöregedése számos egymással összefüggő folyamatot takar, ezen belül az egyik legmarkánsabb a nagyon idős (80+) lakosság arányának igen gyors növekedése. Az a tény, hogy bár a fiatalabb idősök (sőt, az igen idősök között is sokan...) egyre aktívabbak, a nagyon idős kor továbbra is a képességek csökkenésével, a fogyatékosságok súlyosbodásával és „kiterjedésével” jár, alapvetően átrendezi a csökkent képességekhez való társadalmi hozzáállásokat.

Egyrészt az, hogy a képességek csökkenése mindennapos élménnyé válik, hogy az emberek egyre inkább számolnak azzal, hogy ők maguk is el fogják veszíteni képességeik egy részét (éppúgy, ahogyan ma is számolnak azzal, hogy el fogják veszíteni munkaképességüket, nyugdíjasok lesznek...) – ezáltal az akadályozottság, a képességcsökkenés, a fogyatékosság egyre inkább elveszíti rendkívüli, „egzotikus”, normán kívüli jellegét.

Másrészt az idősödés folyamata egyre inkább azzal jár, hogy a modern társadalmak gondozási kapacitásainak egyre jelentősebb részét köti le a nagyon idősök gondozása. Olyannyira, hogy az idősödés tendenciáit a jelenkori gondozás intézményi és közösségi kapacitásaival összevetve ma senki nem gondolja úgy, hogy a jelenlegi gondozási paradigmák mellett elképzelhető lenne a kapacitá-

¹³⁴ A kísértések és kihívások számbavételéhez felhasználtuk M. Maschke a berlini Humboldt Egyetemen zajlott kutatási beszámolóját: M. Maschke: Behindertenpolitik in EU, DISS-2007, Endfassung für Verlag.

II. Mit jelent az, hogy...

soknak az igényeket követő bővítése. Különösen, ha azt is figyelembe vesszük, hogy az idősödés az aktív lakosság arányának a csökkenésével, azaz a járulékos adóbevételek, a források csökkenésével is jár, miközben az igényjogosultak létszámának növekedése már a nyugdíjrendszerek fenntarthatóságát is veszélyeztetik, nemhogy az „új” ápolási-gondozási kapacitások bővüléséhez is fedezetet adnának a rendelkezésre álló finanszírozási források.

A mai idősök, még a nagyon idősök sem tekinthetők másoktól, a gondozástól annyira függőnek, mint amennyire korábban a „leépült”, „elbutult” idősök teljes mértékben kiszolgáltatottak voltak gondozóiknak. Az idősök a korábbi idősökhöz képest is sokkal egészségesebbek, mindenekelőtt szellemileg frissek és mentálisan egészségesegek; létszámuknál fogva komoly választói hatalommal és politikai befolyással bírnak, és a társadalom jövedelmi szintjéhez képest nem szegények, piaci vásárlói hatalommal is rendelkeznek. Mindezek hatására a szociális gondozáshoz, ápoláshoz egyáltalán nem mint a normalitás külsődleges kényszerítettségéhez viszonyulnak, hanem – különösen egy posztindusztriális, a szolgáltató szektor által dominált gazdaságban – épp olyan „normálisan”, ahogyan más is igénybe vesz szolgáltatást (fodrászt, fitneszt, éttermi és szállodai vendéglátást stb.), úgy ők is, öntudatos fogyasztóként, a saját életük könnyítése érdekében, különféle szolgáltatások megrendelői és fogyasztói.

A házhoz szállított szociális étkezés ma egyre kevésbé kegy, egyre kevésbé az otthontartás, az elszigetelés humanizált támogatása, hanem épp olyan, mint a munkahelyre szállított pizza és a Gast Royal ebédjei. Ennek csak a felszínen megjelenő közös tartalma, hogy valóban nincsen ingyen ebéd – mindegyik ebédért fizetni kell.

Politikai, szociálpolitikai, gondozási kísértések és kihívások

A szociálpolitikát leginkább kísértő szellem az, amit a fentiekben jeleztünk: a szolgáltatók elveszítik korlátlan paternalista hatalmukat és befolyásukat a gondozás felett: az ügyfelek egyre tekintélyesebb hányada erős alkupozícióban van, vannak alternatívái és választási lehetőségei is. Ehhez magának a szociálpolitikai rendszernek is alkalmazkodnia kell: az ügyfél választási lehetősége egyre kevésbé „luxus” és „privilegium”¹³⁵ akár a szolgáltatás tartalmának, akár a szolgáltató megválasztásában.¹³⁶ Ez a folyamat persze súlyos ellentmondásokkal terhelt: az „empowerment”, az ügyfelek hatalommal és választási lehetőségekkel

¹³⁵ Ma még az, különösen Magyarországon, de már nem az számos európai országban.

¹³⁶ Sokan ezt nemhogy luxusnak, hanem a takarékoság útjának vélik, és némiképp a Móricker-vicc poénjához hasonlóan érvelnek: miért is kellene nagy erőfeszítések árán átvinni a vak bácsit az utca túloldalára, ha ő nem akar semmi pénzért átmenni?

való felruházása ott és annyiban sikeres, ahol az ügyfélnek amúgy is van piaci, vásárlói hatalma, ahol amúgy is fizetőképes piaci keresletet jelent – míg más esetekben pénz és vásárlóerő híján az ügyfelek helyzete akár a többiekhez képest, de még akár a korábbi ellátási színvonalhoz való hozzáférés értelmében is tovább romlik.

Mindez beleillik abba a folyamatba, amelyet a hagyományos jóléti államoknak a szociális jogokra és univerzális hozzáférési elvekre épülő klasszikus formájának erodálásával szokás jelezni. A klasszikus jóléti felfogás valamilyen szinten tudomásul vette azt a jóléti közgazdaságtani alapelvet, hogy nem lehet mindenki számára biztosítani mindazt, amit bármely egyes egyén számára lehetséges elérhetővé tenni. Ebből kiindulva joggá, jogosultsággá, univerzálissá azt tette e „klasszikus, ha úgy tetszik, Marshall „szociális állampolgárság” elveire épülő jóléti állam, amit mindenki számára valóban biztosítani tudott.

A fogyatékosági ellátásokban ez az elv eléggé látványosan felborult: a mindenki számára biztosítható, akár választási lehetőségek nélkül is biztosított ellátási minőség, színvonal gyakorlatilag mindenki számára kedvezőtlenre, rossz minőségűvé vált. Amire a jóléti államok némi cinizmussal úgy reagáltak, hogy a jobb helyzetű ügyfelek számára jobb minőséget és választási lehetőséget teremtettek, míg a rosszabb helyzetűek számára semmilyen, vagy a korábbinál is alacsonyabb költségeken működtethető, silányabb színvonal vált valóban bárki számára elérhetővé.

Az ügyfelek jelentős számú, relatíve kedvezőbb helyzetű hányada hatalmi pozícióinak javulása a totális intézmények elleni lázadásban is tetten érhető. A „kis intézmények” kultusza afféle félutas lázadás: már elutasítja a nagy intézmények elidegenedett, az ügyfelek által átláthatatlan és befolyásolhatatlan kerekeit, de még nem veti el a normalitás védelmét: a kis intézmény is elrejt, elszigetel, kontroll alatt tartva „gondoskodik”, bár barátságosabban és családiasabban, minden korábbinál magasabb színvonalon, és minden korábbinál magasabb költségekkel.

Társadalmi (nem) kísértések és kihívások

Igen leegyszerűsítve: korábban nem tűnt fel túlzottan, ha valakik kimaradtak az intézményes gondozás ügyfélköréből, hiszen a gondozási feladatok jelentős részét ingyenmunkában a családtagok, nagyrészt nők, anyák, feleségek, lányok végezték el. Ez a korábbi hallgatólagos társadalmi evidencia alapjaiban kérdőjeleződött meg.

Egyrészt feminista hatásokra: a női foglalkoztatás gyorsan bővül, és még ennél is gyorsabban normává válik, hogy a nőknek is fizetett munkát kell keresniük,

II. Mit jelent az, hogy...

és nem a családtagok (ami még mindig első sorban a kisgyerekeket jelenti) otthoni, ingyen végzett gondozásával és a háztartási munkákkal kell „főállásként” „főmunkaidőben” foglalatzkodniuk. Bár a feminista törekvések nagyrészt a férfiaknak a háztartásban, gyerekevelésben és gondozásban való egyenjogúsítását célozzák meg, ebből eddig csak annyit sikerült elérni, hogy otthoni „rab-szolgaként” nem korlátlan a nők fizetetlen háztartási munkára és gyerekevelésre fordított munkaideje, e fizetetlen munkával a nők egyre kevesebb időt töltenek. De még mindig legalább a dupláját annak, mint a férfiak, akiknek nem nőtt a háztartási munkákra és a családtagok gondozására fordított „munkaidejük” –, viszont jelentősen nőtt a korábbi otthoni munkákat kiváltó-pótló szolgáltatások fogyasztása.

A másik döntő változás abban ragadható meg, hogy az együtt élő családok létszáma tovább csökken, és különösen növekvő az egyfős háztartások aránya. Ebben döntő tényező az egyedül maradó, egyfős, jellemzően egyetlen női fős háztartások számának gyarapodása, és ezzel összemérhető az „adoleszcencia” néven jelzett folyamat: a fiatalok felemásan elhúzódó felnőtté válási folyamata, későbbre kitolódott munkába állása, családalapítása, gyermekvállalása – ami az így-úgy együttjárás, együttlakás között a „szingli” egyfős háztartási berendezkedés gyakoribbá válását is magával hozza. Azaz ha egyedül laknak a legtipikusabb gondozandók és egyre nagyobb arányban a potenciális gondozó családtagok is, akkor ez szükségszerűen magával hozza az „informális gondozás” csökkenését is. Ez a fajta gondozás pedig hosszú ideig messze a legnagyobb „gondozó kapacitás” volt, és talán – minden csökkenés ellenére – még ma is a legjelentősebb gondozó erőforrás (melyről furcsa módon akkor kezdtek el nyíltan és kritikusan beszélni, amikor megszűnt magától értetődően dominánsnak lenni).

Technikai kísértések és kihívások

Sok szempontból a technikai fejlődés hozta a legnagyobb áttörést az akadályozottságok, csökkent képességek, fogyatékosságok jelentéstartalmainak és státuszmeghatározó jelentőségének változásában. Pusztán érzékeltetve a legfontosabb változásokat:

A genetika, a prenatális diagnosztika és a génsebészet belátható közelségbe hozták annak az elvi lehetőségét, hogy a születéskori károsodásokat technikailag ki lehessen szűrni. Ami persze újabb, egyelőre be nem látható következményekkel is járhat, ha azt is figyelembe vesszük, hogy kik juthatnak hozzá ilyen szűrési lehetőségekhez és kik nem (ami, ha úgy tetszik, egy újfajta, születés előtti társadalmi kirekesztődés lehetősége). Ugyancsak komoly feszültségeket

és konfliktusokat hozhatnak pl. azok a valláserkölcsi különbségek, hogy kik járulnak hozzá és kik nem a terhesség korai szakaszában elvégzendő vizsgálatokhoz – nem beszélve arról, kik vállalják a születési rendellenességgel megszületendő magzat művi abortálását és kik nem, kik döntenek a fogyatékos gyerekük megszülése, vállalása mellett. Ezáltal egyelőre teljesen felbecsülhetetlen, milyen morális konfliktusokhoz vezet akár az abortusz normává tétele, akár a fogyatékos, a társadalomra többletterhet jelentő gyermek megszülése, és mindezek után, milyen morális terhek és stigmák rakódnak a „tudatos társadalmi károkozás” révén világra jött fogyatékos emberekre.

Már ma is világosan látszik egyfajta „gyógyszeres forradalom”, amely révén bár nem lettek „gyógyíthatók”, de szinte teljességgel tünetmentes kontroll alatt tarthatók korábban visszafordíthatatlan, „hálós ágyas” pszichiátriai tünetek, mint pl. az epilepszia, a skizofrénia és a depresszió számos formája, vagy legalábbis jelentősen lassítható olyan korábban súlyos állapotromlással járó szindrómák kiterjedése, mint az időskori elbutulás, a dementia, a sclerosis multiplex, az Alzheimer- vagy Parkinson-kór. Sok szempontból e tünetmentes gyógyszeres kontroll lehetősége „eliminálja” a fogyatékoságok bizonyos körének létét. Míg korábban gyógyíthatatlan krónikus betegségként valamiféle betegséggel rokonítható, reménytelenül gyógyítandó kórként jelentek meg e fogyatékoságok, addigra ma sajátos állapotokat, odafigyelést igénylő élethelyzeteket jelentenek, amelyekben ha valaki rendszeresen szedi a gyógyszereket, bár e gyógyszerek (és eszközök) többnyire nem gyógyítják ki betegségéből, de gyakorlatilag tünetmentesen élhet együtt sajátos állapotával. Azaz számos pszichiátriai tünet épp olyan állapottá vált, mint a cukorbetegség vagy a magas vérnyomás: valamiféle elváltozás, ami egyáltalán nem jelent szükségszerűen kapacitáscsökkenést, fogyatékoságot, hanem, csupán kordában tartható sajátos problémát. Valószínű, hogy e gyógyszeres forradalom nem ért véget, hiszen hasonló áttörések várhatók pl. számos idegrendszeri, neurológiai, ma fogyatékoságként érzékelt elváltozás kezelésében is. Az is valószínű, hogy e változások a gyógyszereken túl az orvosi technológiák más ágaira is kiterjednek, éppúgy, ahogyan pl. a lézeres szemsebészet vagy a transzplantáció új „fogyatékhügyi” perspektívákat jelent.

A technikai változások sorában a fogyatékoság ügyében is valószínű, hogy az elektronika, az informatika és a motorizáció teremtette és teremti meg a legnagyobb változásokat. Ma még gyakran fel sem fogjuk, hogy milyen áttöréseket hozhat egy nagyothalló vagy siket ember életében a digitalizáltan szűrt és tiszta hangot hallató nagyothalló készülék, az sms küldésére, vagy éppen a bepötyögött szöveg felmutatására alkalmas mobiltelefon (és akkor ne részletezzük a földi halandó számára fel nem fogható „hurkos” és másféle kommunikációs akadálymentesítési csodaeszközök jelentőségét). Ugyancsak egyelőre csaknem felfoghatatlan, hogy egy vak ember hátrányai igencsak lecsökkennek az interne-

II. Mit jelent az, hogy...

tezésben, ha a szöveget fel tudja olvasni a „vakos” számítógép, vagy a telefonálásban, ha a hang, a bemondott név alapján tárcsáz a telefon. A sor korlátlanul folytatható, az elektromos kerekesszékeken és speciális rollereken át a motor-kerékpárhoz hasonlóan a kézi gázzal hajtott kocsikig stb.

E „csodakütyük” egyfelől kétségkívül csodák, másfelől nem is annyira különböznek azoktól a más csodakütyűktől, amelyeket általában a „normális” emberek használnak. Olyannyira, hogy olykor „normális” emberek is használják a fogyatékosoknak kifejlesztett eszközöket is: a repülőtereken elektromos kerekesszékekbe ültetik a csak éppen öregecskéket és lassabban mozgókat, az autós kihangosítóba tett telefon is képes hangról felismerni, hogy kit kell tárcsázni, és a gyerekek imádják azokat a telefonokat, amelyek csöngetéskor bemondják, hogy ki keresi őket.

Sok szempontból tehát a normalitás és az akadályozottság közötti korábbi határvonalak elmosódtak, és ma még nem tudhatjuk, hogy újakat rajzol-e ki a mindennaposan használt technika, avagy végérvényesen eltörli a korábbi határokat.

Gazdasági kísértések és kihívások

Természetesen az akadályozottság kapcsán is felvetődik a foglalkoztatottság bővítésének és ezen keresztül a gazdaság bővítésének azon kérdése, amely a társadalmi kirekesztés témáját és gyakorlatias tárgyalásmódját vezető témává tette. (Ezt részletesebben tárgyalunk írásunk elején.)

A probléma leegyszerűsíthető arra, hogy bármilyen akadályozott, korlátozottan munkaképes emberről is gondolkodunk, ha ő bármilyen kis értéket is képes előállítani, és azt elő is állítja, akkor ezzel hozzájárul a nemzeti össztermék növeléséhez. Ha ezzel bármennyi pénzt keres, bármennyi adót is fizet a jövedelme után, akkor az részben csökkenti a szociális transzferektől való függését, részben növeli az államháztartási bevételeket, s ezzel hozzájárul az ingataggá váló államháztartási stabilitás erősödéséhez.

Tagadhatatlan, hogy a gazdasági, hasznossági szempontok előtérbe kerülése komoly kihívást jelent a fogyatékosokhoz, akadályozottsághoz fűződő humanitárius és szolidaritásértékek terén. Míg korábban evidens volt, hogy a súlyosabban, halmozottan sérült, akadályozott emberek támogatása, gondozása magasabb társadalmi ráfordításokat követel, a haszonelvű megközelítésben ez némiképp megfordul. Azoknak a kevésbé akadályozottak a támogatása kerül előtérbe, akik a támogatásokkal, segítő szolgáltatásokkal, megfelelő technikai eszközök biztosításával képesek dolgozni, értéket előállítani – ez logikailag egyenértékű azzal, hogy a fogyatékosgyi támogatásokon belül további átrende-

zördések is zajlanak. Nemcsak az amúgy szegényebbektől a jobb anyagi helyzetben levő, jobb keresleti és ezáltal választási és alkuhelyzetben levők felé, hanem a rosszabb állapotúaktól a relatíve jobb, segítséggel értéket teremtő munkát végezni képesek felé.

Politikai kísértések és kihívások

A '70-es évek közepétől a kaliforniai Berkeley campusa, amely a hazai köztudatban az Eper és vér c. film helyszíne, nem csupán a vietnámi háború-ellenes mozgalmak szimbolikussá váló fellekvára, hanem – nyilvánvalóan a mozgalmak atmoszférájától áthatva – sokak lekicsinylő véleménye szerint a mozgalmi konjunktúrák hullámaint meglovagolva egyre inkább a fogyatékos emberek emberjogi mozgalmainak is központja.

A lenéző nézetek képviselői kezdetekben leginkább az akkoriban terjedő happeninges avantgard kultúra mazochisztikus elemeit áthangszerelő performanszait látták viszont abban, hogy a fogyatékos emberek provokatívan láthatóvá tették magukat: nyilvános helyekre odaláncolták magukat, esendő testüket szépnek, művészek láttató fotókon mutatták be – nem elég, hogy abnormalitásukban megjelentek a filmvászonon, de egy másik divathullámot is lovagolva, talán a legnagyobb tabukat is döngetve még Jane Fonda is szexelt a mozivászonon egy kerekesszékes fiúval. Nem kétséges, a nyilvánosság előtti megjelenés, a büszke és öntudatos kiállítás (még a fogyatékosággal együtt is), ha úgy tetszik, a fogyatékoság büszke felvállalása – mindez provokatív volt akkor, és sok helyen, például nálunk, még ma is az lenne.

Ám mindezek nemcsak eseti performanszok, happeningek voltak, hanem egy újfajta politikai megjelenés szándékoltan kísérőjelenségei is. A Berkeley ugyanebben az időben az „Independent Living” mozgalom indulásának a helyszíne, és ugyanitt, ugyanekkor fogalmazódnak meg a fogyatékos emberek emberi és polgári jogi mozgalmának alapvetései, ideológiái. A „jóról való víziók” értelmében használt ideológiák a korábbi, a normalitás védelmében fogatosított intézkedéseket, az ebben a szellemben működő szakmákat, intézményeket egyszerűen „elnyomásnak”, szabadságkorlátozásnak titulálták, és – sok mindent, így nemcsak elveket, eszményeket, hanem mozgalmi eszközöket is átvéve a feministáktól – egyre markánsabban rajzolódtak ki egy újfajta polgárjogi mozgalom eszmei körvonalai. Abban az értelemben semmi rendkívüli nem volt ebben, hogy a jogok, az emberi jogok kérdése e mozgalom központi eleme, és mindenekelőtt a jogok követelésére fókuszáltak a maguk provokatív, a rejtőzködéshez szokott épek világát zavarba ejtő konkrét akciók, megmozdulások is. Ez mindmáig így is maradt. Sok szempontból érthető, ám sok más szempontból

II. Mit jelent az, hogy...

szerencsétlen tematizációja volt a normalitásba való bekerülés követeléseinek. Érthető volt, hiszen az emberi és polgárjogi ösvény sok szempontból kitaposott-nak tűnt (illetve tűnik), amelyen előre nyomulva más elnyomott csoportok (pl. a feministák vagy a kisebbségi etnikumok, a feketék) szolidáris támogatására is lehetett számítani.

Sok szempontból szerencsétlen, nem túl célravezető útnak bizonyult ez, hiszen a fogyatékos emberek számára nem a kategorikus tiltásokkal körülrített apartheid teremtette az elnyomást: a „negatív szabadságoknak” nem voltak híján, számukra is a jog elvileg mindent megengedett és megenged. Azoknak a pozitív szabadságoknak, a reális választási lehetőségeknek, az önrendelkező, saját akaratok érvényesítési lehetőségeinek a hiánya teremtett számukra sajátos „jogfosztottságot”, amely pozitív szabadsághiányokat korábban szoros összefüggésbe hoztunk a társadalmi kirekesztés fogalmával.

A hagyományos jogkorlátozások elleni küzdelem, így a gyámságok, és a fogyatékos emberek akaratát figyelmen kívül hagyó gyámság alá helyezési döntések elleni küzdelem kívül nehéz volt más, tényleges jogfosztási kategóriákat találni. Talán ennek is betudható, hogy a gyámsági probléma mindmáig – talán túlságosan előtérbe hozva – a fogyatékos emberi jogi küzdelmek központi témája.

Az utólagosan kirekesztésnek is titulálható problémák néven nevezése, a fogyatékos emberek helyzetének „demedikalizált”, elsősorban társadalmi tényezőkké való magyarázata a „gender study” diszciplinával rokon társadalomtudományi ág, a „fogyatékoságtudomány” (disability study”) felvirágzását is hozta.¹³⁷ Emellett az emberi jogok egyfajta továbbfejlesztett verziójának jelmondatává vált az azóta a társadalmi kirekesztettség ellen fellépő más mozgalmak szlogenjeként is ismert, az empowerment és a társadalmi részvétel szimbólumává is vált: „Semmit rólunk – nélkülünk!”¹³⁸ Ugyancsak szimbolikussá váltak a korábbi, függőségben tartó, gondozó, izoláló, kontrolláló, medikalizált többségi attitűdökkel szembeni fellépést kifejező, ideologikus jelszavak: intézménytelenítés, integráció, normalizáció.

A fogyatékosági kérdés új politikai koncepcióinak hazai léte, relevanciája igencsak kétes. Igaz, hogy főiskolai képzés és tanszék szintjén intézményesült az új eszményeket valló tudományos gondolkodás – de történetesen azon a

¹³⁷ E tudomány legteljesebb (amerikai) enciklopédiája (szó szerint) Albrecht, G. és szerzőtársai: *Encyclopedia of Disability I–V*. 2005. Sage, Thousand Oaks, California; kanadai összegző antológiája: Devlin, R. F. – Pothier D. (szerk.): *Critical disability theory: essays in philosophy, politics, policy, and law*, 2006, Vancouver, UBS Press, itthon e tudományág fóruma kíván lenni a 2009-től megjelenő *Fogyatékoság és Társadalom* c. lap és – ELTE BGGYFK – ELTE Eötvös Kiadó, főszerkesztő: Mesterházi Zsuzsa és Könczei György.

¹³⁸ Lásd kifejtve: Charlton, J.: *Nothing about us without us: disability oppression and empowerment*, 2000, California University Press, Bekeley and Los Angeles, CA.

gyógypedagógiai főiskolán, amely tanszékeinek túlnyomó többsége még ma is azt a régebbi szemléletet képviseli, amellyel szemben definiálták magukat az új eszmények. Igaz, hogy a rendszerváltás után színre lépő, a fogyatékoság ügyét felvállaló civil szervezetek a maguk eszközeivel az alternatív szellemű érdekképviseletet is fel kívánták vállalni – ám az is igaz, hogy a nagy szervezetek továbbra is a hagyományos keretekbe illeszkedve, sok szempontból a hagyományos szemléletű állami gondoskodási szervezetrendszer kiegészítőjeként funkcionáltak. Ez nagyrészt hozzájárult ahhoz, hogy maguk a fogyatékos emberek nemigen jelennek meg még a provokatív happeningek műfajában sem a hazai politikai közélet színpadán.

Talán jellemezhetjük e politikai szerveződést úgy is, hogy a hazai politikai szinten a fogyatékoságügy érdekében fellépő közös koalícióként igyekeznek együttműködni azok a szereplők és orientációk, így a függésben tartó gondozók, gondozó intézmények és a függő gondozottak, az új orientációkat képviselők, és azok, akik ellen elvileg fellépnek, akinek a viszonyát máshol sokkal inkább a vita, a konfliktus, a vitákban és a konfliktusokban különböző nézetű és pozíciójú támogatók keresése, és a támogatók közötti konfliktus és vita szokott inkább jellemezni. Kétségtől ez a furcsa összeborulás komoly tényezője annak, hogy nálunk fogyatékoságügyben, akadályozottság ügyben minden átláthatatlanul összemósódik.

Szakmai kísértések és kihívások – rehabilitáció, rehabilitáció, integráció, normalitás

Ez az átláthatatlan összemósódás jellemzi a fogyatékosügy intézményeinek, szakmáinak helyzetét is. Elvileg a fentebb jelzett kísértések és kihívások jelentős átrendeződéseket hoztak a szakmai és intézményi berendezkedésekben, még akkor is, ha számos vita messze nincsen lezárva.

Talán a legfontosabbnak azt a szemléleti váltás általánossá válását kell tekintenünk, hogy az akadályozottság kérdése mindenhol a fejlett világban egyre kevésbé orvosi kérdés, egyre kevésbé a medikalizált modellekben nyernek értelmet a megoldandó problémák – hanem a kérdések is, a megoldások is egyre inkább társadalmiak és „szociálisak”.

Társadalmiak és szociálisak annyiban, hogy nem a betegségekhez hasonlatos, valamiféle tartós betegségnek képzelt egészségi változásnak érzékelik az akadályozottság, a fogyatékoság különféle eseteit, hanem sajátos állapotoknak, mások adottságaitól minőségileg nem, legfeljebb mennyiségekben megkülönböztethető szituációként írják le őket. Mindez a szakmai nyelvekre átfordítva azt jelenti, hogy nem a tartós ápolás, nem a függő helyzetet konzerváló gondo-

II. Mit jelent az, hogy...

zás a mérvadó szakmai profil, hanem a „szociális munka”, amelynek alapjairon az a feladata, hogy segítse az embereket önmagukat elfogadva, másokkal önmagukat elfogadtatva saját kezükben tartva sorsukat rendezni az életüket.¹³⁹ Ezt a szociális munka-dominanciát szokás kifejezni azzal, hogy az akár intézményi, akár feladatonkénti, akár szakmakénti besorolásokban a „gondozás”, a „tartós ápolás” („long term care”) fogalmait felváltja a rehabilitáció, a rehabilitáció, a sajátos állapotokhoz való alkalmazkodás, az „autonóm én” és a környezete viszonyának újrendeződésében való segítségnyújtás. Ha úgy tetszik, az maga az intézménytelenítés (ami tartalmában általában még inkább: gondozástalanítás), a normalizáció, az integráció.

Ne szépítsük, Magyarországon ezek az elválások nem történtek meg, sokkal inkább e változások mint új mágikus szavak divattá válása figyelhető meg: a rehabilitáció speciálisan a fogyatékosokra szabott gondozást jelent; az intézménytelenítés azt, hogy a nagy intézmények helyett kicsiben gondoznak és tartanak függőségben oda sikeresen bekerült, privilegizált gondozottakat; az integráció némiképp jobb és emberibb körülmények közötti, barátságosabb izolációt takar.

Hasonlókat mondhatunk bármi másról, amit fentebb kihívásnak és kísértésnek jellemeztünk: gyakorlatilag minden új technika, új eszköz, új szakmai (azaz: elidegenedett) praxis bent van az országban – leszámítva az új, a társadalmi meghatározottságokat is átrendező és átértelmező gondolatokat.

Mindebben talán a legérdekesebb az a visszarendeződés, hogy a rendszerváltás után valóban új, innovatív eszményeket megjelenítő és képviselő civil szervezetek is teljességgel visszarendeződtek szemléletükben: az állami források, normatív és nem normatív támogatások fejében épp azt a hozzáállást, azt a régies szellemű mentalitást képviselik, amelyet az állami bürokrácia egyformán követel meg és vár el nemcsak a töle bürokratikus függésben levő állami-önkormányzati intézményektől, hanem a töle piaci-finanszírozási függésbe került, „megvásárolt” civil szervezetektől.¹⁴⁰

Ennek a változatlanásban való, felszínes divatokat követő folyamatos változtatgatásnak a legszembetűnőbb jelensége az akadályozott, fogyatékos, megváltozott munkaképességű emberek foglalkoztatása. Bár a fogyatékgügyi paradi-

¹³⁹ Gyakorlatilag valamennyi szociális munka helyzetben ez az alapvető gond: önbizalmukat veszített, a világban rosszul tájékozódó, saját helyzeteiket rosszul felmérő, megborult és kisiklott sorsok „sín-re állításán” kell és lehet szociális munkát „végezni”, legyen szó olyan élethelyzetről, mint családi és életvezetési konfliktus, a kisiklottságokból eredő lakhatási és megélhetési gondok, társas kapcsolati zavarok stb., amelyek szempontjából másodlagos kérdés az, hogy ki nő és ki férfi, milyen korú, milyen identitású, vagy milyen testi adottságú és egészségi állapotú az ügyfél.

¹⁴⁰ Jó, jó, talán pontosabb, és mindenképpen udvariasabb lenne azt mondani, hogy „ugyanazt a fajta szolgáltatást várják el akkor, amikor állami-önkormányzati fenntartású intézménytől, vagy nem-állami, civil szervezettől »vásárolják« meg normatívák formájában, lehetőleg ugyanazt a szolgáltatást.”

ma változásának egyik legmarkánsabb jelensége általában épp az, hogy a korábban izoláló, elszigetelő, kontrollokat intézményesítő „sheltered workshop” („védett, menedék-műhely”) fogyatékos-foglalkoztatókkal szemben ma mindenhol az a „supported employment” (támogatott foglalkoztatás) a meghatározó forma a fogyatékosok foglalkoztatásában, ahol a megváltozott munkaképességű emberek másokkal, épekkel, nem korlátozottakkal együtt dolgozhatnak. E formák racionalitása döntően ismét nem, de legalábbis nem csak a fogyatékosügyi eszményeknek való megfelelésben rejlik, hanem a gazdasági racionalitásban: a korlátozott képességű embereket egymással összezáró, „gettószerűen” foglalkoztató védett műhelyek alacsony hatékonyságával és produktivitásával szemben a megváltozott munkaképességű emberek – akárcsak kisegítő, kiegészítő funkciókban, de – értékes hozzájárulást nyújthatnak más képességekkel, jobb munkavégző kapacitásokkal bíró kollégák társaságában, azokkal közös, differenciált munkaszervezeti keretekben.

Más szóval általában a kirekesztés elleni politikák, „befogadó munkaerőpiacok” eredményei kevésbé köthetők ahhoz, hogy magasabb közkiadásokkal több ember dolgozik a gondozás, különösen az intézményi ápolás és gondozás területén – hanem ahhoz, hogy több fizetett gondozói munka keletkezett az integrált, „intézménytelenített” otthoni és közösségi gondozás területén, ami egyszerre nemcsak azt tette lehetővé, hogy több, valamilyen enyhébb fokú gondozásra szoruló időse és fogyatékos ember normális életet élhessen, hanem gyakran azt is, hogy akár részmunkaidőben, atipikus formákban, de többen végezhesenek közülük is pénzkereső munkát.

E fordulathat a nemzetközi intézmények és a nemzetközi jog gyakorlatában a legmarkánsabb leképeződése a WHO klasszifikációs rendszerének folyamatosan fejlődő (értsd: az orvosi kategóriák dominanciáját szociális, társadalmi szempontokkal felváltó) klasszifikációs rendszere, az a szemléletmód, amely a korábbi alkalmatlanságokkal és képtelenségekkel („disability”) szemben a tehetségekre, a képességekre, az ambíciókra és akaratokra, az értékes emberi kapacitásokra igyekszik áttérni az akadályozott embereknek nyújtandó segítségnyújtás szakmai, intézményi elvárásait.

Ez egyfelől maga a normalizáció (az épeket sem tehetségtelenségeik és képtelenségeik, hanem tehetségeik és képességeik irányába szokás terelgetni, segíteni, azaz többiekhez hasonló, azonos elveket követve, legfeljebb mennyiségben más a segítség), maga az intézménytelenítés és gondozástalanítás (így lehet valakinek önrendelkező, autonóm módon boldogulnia, megválasztania saját céljait és útjait), amittől ez maga az integráció lehetősége is (így nagyságrendekkel több esély van másokkal való normális kapcsolatok kiépítésére és ápolására). Az a váltás, ami nyelvileg pusztán egy fosztóképzős, negatív szerkezet pozitíva cserélése, fundamentális szemléleti és intézményi változásokat jelöl a fo-

II. Mit jelent az, hogy...

gyatékos emberek társadalmi bánásmódjának minőségében. Ha a látássérült elveszett látását akarjuk mérni, akkor ezzel leginkább azt tudjuk „belőni”, hogy tényleg elég vak-e ahhoz, hogy a hagyományosan kijelölt vakos „karrierekre” könyvkötő vagy gyógyszermasször pályára állítsuk. Ha a megmaradt képességekre koncentrálunk, akkor innen nézve nem a látássérülés mennyisége, hanem a tehetségek és ambíciók milyensége a döntő kérdés: lehet, hogy a teljesen vak emberünk tehetségesebb zongorista, mint Ray Charles, Steve Wonder vagy Érdi Gábor, ambíciói, tehetsége, tudása alapján lehet belőle kiváló informatikus, jogász vagy nyelvész.

Magyarországon a munkaképesség csökkenésének mérlegelését a megmaradt, létező képességek mérlegelésével való felváltása annyit jelent, hogy, míg korábban a megváltozott munkaképességet X%-ban határozták meg, addig manapság a megmaradt képességet (100-X)%-ban fejezik ki.

Mitől tekinthető akadályozottnak, csökkent képességűnek valaki?

A következőkben a határvonalak és kategóriákba sorolás kérdéseit próbáljuk meg áttekinteni, hogyan keletkeznek olykor éles határvonalak „mi épek” és „ők, fogyatékosok” között, és vajon mi jellemzi az életet a határvonallal elválasztott terenumokon, különösen, hogy miért épp olyan a fogyatékossgal élők kerektekbe szorított élete, mint amilyen? A kérdés elvileg ugyanaz, de mindenképpen hasonló ahhoz, ahogyan azt próbáltuk felfejteni, kik és mi alapján tekinthetők cigánynak vagy nem-cigánynak. Azonban a helyzetünk itt annyival sokkal bonyolultabb, vagy legalábbis más, mint az etnicitás esetében, hogy ott, bár társadalmi léptékben nem igazán tudjuk, hogy hol is húzódnak a határvonalak, de bizonyossággal feltételezhetjük azt, hogy mindenkinek van valamiféle cigány fogalma, az etnikus hovatarozás kifejezésére szolgáló „cigány/roma” kifejezést mindenki pontosan érti – a maga módján. Ebben az esetben viszont nincsen olyan fogalmunk, szavunk, amelyről azt feltételezhetnénk, hogy mindenki számára kijelöl valamilyen, akár egyénenként eltérő tartalmú, de közös jelentést az akadályozottságra, a csökkent képességekre, a fogyatékossgára vonatkozóan. Mondhatnánk úgy is, hogy itt gyakran nem az azonos szó értelmezésében, jelentésében van különbség a „mihozzánk” és „őhozzájuk” történő besorolásban, hanem igen gyakran már a szavakat, fogalmakat is úgy próbáljuk meg megválasztani, hogy annak burkolt vagy nyílt jelentésével utaljunk a saját kategorizációnkra. E szavakat és fogalmakat általában nem egységesen, általánosító tartalommal használjuk, hanem annak függvényében is változtatás a nyelvhasználatunk, hogy egyéb kategóriáink szerinti mihozzánk, vagy őhozzájuk tartozó embereket akarunk képességeik, csökkent kapacitásai alapján kategóriákba sorolni.

Általánosságban elmondható, hogy az adottságként, egyéb okokból hozzánk erősen kötődő emberek csökkent képességeiről sokkal elfogadóbb, barátságosabb, a határokat elmosó kategóriákban és inkább becéző nyelvi formulákban szoktunk gondolkodni, míg az eleve a másokhoz, öhozzájuk tartozó csökkent képességre utaló fogalmaink jellemzően sokkal karcosabbak, barátságtalanabbak, elutasítóak, olyannyira, hogy gyakran a csökkent képességre utaló kifejezés nem az adott emberre, hanem a hozzájuk fűződő elhatárolódó viszonyra utal.

Így pl. a családtagok, de akár az integrált iskolai oktatásban az osztálytársak is hajlamosak az értelmi fogyatékos családtagról, osztálytársról mint „kicsit butuskáról”, „nehézkesen gondolkodóról”, „hát ő olyan kicsit furcsa” utalással, inkább kitüntetett szeretettel és odafigyeléssel, mintsem elutasítással beszélni, míg az értelmi fogyatékosoktól, fogyatékosoktól távol levők inkább hajlamosak pejoratív, lenéző és megvető fogalmakkal „hülyékről” és „idiótákról” beszélni. Nem is szólva azokról az esetekről, amikor a hülye vagy idióta nem leíró vagy minősítő kategória, hanem magát az elhatárolódást akarja csak kifejezni.¹⁴¹

Ugyanez a jelenség abban a nyelvhasználatban is megjelenhet, hogy az amúgy is közelállóak esetében a fogyatékosra utaló szavak, kódok használatát a környezet elutasítja, míg a távolabbi ők esetében a fogyatékosra, csökkent képességre utaló kódok hajlamosabbak a tényleges akadályozottságnál hangsúlyosabban is karakterjegyként rájuk ragadni.

A fogyatékosághoz kapcsolódó nyelvhasználat dolgában tanulságos eset volt az, amikor egy munkaadói fókuszcsoporthoz interjú során a beszélgetés elején minden résztvevő tagadta azt, hogy ő együtt dolgozna megváltozott munkaképességű, fogyatékos kollégával. A beszélgetés egy későbbi szakaszában, csaknem egy véletlen elszólás nyomán kiderült azonban, hogy az egyik résztvevő – aki egy kis könyvelőiroda tulajdonosa és vezetője – hét munkatársa közül az egyiknek le van bénulva a jobb keze, csak a bal kezét használja. Arra a kérdésre, vajon miért nem mondta a beszélgetés elején azt, hogy az egyik kollégája csökkent munkaképességű, először részletes fejtegetésbe kezdett arról, hogy ez a kollégája ért legjobban az adóügyekhez, bal kézzel gyorsabban gépel, mint ő maga kettővel. Sőt, amikor az együtt dolgozó nők eldöntötték, hogy nem alkalmaznak takarítónőt, hanem majd közülük minden este más takarít, az arra jutó bért pedig elosztják egymás között, a sérült kollégánál a munkatársak tiltakozása ellenére is ragaszkodott ahhoz, hogy neki is legyen egy takarítás napja. Mi több, bár senki sem érti, hogyan csinálja fél kézzel, de az ő takarítása után is ugyan-

¹⁴¹ Ha valaki azt mondja, hogy „a szomszédasszonyom komplett hülye, tök idióta”, akkor ez nem feltétlenül a szellemi képességeire utal, hanem arra, hogy kellemetlen lakótárs, nem elég, hogy bömbölteti a rádióját, de még hozzá állandóan a magyar nőkat hallgatja. Ilyenkor a hülyeség, az idiotaság legfeljebb arra a szellemi képességhiányra utal, amely szerint nem fogja fel, hogy én ezt mennyire utálok, hogy engem ez mennyire zavar.

II. Mit jelent az, hogy...

olyan a rend és a tisztaság, mint más napokon. Már-már lendületbe jött, hogy további példákkal illusztrálja mondandóját, majd inkább széles gesztussal legyintett egyet, és azt mondta: „Szóval, ő nem fogyatékos, nem megváltozott munkaképességű – neki csak rossz a keze”. Amihez még azt is hozzátette, mintegy jelezve, hogy neki a rossz kezű kolléganőjében mi a legfurcsább, legzavaróbb: „Igen, rossz, hogy ő még kezét is bal kézzel fog.” Majd mindezek után elmosolyodott, hogy ugye, ez nem annyira nagy dolog, ami miatt fogyatékosnak kellene besorolnia az amúgy teljes értékű, hozzájuk tartozó, jó kollégáját.

Az önmaga konkrét tartalmánál sokkal beszédesebb példával azt is érzékeltetni akartuk, hogy a „rossz kezű”, a „csökkent munkaképességű”, a „béna kezű”, a „fogyatékos” kifejezések messze nem az adott ember képességére, akadályozottságára, annak mértékére, fajtájára, súlyosságára utalnak. Hanem legalább ennyire azt a jelentést hordozza az adott kategória megválasztása, hogy mi volt, milyen volt a beszélő viszonya az adott emberhez.¹⁴²

A kiszámíthatatlan szubjektív hozzáállásoktól terhelt nyelv esetlegességén sokat segít, ha lehet találni valamiféle egységes, jól definiált fogalmakkal operáló nyelvet, nyelvi közeget. Az akadályozottságok, csökkent képességek dolgában ezt az egységes, pontosan körülírt fogalmakkal operáló nyelvet a modern társadalmak a jog és jogot érvényesítő közhatalmi-közfoglalkozási intézmények nyelvén „találták meg”. Olyannyira, hogy a joganyagba befoglalt, jogszabályokban kodifikált fogalmaknak van egységesen értett, legitim tartalma, míg az egyéb, a problémák természetét pontosabban jelölő szavaknak – akár csak ebben az írásban is – valamiféle suta, esetlegesség érzetét keltő olvasatuk lehetséges.¹⁴³

¹⁴² Mindez olykor még tovább komplikálódik azzal, hogy olykor ugyanannak a szónak más a szimbolikus jelentéstartalma különböző közegekben. A „fogyis”, „roki”, „csöki” szavakat gyakran alkalmazták magukra és sortársaikra az adott kategóriákba soroltak, különösen, ha együtt dolgoznak, vagy együtt, egy intézményben laknak – amikor is valamiféle bennfentességet, bensőségességet, összekacsintó összetartozást fejeznek ki a szavak. Ezt olykor a környezet hasonlóan pozitív tartalmakkal, vagy semleges leíró megnevezésként veszi át. Mondjuk, amikor a Marczibányi téri általános iskolások átutgranak a kerítésen a szomszédos MÁI (Mozgáskorlátozottak Állami Intézete) kertjébe cseresznyét lopni, akkor a „roki-kert” egy semleges fogalommal a mozgáskorlátozottakkal szemben leginkább a cseresznye fellelhetőségére utal. Idegen szájából viszont a kifejezések egyértelműen lenéző, lesajnáló, elutasítást kifejező szimbolikus tartalmakat hordoznak.

¹⁴³ Ennek tükrében érthetjük meg azt, hogy miért könyvelik el különféle csoportok nagy lobbista sikernek azt, ha önállóan feltűnhetnek a jogszabályokban taxatív felsorolt fogyatékosági típusok között, ha olyan sajátos problémákra utaló kifejezések szerepelnek joganyagokban, mint az „akadálymentesség”, vagy a „támogatott döntéshozatal” – akkor is, ha mindebből semmilyen konkrét következmények nem származnak. (Nem rendelődnek hozzá többlettelátások, nem változik az épületek megközelíthetősége, nincsenek szakmai rutinjai, talán még feltételei sem annak, hogy csökkent képességű emberek érdemben részt vehessenek a róluk szóló döntések meghozatalában stb.) Merthogy ezáltal legalább „nevük” lett a sajátos hátrányoknak, problémáknak, innen fogva legalább lehet róluk beszélni, mások számára is valahogyan dekódolhatókká váltak a korábban ki nem fejezhető problémák.

Mindez egyfelől pozitív, hiszen van valamiféle legitim, beszélhető nyelv, sőt, ezen túl van valamiféle utalás arra, hogy bizonyos problémáknak és e problémákkal küzdő embereknek képletes helyük van a törvények hatalma által vezérelt jogállamiságban, ezen keresztül a társadalomban is. Másfelől viszont a problémák jogi és bürokratikus intézmények nyelvében való megjelenítése legalább ennyire félrevezető és félrevívő is, hiszen a problémák alaptermészetükben nem jogiak (a gyámsági kérdést leszámítva nincsenek a joggyakorlás korlátozásából fakadó problémák), még csak nem is intézményiek, sőt, a hátrányokkal küzdő embereknek az intézményi működésrendekbe való áttolása automatikusan az „intézményesítés” felé viszi a problémákat, még akár az „intézménytelenítés” ideológiája mentén felmerülőket is.

Ebben a jogi és intézményi nyelvben az akadályozottságra, csökkent képességekre kialakult fogalmi készletet a nemzetközi irodalom az „impairment, disability, handicap” hármasságban szokta jelezni. A magyar viszonyok furcsasága abban is tetten érhető, hogy a fogyatékkügyi akadémiai világ általában az angol terminológia szó szerinti fordítását alkalmazza: „sérültség, fogyatékoság, hátrány”, míg a hazai jogi hagyományban leginkább a „rokkantság, fogyatékoság, csökkent munkaképesség”¹⁴⁴ feleltethető meg neki. E fogalmak leginkább utalnak valamire, a sérültség vagy a rokkantság egészségi károsodásra, a rokkantság ezen belül is a háborús sérülésekből következő vagy ahhoz hasonló sérültségre, illetve az ebből fakadó, elsősorban pénzbeni ellátásra irányuló támogatási jogcímre – lásd rokkantnyugdíj, rokkantsági járadék stb. A fogyatékoság az angolban erőteljesebben utal a csökkent képességekre és azok társadalmi beágyazódottságra, eredetére és kontextusára, a magyar fogalomhasználat is erre utal abban a sajátos társadalmi gyakorlatba és következménybe való torzkollásban, hogy a fogyatékos ember függő, gondozásra szorul, és a fogyatékoságnak leginkább valamiféle ápolási és gondozási következményei, jogosultságai származnak: ápolási díj, fogyatékosok otthona, értelmi fogyatékosok napközi otthona stb.

Az eredetileg egy szerencsejátékra, majd később a versenyhátrányok kiegyenlítésének lóverseny és más versenykörülmények közötti technikáira utaló handicap mindenekelőtt általánosságban versenyhátrányokra és azok kompenzálására irányuló koncepciót jelez, ami magyarul leginkább csak a munkavállalási verseny enyhítésében vált koncepcióvá: a csökkent munkaképességű emberek után az őket alkalmazni hivatott célszervezetek, akkreditált foglalkoztatók bérkompenzációt, dotációt kaphatnak. Valamennyi fogalomnak erősek a kötődé-

¹⁴⁴ A csökkent munkaképességet később a hivatalos jogi nyelvben felváltotta annak eufemizált verziója, a „megváltozott munkaképesség”, ám akár az intézmények, akár az érintett személyek nyelvhasználatában a korábban legitimitást nyert fogalom maradt inkább használatban, annak „becéző-lesajnáló” formájával („csökis”) együtt.

II. Mit jelent az, hogy...

sei olyan létező intézményekhez, intézményrendszerekhez, mint az egészségügy, a társadalombiztosítás, a tartós ápolás, ami Magyarországon inkább a szociális szolgáltatásokban intézményesülő ápolás/gondozás.

Mindezt azért érdemes felidézni, mert látható, a hivatalosan használt kategóriák lényegesen leszűkítik és a maguk képére átértelmezik a különféle csökkent képességeket és hátrányokat, illetve hogy jelezzük: a hivatalok, intézmények és különösen a jog nyelve magától értetődően nemcsak jelöl és megnevez, hanem ezzel egyszerre szabályoz, (jogi) keretbe foglal.

Ki határozhatja meg? A meghatározás joga, a fogyatékosnak minősítés kezdeményezése és megállapítása

Az akadályozottság az a kudarc, hogy az ember valamit nem tud megcsinálni, vagy nem úgy és nem annyi idő alatt, ahogyan akarná – ez mindenképpen egy szubjektív élmény, amiről csak az tudhat beszámolni, aki mindezt átéli. A szubjektív persze azt is jelenti, hogy nincsenek általánosan sztenderd normák, sőt, akár szavak sincsenek a megélt akadályozottság mibenlétének és fokának kifejezésére. Így a szerzők akadályozottságnak, lassúságnak, koncentráció és teherbíró képesség hiányának élik meg, ha egy hasonló írás nem készül el időben (utána meg hülyeségnek és tehetségtelenségnek azt, amit kapnak érte...); vagy az érvényesülést gátló csúnyaságnak élik meg keblük kicsiny, vagy kicsinynek vélt méretét, ajkuk petyhüdségét azok a hölgyek, akik plasztikai műtétnek vetik magukat alá. Épp azért, hogy az akadályozottság ne legyen identikus a megélt kudarcral, vagy az attól való szorongással, általában a szubjektív besorolásra irányuló kérdéseket is szűkíteni és „tárgyszerűsíteni” szokás a napi, normális életben megélt akadályoztatásokra vagy azok részleteire: a lakásban és az utcán való közlekedésre, másokkal való kommunikációra, a napi higiéniai teendők, bevásárlás és más ügyintézés egyedül való megoldására stb.

Hasonló „hétköznapi” kérdésekkel szokás élni akkor, amikor a népszámláláskor, vagy kérdőíves vizsgálatokban igyekeznek rákérdezni az akadályozottságra.¹⁴⁵

Látni kell azonban, hogy bármennyire is szűkíthető, pontosítható az akadályozottság fogalmának a körülírása, az ilyen megközelítés számos tényezőt össze-

¹⁴⁵ Általában a kanadai statisztikai hivatal eljárásait szokás e témában úttörőnek és mértékadónak tekinteni (amúgy számos egyéb statisztikai kérdésben is), ezt jelzi, hogy az OECD szinte mindig és azokban a ritka esetekben, amikor az EU vagy az Európa Tanács fogyatékossgal összefüggő statisztikai kérdésekkel foglalkozik, a kanadai statisztikai hivatal szokott megjelenni a projektben az OECD partnereként, illetve szakértőként (EU, ET). Mára a kanadaiak eljárását több más ország, illetve az Eurostat rendszeres egészségügyi felvétele (EHS – European Health Survey) is átvette.

mos. Ha valaki nem képes a napi bevásárlását egyedül megoldani, akkor az származhat abból, hogy nem képes az egyik földszintes házból átbetorkálni a szomszédba, vagy öt kilométerre van a bolt, vagy hogy még lefelé csak-csak lejut a negyedik emeletről, de visszafelé a pakkal már igen nehéz felmenni a lift nélküli házba. Ha valaki nem képes egyedül elvégezni a napi háztartási teendőit, akkor ez jelentheti azt, hogy nem képes felcsavarni a termosztátot, ha fázik, nem tudja egyedül betenni a mikróba és megenni a családtagok által odakészített ételt, de azt is, hogy (már) nem képes fát hasogatni a befűtéshez, és vödörszárra hordani a kútról a vizet a mosáshoz.

Vagyis még a legakkurátusabban kérdezett személyes besorolások mellett is az akadályozottságok tartalmában menthetetlenül összerosódnak a személyes képességekből, adottságokból származó hátrányok, a családi típusú hátrányok (jellemzően az egyedül lét), és a települési, lakás és egyéb szociális hátrányok is.

Fentebb részletesen kifejtettük, hogy amikor más személyek minősítenek valaki mást akadályozottnak, fogyatékosnak, akkor e minősítést alapjaiban befolyásolja a minősítő személyes viszonya a minősítendő emberhez, gyakran a minősítés alapjául szolgáló hátrányhoz, akadályozó tényezőkhöz. Ezt a szubjektív torzító hatást általában olyan döntő jelentőségűnek tartják, hogy az ilyen fajta besorolások alapján nem szokás az akadályozottságot, csökkent képességet vizsgálni. Sajátos és kivételes eset az, ami a népszámlálási kérdéseknél amúgy is bevett szokás, „kegyes csalás”, hogy az együtt élő családtag minősíti akadályozottnak, csökkent képességűnek a vele együtt élő családtagját. Ezen kegyes csalás elfogadását két tényező szokta indokolni. Egyrészt, ha nem az a „tétje” a kérdésnek, hogy valakit bármilyen hivatalos besorolás szerint fogyatékosnak minősítsünk-e, avagy sem, hanem leíró szándékkal pusztán a napi élet apró eseményeinek, nehézségeinek, akadályainak leírása alapján tartunk valakit fogyatékosnak, akadályozottnak, akkor az ilyen tényezőkről az együttélő családtag is pontosan tud, hiszen nem kis részben rá hárul az, hogy az akadályozottságból eredő problémákat megoldja, vagy legalábbis enyhítse. Másrészt maga a kérdés lefolytatása is nehézkes olykor, vagy egyáltalán nem megoldható az akadályozott személlyel pl. akadályozott beszéd- vagy hallásképessége, esetleg csökkent értelmi képessége miatt. Ilyenkor szinte kikerülhetetlen a vele együtt élő, kommunikálni képes családtag besegítése, sőt, akár az is, hogy helyette válaszoljon a feltett kérdésekre.

Mindez azonban bármennyire is megtűrt, elfogadott megoldás, valójában azonban „csalás”, hiszen nem maga a megkérdezendő sorolja magát akadályozottnak, ami miatt magáról az akadályozottságról csak a családtagnak az akadályozottsághoz való viszonyának a szűrőjén, inkább prizmáján keresztül juthatunk információhoz. Ez már nemcsak az akadályozottságról szól, hanem némiképp

II. Mit jelent az, hogy...

arról is, miképpen befolyásolja a válaszoló családtag életkörülményeit, önképét, társadalomhoz való viszonyát az akadályozottság. Gyakran ez terhes és számára is hátrányokat jelentő viszony, máskor a családtag egzisztenciája is a rokon fogyatékoságához és ápolásához kapcsolódik, ami miatt késztetve van arra, hogy a családtag akadályozottságát és gondozásától való függőségét akár a ténylegesnél súlyosabbnak állítsa be.¹⁴⁶

A fentebb jelzett problémákkal szembesülve kétségkívül a legkényelmesebb megoldásnak az intézményes minősítések, besorolások elfogadása tűnik. Azt gondolhatnánk, hogy a jogi és szakmai normák, sztenderd besorolások, diagnosztikusok szerint történő besorolás nemcsak technikailag a legegyszerűbb, hanem még mindig a legobjektívebb megállapítási lehetősége annak, ki mennyire akadályozott, csökkent képességű, fogyatékos.

Ám ezzel a megoldással sem lehet maradéktalanul azonosulni – a miérteket korábban elemeztük, de nem árt röviden felidézni az okokat.

Egyrészt azért, mert egyáltalán nem lehetünk biztosak benne, hogy mindig, minden esetben találkozunk az akadályozott ember az akadályozottság megítélésére és minősítésére hivatott szakemberrel, intézménnyel. Ennek éppúgy oka lehet a szakmai intézmények hiányos kapacitása, a bejelentkezés elutasítása, az intézmény és a szakember fizikai megközelíthetőségének nehézsége, lehetetlensége, de ugyanígy előfordulhat az is, hogy az akadályozott ember és családja inkább hátrányokra számít a „flepni” kiadásától, a hivatalos fogyatékoská minősítéstől, és emiatt vagy más miatt – az általános társadalmi normáknak megfelelni igyekezve – inkább rejtőzködik, titkolni igyekszik a létező problémákat.

Ugyancsak gyakran megesis, hogy akár a besorolást, akár a hivatalos besorolás révén megszerezhető segítséget inadekvátnak tekintik ahhoz az akadályozottsághoz, amit maguk az akadályozott emberek megélnék. Ez a területi és szakmai struktúrák kiépületlenségének és szegényességének tipikus kísérőjelensége: jó, ha egyetlen „valami” elérhető fogyatékosági ügyben, ám az nem arra való, nem az a profilja, amire valóban szükség lenne.

A legsúlyosabb torzító tényező a hivatalos besorolásokban az, hogy az intézmények gyakran (inkább: általában) nem a ténylegesen felmerülő akadályozottságok és pláne nem az előttük megjelenő emberek életvezetésében jelentkező problémák alapján, azok megoldása érdekében működnek, hanem a rájuk vonatkozó szakmai, jogi, bürokratikus normákat követik. (Legalábbis e normák és

¹⁴⁶ Általában szó sincsen „hazugságról”, tudatos félrevezetésről, sokkal inkább megélt viszonyról. Gyakran tapasztalható ilyen pl. az ápolási díjon levő együtt élő családtag esetében, minden pillanatban kölcsönösen függenek egymástól. Szakemberek ezt a viszonyt gyakran kritizálják amiatt, hogy a kölcsönösen erős függés, az életformákat, életviteleket megalapozó folyamatos játszmák az akadályozott, fogyatékos embert is és a gondozó hozzátartozót is sokkal függőbb, kiszolgáltatottabb helyzetben tartja annál, mint ami az akadályozottság, fogyatékoság objektív, szakmailag felmért súlyosságából szükségszerűen következne.

szabályok keretei között játsszák a maguk sajátos játszmáit, érdekérvényesítő taktikáit stb.)

Sarkosabban fogalmazva: az intézményeknek nem objektív ítéletük van az akadályozottság létéről, mibenlétéről, súlyosságáról, hanem mintegy maguknak kreálják meg azt a fogyatékossgát, amivel nekik foglalkozni kell, mintegy maguknak értelmezik, és ennek megfelelően találják meg a szakmai profiljukhoz illeszkedő akadályozottságokat, fogyatékossgakat, illetve az ő normáik szerint akadályozottnak, fogyatékosnak, megváltozott munkaképességűnek besorolható embereket.

Mi alapján minősítheti valaki önmagát fogyatékosnak?

Természetesen az alapján elsősorban, hogy ő szembesül nap mint nap korlátozottságával, akadályozottságával, csökkent képességével, ő tudja a legjobban... De nem is ez a kérdés. A kérdés az, hogy miközben mindenki tisztában van valamiféle korlátozottságával, hibájával, tehetetlenségével és tehetségtelenségével, aközben ki, miért tartja valamely hibáját olyannak, ami a normálistól lényegesen eltér, ami az ő helyzetét ennél fogva alapvetően a megszokottól, a „normálistól” megkülönböztetően jelöli ki.

Ebből a nézőpontból már nehezebb a helyzet. Mert itt is igaz az, hogy ha valaki vak és nem lát, akkor ezt ő maga tudja, sőt, azt is tudja, hogy általában, „normálishan” az emberek látnak. Ám mégis vannak vak emberek, akik a látásuk hiánya mellett is úgy érzik, hogy képesek, megtanultak normálishan élni, míg mások még a szemüveg viselését is drámaian csökkent képességként élik meg.

Nos, ezt figyelembe véve a saját képességek csökkentnek vagy normálishan való megélését alapvetően befolyásolja a környezet, az élet körülményei.

Talán a legfontosabbak a megélhetés körülményei, az, hogy valaki képes-e elvégezni azt a munkát, amit korábban képes volt, vagy amit nagyon szeretne. Nyilvánvalóan a fizikai teherbírás képessége döntő kérdés a különböző fizikai munkát végzők körében, a látás képessége a sofőröknél, a hallás a zenészeknél stb. Ebben az értelemben a munka maga jelöli ki bizonyos normalitások határait, olykor elég furcsán: egy balett-táncos harmincöt éves korára kiöregszik, úrhajós és vadászrepülő nem lehet az, akinek van tömött foga, modell és revütáncos sem lehet az, akinek testméretei lényegesen eltérnek az éppen ideálisnak gondolttól. (Valószínű, hogy manapság Josephine Baker nem kellene egyetlen revű-be sem.)

A munka kérdése azonban ennél még sokkal összetettebb kérdés: konjunkturális időszakokban a munkaadók sokkal „elnézőbbek” bizonyos csökkent képességekkel, amiktől azok nem lesznek a normálishan kívüliek. A munkaerő túlkí-

II. Mit jelent az, hogy...

nálát esetén viszont már kisebb hibát is alkalmatlanságként, normán kívüli adottságként élnek meg azok, akiket emiatt küldtek el, vagy emiatt nem vettek fel.

Mindez persze továbbvezet arra a kérésre, hogy az emberek olykor hajlamosak egyéb, akár korrigálható és kiküszöbölhető hibáik nyomán megélt kudarcukat annak tulajdonítani, hogy nekik – mintegy „önhibájukon kívül” – ilyenek az adottságaik. Ebben a felvetésben a csökkent képességűnek való önbesorolás nemcsak a munkahelyi kudarcokra adhat önfelmentést, hanem az élet más területein is működhet: sikertelen vizsga, párkapcsolati vagy gyereknevelési kudarcok stb. Ha ezek az elhárító és önfelmentő magatartások állandósulnak, és valamilyen tartósan negatív önképpé állnak össze – akkor már valamiféle akadályozottság, csökkent értékűség, csökkent képesség megéléséről beszélünk. Amikor az orvoslás pszichoszomatikus vagy krónikus betegségekről beszél, akkor ezek mögött igen gyakran az efféle tartósan negatív önképek önbeteljesítő proféciáját képesek szervi elváltozásként is diagnosztizálni.

Olykor az élethelyzetek érdeké teszik a fogyatékosná válást. Nem pusztán azokra a rendkívüli élethelyzetekre gondolhatunk, amikor katonák valamilyen önszonkítással próbálták elkerülni, hogy a biztos halált jelentő frontra vigyék őket, hanem ennél enyhébb esetekre is. Ilyen pl. amikor valaki azért próbálja meg képességszökkenését akár a valósánál mélyebben megélni, mert más jövedelemforrás híján így esélye nyílik a rokkantnyugdíjra.¹⁴⁷

Ugyanilyen helyzet figyelhető meg gyakran a bentlakásos intézménybe jelentkezőknél is: sokan önmagukat a biológiaiag-orvosiilag indokolhatónál elesettebbnek élik meg és állítják be, pusztán azért, mert már nem képesek maguk vezetni a háztartásukat, fűteni és fát vágni, főzni és húsvét előtt még a függönyöket is kimosni, nagytakarítani stb. – érdeké válik, hogy önmagukról gondoskodni képtelen, gondozásra szoruló, csökkent képességűnek tüntessék fel magukat.

Végül különösen a mentális problémákkal küzdők, a pszichiátriai betegeknek diagnosztizáltak esetében különösen gyakran működik a címkézési effektus: olyan gyakran, olyan határozottsággal és olyan nyomatékkal titulálnak valakit betegnek, pszichiátriai értelemben nem normálisnak, hogy a végén maguk is elhiszik.¹⁴⁸ Ennek a szociálpszichológiai hatásnak különösen beérett válfaja az, ami-

¹⁴⁷ A kérdés igen óvatosan kezelendő, talán túl gyakran el van intézve a probléma a korrupcióra, a kivizsgáló orvos lefizetésére való hivatkozással. Abból a tényből, hogy Magyarországon a legmagasabb arányú rokkantosság Szabolcs megyében van, és hogy a vezető rokkantossági ok a pszichés és idegrendszeri probléma, ezen belül is a depresszió – sokan a szabolcsi rendszer elvetemült korruptségára következtetnek. Márpedig ha az ember nem tudja, miből fogja kifizetni a hónap elején a villanyszámlát és a gyerek napközijének térítési díját, akkor az bizony könnyen vezet szorongásos, depressziós tünetekhez, minden csalás és ármány nélkül is.

¹⁴⁸ A címkézésről korábban idézettek mellett speciálisan e kérdéssel foglalkozik könyvében Mark Rapley (Rapley, M.: *The social construction of intellectual disability*, 2004, Cambridge, UK, Cambridge University Press), aki történeti elemzéseiben vezeti le, hogy a szokatlanság, a renden kívüliség („disorder”) miképpen vetítődik testre és mentális adottságra. De ha valaki kevésbé akar angol

kor a fogyatékosság, csökkent munkaképesség identitássá válik. Ilyen akkor fordul elő, amikor a csökkent képességek alapján zárnak össze embereket iskolába, intézetbe, munkahelyre, vagy amikor ez válik közösségsszervező és közös életszervező elvvé. (Ennek bizarr megnyilatkozása, amikor önmagukra alkalmazzák a hivatalos megnevezések becézett verzióit: fogyi, csöki, roki stb.)

Mi alapján minősíthet egy intézmény valakit fogyatékosnak?

Sokan, mint pl. Robert Putnam¹⁴⁹ a társadalmi tőke egyik legfontosabb elemének tartják az intézményekben vetett bizalmat, azt a hitet, hogy az intézmények megbízhatóan és kiszámíthatóan a rájuk vonatkozó szabályok szerint működnek. Nyilvánvalóan e hit a szakmai intézményekre úgy érvényesülhet, ha azok a szakmai szabályoknak megfelelően működnek, a közszolgálati intézményekre úgy, ha azok a jogszabályoknak megfelelően működnek.

Természetesen ez a hit, ez a bizalom sohasem érvényesülhet teljes mértékben: mindig vannak új helyzetek, új módszerek, új felfedezések és innovációk, amelyek arra kényszerítik az intézményeket, hogy a megszokottól, a kiszámíthatótól eltérő megoldásokat is alkalmazzanak. Ettől függetlenül mindannyian szeretünk abban a hitben ringatózni, hogy alapvetően, a lényegét érintően az intézmények stabilan, kiszámíthatóan működnek. Talán e hit az alapja annak is, hogy a megváltozott képességek, a fogyatékosság dolgában bízunk az intézmények nyelvében, a fogalmak stabilitásában is: a hasonló kategóriákkal beazonosított esetekre hasonló módon lépnek működésbe az intézmények, különösen, ha e kategóriák jogszabályokban vannak lefektetve.

A hazai helyzet fogyatékosági ügyben nem ilyen. Bár a fogalmak lassan változnak – az egymást felváltó fogalmak mögötti leíró tartalmak¹⁵⁰ pedig alig –, ám ennek ellenére az azonos kategóriák és jelentéstartalmak következményei gyakran és jelentősen megváltoznak. Nem a fogyatékosásra vonatkozó értelmezések változása, hanem elsősorban külső körülmények, ha úgy tetszik, politikai körülmények hatására.

nyelvű pszichiátriai tanulmányokban elmélyedni, akkor kellemesebb alátámasztásra lelhet Švejk, a derék katona történetében: Hašek minden szereplője azt sulykolja Švejkbe, hogy ő teljesen hülye, amit el is hisz, miközben több a magához való esze, mint Hašek összes többi szereplőjéé. Normalitáson kívülsége csak abban áll, hogy ő az egyetlen, aki józanul és körültekintően értelmezi azokat a helyzeteket, amelyekbe sodródik.

¹⁴⁹ Putnam, R.: *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, 2000, New York, Simon & Schuster.

¹⁵⁰ A megváltozott munkaképesség gyakorlatilag ugyanaz, mint a korábbi csökkent munkaképesség, a védett, akkreditált szervezet ugyanaz, mint a korábbi célszervezet, a bentlakásos intézmények csaknem követhetetlen névváltozása mögött nemcsak a fogalmak, de leggyakrabban az épületek, a stábok, az ott folyó munka sem változik stb.

II. Mit jelent az, hogy...

Talán a leghelyesebb, ha e változásokat a hazai politikát, különösen a fiskális politikát általánosan is jellemző, ciklikus „stop&go” metaforával próbáljuk meg meghatározni.

Végignézve a legfontosabb, csökkent képességekkel foglalkozó intézmények működését, hasonló ciklikusságokat fogunk találni.

A rendszerváltás után elszabaduló munkanélküliség teljességgel felkészületlenül érte a hazai közpolitikai intézményeket, így a munkanélküliség felduzzadása messze megelőzte a foglalkoztatáspolitikai intézményrendszer kiépülését. Ebben az időszakban szinte természetes volt, hogy a munkanélküliség problémáját a meglévő intézményi keretek között próbálta meg kezelni a politika és a közszolgálati világ. Ehhez a legegyszerűbb, legkézenfekvőbb eszköznek az aktív korúakat is befogadó, a megélhetéshez szükséges jövedelmeket kellő biztonsággal nyújtó rokkantnyugdíj tűnt. Ha bárki, aki elveszítette munkáját, és bármilyen testi, érzékszervi elváltozást, tartós betegséget, vagy korábbi betegség fennmaradó nyomát meg lehetett benne találni, akkor igen egyszerűen megkaphatta a rokkantnyugdíját. Mindez igen hosszú ideig fennmaradt, nem kis részben annak belátása miatt, hogy az intézményében kiépült foglalkoztatáspolitikai nem volt képes adekvát segítséget nyújtani az újra-elhelyezkedéshez. A rokkantság leíró tartalmi és ennek megfelelően a tartalmi kategóriákba beletartozó emberek száma sem sokat változott – ám ennek ellenére a nyugdíjrendszer hiánya és fenntarthatóságának veszélye radikális szigorodást hozott a rokkantosságban – anélkül, hogy a rokkantság fogalmi, tartalmi keretei megváltoztak volna.¹⁵¹

Hasonló történt a bentlakásos intézményekkel és a beutalás követelményrendszerével. Az intézmények finanszírozása a helyi szociális forrásokon felüli normatívák révén történik, korábban bárminemű felső költségvetési plafon, korlát nélkül, ami miatt a bentlakásos intézmények férőhelyszáma ugrásszerűen növekedett úgy, hogy közben az otthoni, házi gondozásban dolgozók és ellátottak száma radikálisan esett. Mindezen idő alatt a szakmai stratégiai célok az otthonukban élőknek nyújtandó segítségnyújtás fejlesztéséről szóltak. A bentlakásos intézmények finanszírozási igénye fenntarthatatlanul magasra ugrott, amire a rendszer a normatívák csökkentésével, és a gondozási szükségletet valamilyen rejtélyes, szakmai tartalmában ki sem fejtett mérlegeléséhez kötötték a bentlakók felvételét. Gyakorlatilag a fogyatékos, a gondozásra való igényjogosultság, az önmaguk ellátására való képtelenség fogalmai változatlanok maradtak – ám

¹⁵¹ Igen tanulságos, hogy az EU szociális helyzet áttekintéséről szóló beszámolója a Magyarországról szóló részében kiemeli a rokkantnyugdíjba vonulás és az ellátások kijátszásának szigorítását mint fontos lépést a fenntarthatóság irányába, ám itt sem esik szó arról, milyen kategóriális vagy értelmezési lehetőségei vannak a szigorításnak és milyen fogalmi lazaságok adhatnak alapot a kijátszáshoz. Szigorítani legfeljebb az eljárásokban kell, anélkül hogy a fogalom, a kategória jelentésében bármit is változtatni kellene. (http://ec.europa.eu/employment_social/spsi/docs/social_inclusion/2009/cf_hungary_final_hu.pdf)

közben a változatlan fogalmakból levezetett következmények radikálisan megváltoztak. (Olyannyira, hogy a már korábban felvettekre nézve is változtak...)

Hasonló stop&go ciklusok jellemzik a gyakorlatilag 1983 óta változatlan kerektek között működő, legfeljebb technikai jellegű változásokon átment célszervezetek, védett szervezetek működését, az akadályozottsághoz való viszonyulását is. Amikor a fogyatékos, megváltozott emberek foglalkoztatása fontos politikai prioritássá válik, akkor – tekintettel arra, hogy más formákban a megváltozott munkaképességű emberek foglalkoztatási támogatása nem létezik, vagy legalábbis érdemben nem segít munkához más támogatási konstrukció – a kisebb akadályoztatások is az igen magas dotációval foglalkoztatott célszervezeti létszámok növekedését eredményezi. Amikor azonban a költségvetési takarékoság válik elsődleges prioritássá, és túl soknak ítélik – ha nem is a foglalkoztatottak száma, de – az utánuk kifizetett dotáció, akkor a költségvetési szigor, a felvételek és a sajátos támogatott munkakörökben való foglalkoztatottság csökken. Mindez anélkül, hogy akár a foglalkoztatáshoz, akár a munkavállalás szempontjából való akadályoztatáshoz való intézményes viszony, a támogatásra való jogosultság kritériumának elvi tartalma bármit is változna.

Hasonló stop&go mechanizmusokról számol be Bánfalvy Csaba¹⁵² az integrált oktatásban való részvétel kapcsán. Elemzése nagy vonalakban azt mutatja be, hogy az integrált oktatásban való részvétel semmilyen formában nem függ össze sem pedagógiai irányváltással, sem a fogyatékoság érzékelésével és az integráció koncepcionális változásával. Lényegében azon múlik, hogy a változatlan oktatási kínálat mellett csökken a gyerekszám, akkor az iskolák a „kieső” normatíva pótlása érdekében hajlandók fogyatékos gyerekeket is felvenni, ha azonban a létszámok megfelelőek ahhoz, hogy a normatívából működtetni lehessen az iskolákat, akkor „leáll” az oktatási integráció bővülésének folyamata, sőt, csökken a többiekkel együtt tanuló, csökkent képességű gyerekek száma.

Az intézmények oldaláról tehát sarkos fogalmazásban nem a megváltozott képességekhez való szakmai, társadalmi hozzáállás átértelmezése, nem a csökkent képességek kategóriáiban való váltás állít elő változásokat abban, kit is tekintenek csökkent képességűnek, hanem egyfajta voluntarista megközelítésben az, hogy mikor, mi éri meg nekik, mikor, kit éri meg csökkent képességűnek, akadályozottnak, fogyatékosnak tekinteniük.

Ez a fajta intézményi hozzáállás azt is jelenti, hogy az intézmények mintegy maguknak, a maguk érdekei szerint értelmezik és kategorizálják a csökkent képesség mibenlétét. Az intézményi voluntarizmus, érdekek általi vezéreltség abban is tetten érhető, hogy a hazai intézmények az akadályozottságnak, a csök-

¹⁵² Bánfalvy Csaba: A fogyatékos emberek iskolai integrációjáról (A magyarországi integrációs folyamat és helyzet) Esély 2009/2.

II. Mit jelent az, hogy...

kent képességeknek a meghatározására különböző néven illetett, különféle saját használatú eljárások és szempontok alapján történő besorolásokat használnak, s emiatt a hivatalos kategóriák tartalma, a különböző besorolási tartalmak szerinti kritériumrendszerek, a kritériumokba beletartozó személyek száma teljességgel összevethetetlenek. Más szempontokat és kategóriákat használnak a szülési sérülések és a korai nem-normális fejlődés szempontjából „más” kisgyerekek kategorizálására az orvosok és a védőnők, más nevek és szempontok alapján sorolják be a gyerekeket a normál oktatáson kívüli különféle iskolákba, vagy kiegészítő és felzárkóztató osztályokba, mások voltak a kötelező katonai szolgálat szerinti besorolások, mások a különféle segédeszközökre, speciális képzésekre, foglalkoztatásra, gondozásra való besorolás kritériumrendszerei. E sokféleségben az aktív korú lakosság körében a legkiterjedtebb, legátfogóbb, legtöbb embert befogó kritériumrendszer a megváltozott munkaképesség fogalma és intézményesülési kerete. Őszintén megvallva nem a munka és a munkaképességhez való kitüntetett figyelem, hanem a kiterjedtség indokolja azt, hogy vizsgálati lehetőségként, a hivatalos nyilvántartások szerint kijelölhető alapsokaságként első sorban e kategóriával lehet és érdemes számolni.

A fogyatékoság mint „hivatalos bárca”, mint intézményes besorolás

Az intézményi hivatalos kritériumoknak való megfelelés, s ezáltal a különféle intézmények regisztrációjába való felvétel nem csupán az adott besorolásnak való megfelelést fejezi ki, hanem általában ebből valamiféle támogatásra való jogosultság, vagy legalábbis valamiféle támogatáshoz való hozzáférés lehetősége is következik. Emiatt a csökkent képességű embereknek általában érdekük fűződik ahhoz, hogy hivatalos bárcájuk legyen a megváltozott képességeikről, különösen akkor, ha úgy érzik, valamiféle támogatásra van szükségük a boldogulásukhoz. Ez a fajta érdek az intézmények és besorolási kategóriáik közötti kusza és átláthatatlan viszonyok mellett sajátos életstratégiát is megalapozhat: minél több intézménytől megszerzett minél több bárca, annál nagyobb és sokszínűbb támogatási lehetőség megszerzésének lehetősége, esélye.

Ahhoz, hogy a támogatás megszerzése, kijárása életstratégia lehessen, persze a kritériumrendszerek tisztázatlansága, egymással való összeegyeztethetlensége, normatív tartalmaik gyakorlati puhasága is kell. Ha a bárca megszerzése a bíráló jóindulatán, megértésén, netán érdekein múlik, ha annak kiadása valamiféle kegy gyakorlása, sőt, ha a többiek elé történő besorolás a bárca megszerzésének feltétele, akkor sokaknak rentábilis, tudatos érdekévé válhat a bárca kijárása.

A kegyek gyakorlásának és a megszerzésének is ára van. Gyakran szó szerint is: a fogyatékoságügy szinte valamennyi területén épp úgy jelen van a korrupció, mint bármely más területen, ahol a kiszámíthatatlan és tisztázatlan követelményeknek való megfelelés vagy meg nem felelés kérdése személyes döntések eredménye.

Am ezzel összemérhető ár az is, hogy ilyen bekerülési körülmények mellett egyfajta klientúraként, kliensként lehet az intézmény fennhatósága alá kerülni. Ez a fennhatóság jellemzően valamiféle gyámkodó, atyaián jóindulatú, ámde sajátos „jó magaviseleteket” követelő, az intézményi és szolgáltatói érdekeknek megfelelő magatartást vár el. Ezeket az elvárt, intézményi szabályként is megjelenő magatartási normákat jellemeztük korábban szerepként.

Miért lehet érdek valaki más fogyatékoságát eltitkolni, elhallgatni?

Erre a kérdésre, ha indirekt módon is, de korábban már válaszoltunk. Ha egy intézmény működését döntően külsődleges politikai elvárások, illetve pénzügyi ösztönzők és kényszerek mozgatják, akkor az elvárásoknak és kényszereknek való megfelelés olykor azt is jelenti, hogy nem lehet minden potenciális ügyféllel foglalkozni, nem lehet mindenkit befogadni. Ezt igen nehéz lenne úgy megtenni, ha előbb elismerik valakinek a fogyatékoságát, csökkent munkaképességét, majd utána mégiscsak elutasítják, hiszen ilyenkor akár jogilag is támadható, kikényszeríthető lenne az elutasító döntés megváltoztatása.

Ennél sokkal egyszerűbb eltagadni a fogyatékoságot, vagy legalábbis az akadályozottság mértékét a „gumi-szabályokkal” körülírt normalitás határánál kisebb mértékűnek besorolni a képességcsökkenést. Erre maradéktalan lehetőséget teremt az intézményi besorolások színes változatossága, a saját kategóriarendszerek használata – amely kategóriákra más, külső kategóriák nemigen vonatkoztathatók.

Miért lehet érdek a saját fogyatékoságot elhallgatni?

Erre a kérdésre is válaszoltunk már indirekt módon: alapvetően azért, mert az érte, a külső és intézményi kategóriákba kerülésért megfizetendő ár túl nagy lenne.

A túl nagy ár igen gyakran az autonómia elvesztése, a külsődleges, belülről nem azonosult, nem átélt szerepekkel való azonosulás kényszere. Az az életforma, életmód, amit a csökkent képességű emberre kényszerítene önmaga fogya-

II. Mit jelent az, hogy...

tékosként való megjelenítése, több kárral és áldozattal jár, mint az így megszerzhető előnyök.

Ugyancsak az elhallgatás érdekét teremti meg az is, ha valaki eleve reménytelennek és esélytelennek ítéli meg annak kijárását, hogy őt mások támogatandóan korlátozott képességűnek soroljanak be. Ha valaki önmagát az igénylésével csökkent képességűnek sorolja be, de mások ezt nem, vagy csak félig-meddig ismerik el, akkor ezzel könnyen két szék között a padlóra kerülhet. Ha valaki elismeri csökkent munkaképességét, saját leszázalékolását kezdeményezi, és valamilyen támogatási mértékre nem jogosító fokban ismerik csak el ezt (vagy akár a leszázalékolás szerint támogatott foglalkoztatásba éppen bekerülhetne, de úgy sincsen elérhető ilyen munkalehetőség), akkor ezzel már nehéz önmagát teljes értékű munkaerőként eladnia, másképpen meg elvileg is lehetetlen munkát vállalnia.

Végül olykor a fogyatékosság be nem vallásának, elhallgatásának sokkal prózaibb okai is lehetnek. Egyszerűen vannak olyan emberek, akik annak ellenére, hogy esetleg a külsőleg mások, furcsák, valamiben csökkent képességűek, magukat épp olyanak akarják látni, mint amilyenek a többiek. Viszolyognak attól a gondolatától, hogy ők a sajátos adottságaik miatt valamiféle egzotikus kategóriákba kerüljenek, és ne úgy álljanak maguk és mások elé, mint bárki más: ez vagyok, ilyen vagyok, ez nekem természetes, és azt szeretném, azt várom, hogy mások is ilyennek fogadjanak el, természetesen, magától értetődően. Mint bárki más.

Mindez nem csalás, nem le hazudás – ez büszkeség, önbizalom és öntudat. Lehet érte tisztelni őket, akkor is, ha esetleg „rossz a kezük” (és nem bénák), vagy „nem látnak olyan jól” (és nem vakok, még csak nem is gyengénlátók). Mint bárki mást.

***Beleszületni, belenőni, megszokni, megtanulni –
és nem megszokni, nem beletanulni, nem tudomásul venni***

Hosszú ideig a született és a „szerzett” fogyatékosságok közötti különbségtételt az orvosi diagnózisok iránti vonzalom emelte kulcsfontosságú szemponttá: orvosi diagnózisokban jól el lehet különíteni a születési rendellenességeket, genetikai károsodásokat és szülési sérüléseket a később szerzett, balesetek, betegségek nyomán maradandó károsulásaitól.

Manapság, amikor egyre inkább sajátos állapotként és nem betegségként, vagy legalábbis betegség-féleségként szokás értelmezni a csökkent képességeket, a kérdés másképpen válik érdekessé.

Egyfelől igaz, hogy a születésük óta a csökkent képességükkel együtt élő emberek könnyebben belenőhettek, beleszokhattak ebbe az állapotba, hiszen így szocializálódtak. Másfelől viszont az is igaz, hogy minden külsődleges alternatíva megtapasztalása nélkül, mintegy automatikusan, kisgyerekként megtanulják elfogadni és követni a nekik kijelölt pályákat, szerepeket.

Velük szemben a későbbi életkorukban valamilyen képességeiket elvesztők egyfelől drámaként, kudarcként, a sors csapásaként és büntetéseként kénytelenek megélni képességük elvesztését. Ám ettől és ezzel együtt nekik lehet és van valamiféle fogalmuk a „normális” életről. E fogalom egyaránt lehet ambíciók, kitörési vágyak forrása, vagy éppen az önfeladás, a depresszív „nekem most már úgyis mindegy” önmagukhoz való viszony alapja is.

A kérdés tehát abból a nézőpontból válik érdekessé, hogy vajon milyen alapjai és előzményei lehetnek annak, hogy a fogyatékos emberek önmagukat elfogadva, önmagukkal békében fogadhassák el magukat olyannak, amilyenek – ami egyszerűsített alapot teremthet nekik arra, hogy másokkal is elfogadtathassák magukat. E szempontból a fogyatékos, a csökkent képesség nem megkülönböztethető más, tipikus szociális munka-esetekről: mindig és mindenhol attól válik valamilyen élethelyzet szociális munka-üggé, hogy valaki nem képes magát elfogadni, és ennek következményeként nem képes magát másokkal elfogadtatni. Ez esetben másodlagos kérdés, hogy mi állítja elő ezt a helyzetet – a megoldás keresésének iránya azonos.

Ha pedig innen nézzük a problémát vagy a megoldandó szociális munka-feladatot, akkor az öntudatos, önbizalommal teli, önmagával nem meghasonlott állapotok szempontjából az előzmények különbségei, sajátosságai éppúgy és épp annyira fontos tényezők, mint bármely más esetben.

Képzés, képzetlenség – iskola és iskolázatlanság

Talán furcsállhatjuk, hogy míg más kirekesztett csoportok esetében közhelyes evidencia, hogy az iskolának és a megfelelő képzettség megszerzésének döntő jelentősége van a kirekesztett státuszából való kikerülés lehetősége szempontjából, addig legalábbis Magyarországon mindez nem vált alapvető szemponttá a fogyatékosokról szóló diskurzusokban.

Mindezt furcsállhatjuk annak tükrében, hogy az EU Fogyatékosági Akcióterve¹⁵³ már 2003-ban felvetette, és az új, 2010–2020 időszakra szóló akcióterv előkészítő anyagaiban igen nagy hangsúllyal kiemeli az oktatás jelentőségét.

¹⁵³ Az EU fogyatékosággal kapcsolatos dokumentumai, így a 2003–2010 közötti „ régi” akcióterve, illetve a 2010–2020 akcióterv eddigi dokumentumai letölthetők, elérhetők innen: <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=429>

II. Mit jelent az, hogy...

A problémák oldaláról ez azt jelenti, hogy vélelmezhetően a fogyatékos emberek munkaerőpiaci hátrányai nem is annyira a fogyatékoságból magából vezethetők le, hanem inkább abból, hogy már az oktatási rendszerben sem volt lehetőségük megmaradni, létező képességeiknek, tehetségeiknek megfelelő képzettségre, tudásokra szert tenni.

Az oktatás kérdésének előtérbe állítása ennyiben tehát egy alapvető szemléleti fordulatot jelez: megfelelő oktatási-képzési lehetőségek mellett nem a fogyatékoság, a bizonyos területeken mutatkozó csökkent képességek jelölik ki az érintettek munkaerőpiaci és boldogulási perspektíváit – hanem az, hogy miképpen lehetnek képesek kibontakoztatni létező képességeiket, tehetségeiket.

Ebből a nézőpontból az integrált oktatás problémája messze nem valamiféle a fogyatékos emberekkel szembeni méltányosság vagy filantrópia kérdése, hanem banális szükségszerűség: nem lehet annyiféle speciális fogyatékos képzési formát működtetni, amennyiféle fogyatékoság létezik, és amennyiféle tehetségeik, képességeik, ambícióik vannak a fogyatékos embereknek. Ennek a lehetőségnek csak akkor és úgy lehet megfelelni – még Európa leggazdagabb országaiban is –, ha a fogyatékos emberek is azt tanulhatják, amit akarnak, amire elszántak, amihez tehetséget éreznek magukban. Ebben legfeljebb annyira lehet és érdemes korlátozni (lebeszélni...), még inkább orientálni őket, amennyire más gyerekeket korlátozhatnak és orientálhatnak pl. a különféle pályaválasztási tanácsadók.

A szemléletbeli fordulatot abban is kifejezhetjük, hogy az EU lisszaboni stratégiája, a szegénység és kirekesztési küzdelem tükrében ártéltelmeződtek a társadalmi ráfordítások lehetőségei és megtérülési logikái: ma lényegesen hasznosabbnak, produktívabbnak, hatékonyabbnak vélik az integrált oktatáshoz való hozzáférést támogató technikai, akadálymentességi és személyes segítségnyújtási ráfordításokat, mint az elkülönült, a tapasztalatok szerint gazdasági értékkel nem bíró képzéseket adó, elkülönült fogyatékosági képzési formák és intézmények fenntartását, működtetését.

A fogyatékos ember társadalmi kapcsolata, azok fogalomkijelölő és torzító hatása

A hétköznapi gondolkodásban elég bizarr felvetésnek tűnik, hogy maguk a társadalmi beilleszkedési minták, formák, a társadalmi gyakorlatok is teremthetnek, keletkeztethetnek „fogyatékoságot”. Ahogyan azt még sokan belátják, hogy etnicitásként keletkezhet hátrányos besorolás a kapcsolatokból, mondjuk, ha valaki cigányok között, cigánytelepen él, beházasodik cigányokhoz, akkor ettől ő

maga is cigánnyá válhat. Bár ez első pillanatra kizártnak tűnik a fogyatékossgok vonatkozásában, de nem az.

Az, hogy valakit „politikai tévképzetei” miatt pszichiátriai beteggé nyilvánítsanak, és kényszergyógykezelést írassanak elő neki egy zárt osztályon, kizárólag társadalmi és politikai mechanizmusok által kreált fogyatékossgként írható le és értelmezhető. Vagy hogy ennél kevésbé durva példával éljünk: az, hogy egy nő műteni valóan túl kicsinek vagy túl nagynak véli keblei méretét, a legkevésbé sem magyarázható a keblek méretével, az abból adódó csökkent fizikai-biológiai képességekkel. Hanem leginkább a szépségészmények változásával, azok súlykolásának erősségével a médian és más eszközökön keresztül, netán olyan munkaadói és más pozíciókijelölői hatalmakkal (vagy ilyenek vélt elvárásaival, vélt működésmódjaival), amelyek csak megfelelő kebelméretekkel rendelkező hölgyeket kvalifikálnak bizonyos pozíciók betöltésére.

Más szóval azt mondhatjuk, hogy bár nem a társadalmi mechanizmusok, a társadalmi kapcsolatok „teremtenek” fogyatékossgokat, de feltétlenül azok minősítenek valamiféle képességeket a normalitáson kívülinek, alattinak, a fogyatékossg, megváltozott munkaképesség kategóriába, fogalmaiba beletartozónak.

A korábbiakban részletesebben kifejtett társadalmi meghatározottságokat, normalitáson kívültre és alá helyező kategorizációs mechanizmusokat, az azok közül kiemelendőket címszószerűen az alábbiakban foglalhatjuk össze:

1. Jogfosztottság – gyámság és gyámoltság.
2. Másoktól és intézményektől való függés, infantilizált státusz, gondozás és gondozottság.
3. Akadályozottság, korlátozott hozzáférések, fizikai megközelíthetetlenlégek és kommunikációs akadályoztatások – akadálymentességek.
4. Az ambícióknak, tehetségeknek és képességeknek megfelelő, ugyanakkor az állapotokhoz adekvát képzési, oktatási lehetőségekhez való hozzáférés.
5. A képzettségeknek és képességeknek megfelelő munkalehetőség, munkaerőpiaci helyzet.
6. Kényszerek és késztetettségek a rejtőzködésre, az izolálódásra.
7. Képesség önmaga épp olyannak való elfogadására és elfogadtatására.
8. Normális, integrált társas lénykénti lét, így társas kapcsolatokra, partnerkapcsolatokra való képesség, szórakozásra, pihenésre, kultúra fogyasztására való lehetőségek – és azok képtelenségek.

A szociális és közszolgálati rendszerek sajátosan öntörvényű, önmaguk által generált, szolgáltatói és politikai érdekek által mozgatott kínálata – ami olykor káros és árt, máskor előnnyel jár és hasznos.

II. Mit jelent az, hogy...

- A munkaerőpiaci helyzetből adódó, a megélhetésbe menekülő fogyatékosság – a nem-fogyatékosként, de kényszerűnek megélt fogyatékosság.
- A legitímen választható „pozitív szabadságok” körei – mennyiben vannak társadalmilag elfogadott, tűrt és támogatott szabad választási lehetőségek, avagy mennyiben szükségszerű kényszerpályákat és kényszerszerepeket jelöl ki a fogyatékosság?
- A saját identitás és a saját sors feletti rendelkezés, autonómiák és bele szólási lehetőségek arra, hogy a fogyatékos ember maga dönthesseen soráról, vagy legalábbis maga is részt vehessen a sorsát befolyásoló döntések meghozatalában.

Hogyan lehet határvonalat húzni az „épek” és a „fogyatékosok” között?

Az előzőekben azt elemeztük, hogy a csökkent képességek értelmezési kerete szükségszerűen valamiféle individuális és társadalmi szempontrendszerek kombinációja. A határvonalak meghúzásában hosszú ideig a XIX. század természettudományokban való korlátlan bizalma, hite, és a modernitás normalitás iránti vonzalma a társadalmak számára megnyugtatóan diktálta a határvonalak meghúzásának mikéntjét. Abban a biztonságos hitben lehetett tárgyalni és dönteni a fogyatékosság kérdéseiről, hogy tudományos vizsgálatok, mérések, mindennek-előtt orvosi, fiziológiai, biológiai és pszichológiai-pszichiátriai diagnózisok pontosan feltérképezik az emberi adottságokat, és ugyancsak egzakt módszerek állnak rendelkezésre a „normális” és a „nem-normális”, a patológikus, a deviáns elkülönítésére. A XX. század elejétől fogva a természettudományokba vetett korlátlan bizalom erősen megingott, és a tudósok mítoszát a II. világháború szörnyűségei (Mengelétől a hidrogénbombáig) szertefoszlatták. Ez eleinte a korábbi természettudományos eredmények megkérdőjelezésében¹⁵⁴, később a természettudományinak vélt megállapítások társadalmi és politikai „terheltségének” kimondásában öltött testet. Mára a fejlett világ gondolkodásmódja egyre inkább sajátos individuális állapotnak, és nem betegségnek, egyéni devianciának, torzulásnak értelmezi a fogyatékosságokat, azaz egyre meghatározóbbnak véli és tárgyalja a fogyatékosságok, csökkent képességek társadalmi meghatározottságait.

¹⁵⁴ Lásd például számos biológiai elmélet (pl. Lombroso) elvetését, számos pszichiátriai kórisme létének kétségbevonását, vagy éppen az intelligenciahányados által mért mérési eredmények relevanciájának kétségbevonását és az e körüli vitákat.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy e társadalmi tényezőket a korábbi, a természettudományoshoz hasonló, szigorúan tudományos rendszerbe lehetne foglalni. Nem lehet a XIX. század „tudományos” (azaz formális, formalizált, még-hozzá lehetőleg matematikai képletekben formalizált) modorában megadni azokat az algoritmusokat, amelyek pontosan mért társadalmi adatokból, logikailag zárt gondolatmenet végén adnák ki a fogyatékossgot meghatározó képleteket, paramétereket, mért vagy számított változókat. A fogyatékossgot kijelölő társadalmi mechanizmusokat nem tudjuk logikailag zárt törvényszerűségekből kalkulálni, mintegy „előre” megadni, hanem, legfeljebb utólag tudjuk rekonstruálni és empirikus adatokkal alátámasztani, a megfigyeléseinket empirikus adatok alapján is igazolni (vagy elvetni azokat).

Figyelembe vehető és figyelembe nem vehető szempontok

A fogyatékossg határvonalairól kimondott ítélet nem egy semleges, leíró megállapítás, hanem emberi életekre, társadalmi gyakorlatokra kiható normatív ítélet. Az, hogy ki az épelméjű és ki a hülye, az emberek ilyen jellegű besorolása nem egy tudományosan eldönthető, a tudomány által megítélhető kérdés¹⁵⁵, hanem alapvetően politikai és társadalmi: a verdikt emberek életéről és sorsáról rendelkezik, valamint akár büntető, akár izoláló, akár támogató törekvéseket intézményesítve, de társadalmi beavatkozásokat is implicál. Az tehát nem cél, nem is lehetőség és nem is figyelembe vehető szempont, hogy a vizsgálat a jelenleginél egzaktabb és egyértelműbb besorolást adjon arról, hogy a normalitás határvonalától ki van jobbra vagy balra.¹⁵⁶

A mérlegelendő szempont annak a rekonstruálása, hogy azok, akik ilyen vagy olyan okok miatt, önmaguk helyzetét akadályozottnak tekintik, vagy éppen mások, hivatalos intézmények által vannak fogyatékossg, megváltozott munkaképességűvé minősítve, nekik milyenek az életkörülményeik. Épp úgy, ahogyan a korábbi esetben is, megítélésünk alapja részben az, hogy milyenek átfogóan, általánosságban az életkörülmények, és ehhez képest mennyiben jelent társadalmi hátrányt, mennyiben eredményez társadalmi kirekesztettséget az akármilyen módon fennálló csökkent képesség – illetve, hogy mennyiben jelent más

¹⁵⁵ Nem is eldönthető, és különösebb értelme sincsen a leírások szintjén: nézetünk és az emberről alkotott antropológiai képünk alapján úgyis mindenki furcsa a maga módján – ami nem baj, sőt: színessé és szórakoztatóvá teszi a világot annak vizsgálata, megvitatása és belátása, hogy ki miért és hogyan más.

¹⁵⁶ Már csak azért sem, mert hajlamosak vagyunk a legújabbkori pszichiátriai vitákat és művészeti alkotásokat (mint pl. a már hivatkozott „Száll a kakukk fészkére”) is úgy érteni, hogy csak nézőpont kérdése, hogy ki van a rács belső/külső oldalán.

társadalmi helyzeteket, jogállásokat a különféle értelemben vett akadályozottság, csökkent képesség.

Kombinálható és nem kombinálható szempontok

A fogyatékosság, a csökkent képesség alapvetően kombinálható szempont anynyiban, hogy érvényes kérdésnek tekinthetjük, hogy milyen, akár kirekesztettségként is értelmezhető hátrányokat teremt az akármilyen szempontból körülírt sajátos akadályozott állapot.

Ami azonban nem kombinálható, az az, hogy nem lehet automatikusan feltételezni sem azt, hogy az intézmények látókörébe valamennyi csökkent képességű ember beletartozik, és valamilyen ítéletet már kimondtak arról, hogy ő a normalitás mely oldalán áll, sem azt, hogy minden saját életét akadályozottnak megélő, önmagát csökkent képességűnek tartó ember szükségszerűen valamilyen intézményhez, hatósághoz forduljon vélt vagy valós problémájával. A két kör tehát automatikusan nem kombinálható – sok szempontból épp annak az eldöntése a program egyik feladata, hogy mennyiben átfedő és kombinálható e két megközelítés és az általuk körülírt emberek és élethelyzeteik azonossága.

Technikai lehetőségek a fogyatékos, megváltozott munkaképességű, akadályozott populáció, a fogyatékos alapsokaság meghatározására

A kirekesztettségi vizsgálatok sztenderdjei szerint itt is a 16–64 éves, aktív korosztályok vizsgálata a feladat. Az alapsokaság meghatározására két út kínálkozik.

Az egyik megközelítés a valamilyen intézmény által fogyatékosnak, megváltozott munkaképességűnek minősített emberek alapsokaságából vett mintát vizsgálhat. Nem könnyű annak eldöntése, hogy milyen szempont alapján mely intézmény szűrését, regisztrációját lehet alapnak tekinteni. Így pl. sok szempontból érthető és védhető Bass László és a Kézenfogva Alapítvány eljárása¹⁵⁷, akik az iskolai áthelyező bizottságok mérlegelését alaposabbnak és objektívebbnek ítélték meg másoknál – viszont ez a megközelítés csak viszonylag szűk és speciális réteg vizsgálatához tűnik alkalmasnak. Alapvetően nem a minősítés megbízható-

¹⁵⁷ Bass László: Szüljön másikat? Súlyosan-halmozottan fogyatékos gyermeket nevelő családok életkörülményei Magyarországon (54–91.), in: Jelentés a súlyosan-halmozottan fogyatékos embereket nevelő családok életkörülményeiről. [Szerk.]: Bass László. Bp., Kézenfogva Alapítvány, 2004.

sága, hanem az érintett kör kiterjedtsége, nagysága miatt tűnik a legalkalmasabbnak a megváltozott munkaképességűek populációjának alapsokaságként való kijelölése.

A másik lehetséges út a kanadai, amerikai, brit és más népszámlálások szűrőkérdőíves gyakorlatának adaptálása: itt egy „sétálós” háztartási véletlen mintavétel során kell néhány szűrőkérdés feltételével a kérdezőbiztosnak beazonosítania, hogy az adott háztartásban él olyan személy, akinek nehézséget okoz bizonyos életfunkciók ellátása, és ezután az így megtalált akadályozott személlyel kell felvennie a kérdőívet. Az ilyen „sétálós” és szűrőkérdőíves vizsgálati módszer teljesen szokásos, kellő reprezentativitást biztosító módszer a szociológiában, vagy annak olyan részterületein, mint a közvélemény-kutatás vagy a marketingvizsgálatok.

Mi az elvi, fogalmi tartalma, lehetősége annak, ami technikailag lehetséges?

Fogalmilag itt sem az akadályozottság, a csökkent képesség pontos definíciójáról, hanem egy mérési eljárás lehetőleg legpontosabb, ismételhető és kontrollálható módszert kijelölő megadásáról van szó, mint definícióértékű meghatározásról. Tehát nem valamiféle előre definiált fogalmi definíció operacionalizálását jelenti a mérési eljárás meghatározása, hanem maga a pontosan definiált mérési eljárás ad alapot a fogalmi eltérések feltárására is.

A fogalmi tisztázást itt is nagyban segíti, ha a mérési eljárások szempontrendszerét mintegy „keresztbe” is megkérdezzük. Azaz az intézményi alapsokaságból vett mintán is rákérdezzünk a napi élet nehézségeire, akadályozottságaira is, és a napi életben mutatkozó nehézségek, akadályozottságok alapján kiválasztott mintán is rákérdezzünk arra, hogy milyen intézményi regisztrációkban szerepel a megkérdezett. Eerre akkor különösen nagy szükség van, ha részletesebben akarunk rákérdezni a szociálpolitika, szociális ellátások, szolgáltatások, fogyatékosági ellátások „fogyasztására”, igénybevételére – ehhez többnyire valamilyen jogosultságot keletkeztető hivatalos nyilvántartásba vételre is szükség van, de ezen túl is, maguk az ellátók, szolgáltatók érdekeltségi viszonyai is befolyásolhatják (torzíthatják) azt, hogy kit minősítenek az ellátás igénybevételét indokló fogyatékosággal élőnek.

Összegzés és konklúziók

Elvi kiindulásunk az volt, hogy a kisebbségi lét és az ezzel gyakorta együtt járó szegénység és a társadalmi kirekesztettség kérdése a magyar és az európai társadalmak nyűge és baja. Ebből fakadóan a kisebbségi probléma alapvetően nem elméleti, hanem pragmatikus problémaként merül fel mind a többségi társadalom által kontrollált intézmények, mind a saját gondjaikra megoldást kereső érintettek részéről. Ennek megfelelően társadalmi méretű, politikai szintű és jellegű, gyakorlatias problémamegoldó lépésekre van szükség a gondok enyhítéséhez, megoldásához. A kisebbségi, kirekesztési problematika ennyiben döntően hatalmi, politikai kérdés, amely megoldásához a gyakorlatias orientációk lehetőségei élveznek prioritást. Ehhez képest gyakran másodlagos és instrumentális jelentőségűek azok a szociológiai, társadalomelméleti szempontok, amelyek a gyakorlatias problémák mibenlétét igyekeznek megragadni, adekvát fogalmakkal leírni és értelmezni, ezek alapján a gyakorlatias következtetéseiket megvonni, és várható hatásukat előre jelezni.

Ha Dahrendorfnak igaza van abban, hogy a kisebbségi lét, a kirekesztettség politikai értelemben az az állapot, amelyben embereknek nincsen szavuk, súlyuk, befolyásuk a saját sorsuk alakítására, és ebben különösen eszközük sincsen a többségi társadalom gyakorlatainak megváltoztatására, a változás kikényszerítésére, késztetésére, akkor mély cinizmus lenne abban reménykedni, hogy majd ők maguk Münchhausen báró módjára, önmagukat üstökön ragadva kirángathatják magukat kirekesztett társadalmi helyzetükből. Minderre semmi esélyük nincsen akkor, ha társadalmi befolyással, akármilyen hatalommal bíró rétegek nem állnak melléjük és mögéjük, nem tekintik magukra nézvést is megoldandó, enyhítendő problémának az amúgy az egész társadalmat sújtó kisebbségi kérdés rendezését. Ezzel a megállapításunkkal nem állunk egyedül, némiképp nyitott kapukat döngetünk, hiszen ennek belátásáról szól az, hogy az Unió felvette az agendájába a szegénység és kirekesztettség elleni küzdelmet.

Ha a kérdés nem, vagy legalábbis elsősorban nem az érintett csoportok szabad akaratából, szabadon megválasztott magatartásformáiból eredeztethető devianciaprobléma, hanem társadalmi mechanizmusokban gyökerezik, akkor

érdemes elemzés és vizsgálat tárgyává tenni azt, miképpen állítják elő a társadalmak az ilyen helyzeteket, mitől és hogyan működnek kirekesztően, a kisebbségekhez tartozók emberi értékeit kisebbsnek elkönyvelően. Igen vázlatosan ezt próbáltuk meg áttekinteni a különböző, főképp újabb kori modern szociológiai iskolák, orientációk legfontosabb megállapításainak felvillantásával. Még tömörebb összefoglalásként azt mondhatjuk, hogy különösen vizsgált kirekesztett célcsoportjaink esetében legfeljebb elfajult, szélsőséges megnyilatkozásokban, mintegy végállapotként és végtorzulásként jelennek meg a nyílt elnyomás technikái és mechanizmusai. Sokkal inkább olyan csendes, racionális, vagy racionálisnak tűnő megfontolásokat sem nélkülöző, hosszabb ideig tartó folyamatokról van szó, amelyek valamiféle evolúciós átalakulások, fejlődések során tesszik kirekesztővé, a kisebbségeket megbélyegzővé a társadalmi, politikai és szakmai intézményeket. E csendes és lassú folyamatban döntő jelentősége van annak a nyelvnek, amely akkor, amikor különféle néven nevez dolgokat, nemcsak semleges, beszélgetést és eszmecsere (diskurzust) lehetővé tevő instrumentumokat teremt, hanem keretbe foglalja és kijelöli más emberek helyét, a szavakból alkotott gondolatmenetek pedig kijelölik a kimondott szó következményeit is. Mindez legélesebben a törvényekben megjelenő, az intézmények működését befolyásoló szavak, kategóriaalkotások esetében a legnyilvánvalóbb.

Az eredetileg leíró, értelmező, magyarázó, majd később keretekbe kényszerítő, pályákat kötelezően kijelölő társadalmi intézmények és kategóriák mint szavak többnyire tudományos, vagy legalábbis tudományosnak elfogadott, szakmai munkákból indulnak és indultak sajátos hatalmi, politikai „pályájukra”.

Különösen súlyos a veszélye annak, hogy tisztázatlan tartalmú, tisztázatlan logikai összefüggésekben értelmet nem nyerő kategóriák a mindennapos használatuk során elvesztik racionális értelmüket, kifejező és magyarázó erejüket, ehelyett társadalmi és politikai erőterbe ágyazva, orientációkat és érdekeket megjelenítő utalásként élnek tovább a mindennapos életben.

A szavaknak, fogalmaknak ebben az értelemben vett tisztázatlanságait és a rájuk rakódott társadalmi, politikai és érdektartalmak kiolvasható jelentéseit mutattuk be előbb általánosságban, majd ezt fejtettük ki a romák és általában az etnicitás, valamint az akadályozottság, csökkent képesség, fogyatékoság példáin demonstrálva.

Az eddigi viták során többen kritizálták, hogy a fogalmak tisztázására való igyekezet durvább megnyilatkozások szerint valami öncélú és önmegvalósító, tudományoskodó játék, finomabb felvetésekben „alapkutatási” és nem alkalmazott orientációjú kutatási program. Nem osztjuk e véleményeket.

Igaz, hogy afféle kihalóban levő értelmiségi hivatásrend illúziójának fenntartásában alapvető küldetésnek tartjuk a dolgok néven nevezését, méghozzá lehetőleg pontos, érthető és kifejező néven nevezését. Itt azonban ennél többről van szó.

Ha nem tisztázzuk azokat a fogalmakat, mögöttes tartalmaikat, erkölcsi, politikai és szakmai következményeit az általunk használt szavaknak (fogalmaknak, koncepcióknak stb.), akkor nem pusztán azt a tétet veszíthetjük, hogy szakmailag, tudományosan kompromittálódunk, hanem azt is, hogy magunk is tevékeny és aktív részeseivé válunk mindazoknak a folyamatoknak, amelyek ide, a kisebbségek hátrányaihoz, a szegénység és kirekesztettség mai problémáihoz vezettek.

Fontosnak tartjuk azt, hogy a szociális szakmai fejlesztési programokon, szakpolitikai intézkedéseken dolgozó, a szociális, társadalmi témákban megnyilvánuló nyilvánosság, ide sorolva az érintettek, szakértők nyilvánosságának a figyelmét felhívjuk arra, hogy a szavak kereteket is meghatároznak, hogy az értelmezésekből származó következmények emberek életét és társadalmi helyzetét is befolyásolják. Hogy nemcsak a kutatásból kinyert számokból, statisztikai adatokból kell és lehet következtetéseket levonni (azokból nagyon is kell!), hanem azt is érteni és érzékelni kell, hogy mi a kisebbségi létet leíró és azt értelmező kategória jelentéstartalma.

Az értelmes, világos beszéd, a kommunikáció tiszta kifejezőmódja mind az információk átadásában, mind a szándékok és akaratok megállapodásokat segítő kifejezőmódjában – önmagukban is értéket jelentenek mind a tudomány, mind a politika területén.

Manapság a „post truth” populizmusok fenyegető virágzásának korában e törekvés fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni. Különösen olyan, politikailag és intellektuálisan igencsak „veszélyes vizeken”, mint amilyen a kisebbségi kérdés és a kisebbségpolitika.

Dolgozatom ehhez recepteket, végérvényesen jó válaszokat nem ad. Érvényes és megfontolandó szempontokat, megközelítési lehetőségeket reményem és meggyőződéseim szerint igen. Ha ebben igazam volna, ha erre kellő érdekességgel és meggyőző erővel provokáltam az Olvasót – akkor nem volt haszontalan megírni...

Utószó

A könyv kéziratának leadása után, a nyomdába adás előtti pillanatokban még tennék egy aktuális kiegészítést.

Alig néhány napja halt meg brutális rendőri erőszak áldozataként George Floyd, 47 éves feketebőrű férfi Los Angeles utcáján. Nagy nyilvánosság előtt, videokamerák rögzítették a nyakán térdelő rendőr alól kinyögött utolsó szavait: „Nem kapok levegőt...”

A Floyd tetteivel bizonyosan nem arányos brutális erőszak és halál nyomán előbb az USA nagyvárosaiban, majd szerte a világban zavargások törtek ki, melyeknek közös jelszavává a korábban indult mozgalomtól átemelve a Black Lives Matter, „a fekete életek is számítanak” vált. A zavargások során a legnagyobb visszhangot a köztéri szobrok ledöntése és megrongálása váltotta ki. Előbb az USA déli államaiban a Függetlenségi Háború déli, konföderalista tábornokainak szobrait döntötték le, majd később a szobrok elleni „antirasszista” düh nagyon sok jeles történelmi figura szobrára kiterjedt. Így Thomas Jefferson, a Függetlenségi Nyilatkozat, a jogegyenlőség és a mindenkit megillető szabadság általános elvét kimondó dokumentum szellemi atyjának szobrára – mert maga rabszolgát is tartott, sőt fekete rabszolganője törvénytelen gyerekeinek apja is volt. Megrongálták Mahatma Gandhi szobrát, aki az erőszakmentes ellenállás hirdetőjeként a gyarmati felszabadítás legbefolyásosabb szellemi és mozgalmi atyja volt és „megtámadták” Winston Churchill, a fasiszmus ellen aratott győzelem kulcsszereplőjének a szobrát is, mert mindketten tettek életük során rasszista kijelentéseket is.

Mind a rendőri erőszak, mind az ez elleni tiltakozások számos alapvető kérdést vetettek feszínre a kisebbségek ügyében, vagy legalábbis régi kérdéseket új megvilágításba helyeztek. Ezek egy részét vázolnám az alábbiakban.

Az régen közismert tény, hogy az USA rendőri és igazságszolgáltatási gyakorlata abban az értelemben bizonyosan aránytalanul rosszul bánik az ország afroamerikai lakosságával, hogy a rendőri és büntetőeljárásba fogott feketék

aránya dupla akkora, mint amekkora a teljes lakosságon belüli arányuk. Sokan ezt a rendőrök, ügyészek és bírák előítéletességével magyarázták. Floyd halála azonban arra mutatott rá, hogy amikor a rendőrség vagy az igazságszolgáltatás minden tekintetben a szabályokat követi, az is hátrányosan érinti a fekete lakosságot a fehérekkel szemben. Hogy a rasszizmus nem feltétlenül a „fejekben lakik”, hanem az akár színvak módon, semlegesen megfogalmazott szabályok is rasszista jellegű hátrányokat teremthetnek, amelyek feltárása, értelmezése, és érdemi semlegesítése sokkal bonyolultabb ügynek tekinthető, mint amilyen választásokat a szociálpszichológia kínál. És ennél még nehezebb probléma a kisebbségi hátrányokat eredményező „rendszerek” okozta történelmi és jelenkori károk enyhítése.

Számunkra Magyarországon meglehetősen ismerős helyzet a szobordöntés, a köztéri szobrok áthelyezése, és a korábbi szobrok helyére újak állítása – amelyek nálunk is indulatokat váltottak ki, de nem tisztáztuk sem az indulatok okát és forrását, sem azok kezelhetőségének mikéntjét. A mostani események nyilvánvalóvá tették azt, hogy a köztéri szobrok nem a történelemtől szólnak. A történelmi emlékeket tudományos művekben, könyvtárakban és levéltárakban, múzeumokban vagy akár szoborparkokban kell keresnünk, nem a köztereken. A köztéri szobrok eredendően az utókor kultuszairól szólnak, amely kultuszok emlékéit (és így nem a történelem tudását és emlékeit) minden különösebb tartalom nélkül megszoknak a még későbbi korok emberei. A déli tábornokok szobrainak, és velük együtt kultuszaiknak a ledöntésén nem is kellene csodálkoznunk: a mai USA elődje ellen harcoltak, a rabszolgatartás jogának és lehetőségének a védelme kardinális ok volt számukra a háborúskodásra, és szobraikat nem a Függetlenségi Háború után emelték az örökösök, hanem többnyire jóval később, többnyire a Ku Klux Klan, és többnyire a feketék ellen elkövetett merényletek, pogromok időszakában, rögtön azok után. Innen nézvést nem is a szobrok ledöntése szorul magyarázatra – sokkal inkább az, hogy mi motiválja a szobrokat vehemensen védelmezőket? Valóban a tiszta rasszizmus, annak a kultusznak az ápolása, hogy ők, a fehérek értékesebbek, mint az egykori rabszolgák fekete leszármazottai? Vagy netán ebbe bele sem gondolnak, és a védendő, az maga a múlt, az ősök emléke?

Még kínosabb kérdés azonban az, hogy a kisebbségek egyenértékűségének mai normáját mennyire kérhetjük számon olyanokon, akiknek nagyrészt azokat a civilizatorikus eszményeket, azok tudássá, joggá és intézménnyé válását köszönhetjük – amelyek nevében elutasíthatjuk akár magát a rasszizmust, a kisebbségek elnyomását? Vajon zokon kell-e vegyük azt, hogy jeles nagyjaink a koruknak megfelelő szokásokat és normákat követték, nemcsak öltözetükben és beszédstílusukban, hanem pl. abban, hogy rabszolgát, szolgát és cselédet tartottak, hogy kereskedtek a távoli népek kisemmizéséből származó gyarmatáruk-

kal, és fogyasztották azokat, hogy mint a szociológia atyamestere, Durkheim is, alacsonyabb rendű erkölcsi lényként lenézte és lesajnálta a nőket? Avagy számon kérni a régi korok fontos figuráin azt, hogy nem a mai elvek és normák szerint éltek, ez nagyjából épp annyira csacsiság, mint nehezíteni Napóleonra azért, mert nem tette ki az Instagramra házasságkötésének fényképeit?

Azt hiszem azonban, hogy az elmúlt napok zavargásainak, tüntetéseinek az egyik legizgalmasabb kérdésére az világít rá, hogy a rasszizmus ellen tüntetők túlnyomó többsége nem afroamerikai fekete, hanem a többségi társadalmat képező fehér. (New York egyik hatalmas antirasszista tüntetésén a szervezők kérésére csak fehérek vettek részt.) Amely jelenség eléggé világosan mutatja azt, hogy nemcsak a „kisebbségi kérdés” mibenléte társadalmi konstrukció – hanem a többségé is. Ma az USA társadalmi és politikai konfliktusainak mintha épp ez lenne a kulcseleme, hogy ti. mi konstruálja az amerikai többséget? Vajon a populisták által hirdetett fehér keresztény fensőbbiségrendűség, a „white supremacy”? Vagy azok képezik a „többséget”, akik Alexis de Tocqueville, Thomas Jefferson, James Madison, George Washington, Abraham Lincoln vagy Thomas Jefferson szellemi örököseinek tartják magukat, és a mindenkit egyformán megillető méltóság, szabadság, az egyenlő jogok és lehetőségek eszményét vallják magukénak?

Az, hogy mindezen kérdések és kételyek az elmúlt napokban élesen merültek fel, talán bizonyítják azt, hogy gyorsan rohanó világunkban nemcsak a társadalmak változnak gyorsan, hanem a „társadalmi konstrukciók”, így a többségről és kisebbségről vallott hitek, nézetek, normák is.

Szeretném azt, ha e kis könyv nemcsak a múlt, hanem a jelen és jövő kisebbségi kérdéseinek meglátásához, megértéséhez, értelmezéséhez és magyarázatához is nyújtana muníciót olvasóinak. Így az azon kisebbségi ügyekről való gondolkodáshoz is – amely ügyek épp most, épp a szemünk előtt zajlanak, bonyolódnak.

Végül hadd legyek elfogult: talán a fel-felbukkanó újabb konfliktusok is, azok tisztességes és bölcs értelmezései is hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a kisebbségi kérdéseknek egyre kisebb jelentőségük legyen, hogy váljon evidens és közös hitté az – hogy az emberek emberként egyformán értékesek.

Irodalom

- Adorno, Th. W.: Can one live after Auschwitz?, in: Adorno, Th. W. – Tiedemann, R. (szerk.): A philosophical reader 2003, Stanford, Stanford Univ. Press.
- Albrecht, G. és szerzőtársai: Encyclopedya of Disability I–V. 2005. Sage, Thousand Oaks, California.
- Andorka R. (szerk.): Társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon, 1986, Kossuth.
- Aquinói Szt. Tamás: A teológia foglalatja I–II. (Summa Theologiae), 2002, Gede Testvérek Bt., Budapest.
- Arendt, H.: A totalitarizmus gyökerei, 1992, Budapest, Európa.
- Aries Ph.: Gyerek, család, halál, 1987. Budapest, Gondolat.
- Arneson, R.: Equality of Opportunity". Stanford Encyclopedia of Philosophy. Eredeti: 2009. 08. 29., átdolgozva: 2011. 09. 08.
- Aronson, E.: A társas lény, 2008, Akadémiai Kiadó, Bp.
- Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata, https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/hng.pdf
- Balogh, L. – Kádár, A. K. – Majtényi, B. – Pap, A. L.: Antidiszkriminációs és esélyegyenlőségi alapismeretek, 2010, L'Harmattan, Bp.
- Bánfalvy Cs.: A fogyatékos emberek iskolai integrációjáról (A magyarországi integrációs folyamat és helyzet) Esély, 2009/2.
- Bass L.: Szüljön másikat? Súlyosan-halmozottan fogyatékos gyermeket nevelő családok életkörülményei Magyarországon (54–91.) In: Bass, L. (szerk.): Jelentés a súlyosan-halmozottan fogyatékos embereket nevelő családok életkörülményeiről. 2004, Kézénfogva Alapítvány, Bp.
- Becker, H. S.: Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance. 1973, New York: The Free Press.

- Becker H. S.: A kívülállók. Tanulmányok a deviancia szociológiai problémaköréből. In: Andorka Rudolf – Buda Béla – Cseh-Szombathy Béla (szerk.): A deviáns viselkedés szociológiája. 1974, 80–115. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Becker, H.: Outsiders. 1963 (1997), New York, NY: Free Press.
- Bindorffer Gy. (szerk.): Változatok a kettős identitásra. Kisebbségi léthelyzetek és identitásalakzatok a magyarországi horvátok, németek, szerbek, szlovákok, szlovének körében, 2007, Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Bindorffer Gy.: Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban. 2001, Budapest. Új Mandátum Könyvkiadó.
- Brown Ph.: Naming and Framing: The Social Construction of Diagnosis and Illness, 1995, Brown University Journal of Health and Social Behavior (Extra Issue): 34–52.
- Brubaker R.: Ethnicity, Race, and Nationalism, 2009, Annual Review of Sociology 35 (2009): 21–42., <http://works.bepress.com/cgi/viewcontent.cgi?article=1025&context=wrp>
- Calcaqno A.: Foucault and Derrida: The Question of Empowering and Disempowering the Author, 2009, Human studies.
- Charlton, J.: Nothing about us without us: disability oppression and empowerment, 2000, California University Press, Berkeley and Los Angeles, CA.
- Checkel J. T.: Norms, Institutions, and National Identity in Contemporary Europe, 1999 International Studies Quarterly, Vol. 43, No. 1 (Mar., 1999), 83–114.
- Csepeli Gy. – Örkény A. – Székelyi M. : A nemzeti-etnikai identitás változatlansága és átalakulása, Kisebbségkutatás, 1999/4.
- Csepeli, Gy. – Simon, D.: Construction of Roma Identity in Eastern and Central Europe: Perception and Self-Identification. 2004, Journal of Ethnic & Migration Studies, 1: 129–150.
- Cseres-Gergely Zs. – Scharle Á.: Az idősebbek munkaerő-kínálatának növelése és az aktív öregedés, in: Köllő János (szerk.): A magyar foglalkoztatáspolitikai az Európai Foglalkoztatási Stratégia tükrében, SZMM, 2005.
- Dahrendorf, R. : Egy új rend nyomában, 2004, Napvilág, Bp.
- Davis L. J. : Constructing Normalcy, in: Davis L. J. (szerk.): The disability studies reader, 1997, Routledge, New York – London.
- Devlin, R. F – Pothier D. (szerk.): Critical disability theory: essays in philosophy, politics, policy, and law, 2006, Vancouver, UBS Press.

- Dr. Kállai E. – dr. Jóri A.: Ajánlás az etnikai identitásvállalás gyakorlásának garanciáiról és az ahhoz kapcsolódó adatkezelésekről, 2009. november, www.obh.hu
- Dye, T. – Ziegler, H.: *The Irony of Democracy: An Uncommon Introduction to American Politics*, 2008, Thomson Advantage Books.
- EC: Glossary, Equal Opportunities, https://ec.europa.eu/regional_policy/en/policy/what/glossary/e/equal-opportunities
- Elwan, A.: *Poverty and Disability: A Survey of the Literature*. Social Protection Discussion Paper Series. No. 9932. The World Bank, 1999. http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSCContentServer/WDSP/IB/2000/12/15/000094946_0011210532099/Rendered/PDF/multi_page.pdf
- EU and the Roma; https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/combating-discrimination/roma-and-eu_en
- Erős F. – Kovács A. – Lévai K.: *Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok? Interjúk*. 1985 Medvetánc, Budapest, (2–3).
- Fehér F. – Heller Á.: *Biopolitics*, Bécs, 1994. Avebury-European Centre.
- Ferge Zs.: *Mi történik a szegénységgel? Esély 2007/4*.
- Festinger, L.: *A kognitív disszonancia elmélete*, 2000, Budapest, Osiris Kiadó.
- Foucault, M.: *Surveiller et punir*, 1975, Gallimard, Paris.
- Foucault, M.: *The Archaeology of Knowledge*, 2002, London and New York: Routledge.
- Foucoult, M.: *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák*, Debrecen, Latin Betűk, 1998.
- Foucoult, M.: *The birth of biopolitics*, in: Rabinow, P. (ed.): *Michel Foucault, Ethics: Subjectivity and Truth*, 1997, New York: The New Press.
- Fraser, N. – Honneth, A.: *Redistribution or recognition? : A political-philosophical exchange*, 2003. Verso, London New York.
- Fraser, N.: *Justice interruptus: critical reflections on the „postsocialist” condition*, 1997, Routledge, New York.
- Fukuyama, F.: *Against Identity Politics – The New Tribalism and the Crisis of Democracy*, 2018, Foreign Affairs, Dec. 2018, <https://www.foreignaffairs.com/articles/americas/2018-08-14/against-identity-politics-tribalism-francis-fukuyama>
- Fukuyama, F.: *Identity: The Demand for Dignity and the Politics of Resentment*, 2018, Farrar, Straus and Giroux; 1st Edition edition (September 11, 2018).

- Fussel, P.: Osztálylétrán Amerikában. 1987, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1987 (fordította és az utószót írta: Bartos Tibor).
- Gans, H.: The War Against the Poor. 1995 New York: Basic Books.
- Goffmann, E.: Asylums, Penguin, 1991 (eredeti megjelenés: 1961).
- Gordon, D. – Townsend, P. (szerk.): Breadline Europe: the measurement of poverty, Policy Press, Univ. of Bristol, 2000.
- Harari, Y. N.: Sapiens – Az emberiség rövid története, 2017, Bp., Animus Kiadó.
- Havas G. – Kemény I. – Kertesi G.: A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren, 1998, Kritika, 3. sz. 31–36.
- Havas G.: A megélhetési módok és a többségi társadalomhoz fűződő viszony változásai a magyarországi cigányok különböző csoportjaiban, 1996, Budapest. Kandidátusi értekezés.
- Havasi, É.: A transzferjövödelmek szerepe a szegénység csökkentésében, Esély 2005/4.
- Havasi, É.: Szegénység és társadalmi kirekesztettség a mai Magyarországon, Szociológia, 2002/4.
- Heller Á. – Riekman S. P. (szerk.): Biopolitics. The Politics of the Body, Race and Nature, Bécs, 1994, Avebury – European Centre.
- Heriot, G.: The Sad Irony of Affirmative Action, 2013, National Affairs, Winter 2013; <https://nationalaffairs.com/publications/detail/the-sad-irony-of-affirmative-action>.
- Hobsbawm, E. J. E.: A történelemről, a történetírásról. Napvilág Könyvkiadó, Budapest, 2006.
- Hobsbawm, E. J. E.: Primitív lázadók : vázlatok a társadalmi mozgalmak archaikus formáiról a XIX. és a XX. században. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974.
- Ingstad, B. – Reynolds White, S.: Disability and Culture, 1995, University of California Press.
- Kemény I. és mtársai: Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról, 1976, Budapest, MTA Szociológiai Intézete.
- Kende A. – Vajda R. (szerk.): Rasszizmus a tudományban, 2008, Napvilág Kiadó, Bp.
- Kertesi G. – Kézdi G.: A roma és nem roma fiatalok középiskolai továbbtanulása. Első eredmények a TÁRKI – Educatio Életpálya-felmérése alapján. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): Társadalmi riport 2008.

- Kertesi G.: Az empirikus cigánykutatások lehetőségéről, Replika, 1998/3.
- Koulish, R.: Hungarian Roma Attitudes on Minority Rights: The Symbolic Violence of Ethnic Identification, 2005, Europe-Asia Studies, Vol. 57. No. 2 (Mar., 2005), 311–326.
- Kovács A.: Zsidó identitás és etnicitás. Világosság 1992/4: 280–291.
- Köllő, J.: Miért nem keresnek állást a magyar munkanélküliek? Budapesti Munka-gazdaságtani Füzetek, 2009/3. <http://www.econ.core.hu/file/download/bwp/BWP0903.pdf>
- Krémer, B.: Bevezetés a szociálpolitikába, 2009, Bp., Napvilág Kiadó.
- Ladányi J. – Szelényi I.: Roma etnicitás és társadalmi kirekesztettség, http://www.romapage.hu/uploads/media/ladanyi_szelenyi_roma_etnicitas.pdf
- Ladányi J.: Romák Közép-Kelet-Európában. Társadalmi Szemle, 1996/4.
- Ladányi J. – Szelényi I.: Ki a cigány? és L. J. – Sz. I.: Az etnikai besorolás objektivitásáról, in: Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok. Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó, 2000.
- Lasch Ch.: Az önimádat társadalma, 1996, Európa Kiadó, Budapest.
- Link, B. G. – Phelan J. C.: „The Labelling Theory of Mental Disorder (II): The Consequences of Labeling”, in: A Handbook for the Study of Mental Health: Social Contexts, Theories, and Systems. Cambridge: Cambridge UP, 361–76.
- Lister, R. (szerk.): Charles Murray and the Underclass: The Developing Debate, 1996, IEA Health and Welfare Unit in association with The Sunday Times London. <http://www.civitas.org.uk/pdf/cw33.pdf>
- MacDonald R. (szerk.): Youth, the 'underclass' and social exclusion, 1997, Routledge, NY.
- MacDonald, R. – Shildrick, T.: Street Corner Society: Leisure Careers, Youth (Sub)culture and Social Exclusion, Leisure Studies, 2007 Vol. 26. Nr. 3., July 2007, 339–355.
- Marlier, E. – Atkinson, A. B. – Cantillon, B. – Nolan, B.: The EU and Social Inclusion: Facing the Challenges, 2004, EU, Brüsszel, illetve 2007, Policy Press, Bristol.
- Marshall T. H.: Az állampolgáriság fejlődése a 19. század végéig, in: Ferge – Lévai (szerk.): A jóléti állam, 50–59.
- Marshall, T. H.: Citizenship and social class and other essays. 1950, Cambridge, Cambridge University Press.
- Márton L.: Kiválasztottak és elvegyülők, 1989, JAK.

- Maschke, M.: Behindertenpolitik in EU, DISS-2007, Endfassung für Verlag.
- Matza D.: *Becoming Deviant*, 1969, Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall.
- Mayes, D. G. – Berghman, J. – Salais, R.: *Social Exclusion and European Policy*, 2001 Edward Elgar.
- Mead G. H.: *A pszichikum, az én és a társadalom*, 1973, Gondolat, Budapest.
- Micklewright, J. – Nagy, Gy.: *Az álláskeresés ellenőrzése és a munkanélküliség időtartama*, 2006. *Közgazdasági Szemle*, LIII. évf., 2006. július–augusztus, 641–660.
- Nelson T. D. (szerk.): *Handbook of prejudice, stereotyping, and discrimination*, 2009, Psychology Press – Taylor & Francis Group.
- Oliver M.: *Disability and Dependency: A Creation of Industrial Societies?*, in: Barton L.: *Disability and Dependency*, 1999. *Disability, Handicap and Life Chances Series*, The Falmer Press, Bristol.
- Paksi, B. – Demetrovits, Zs. (szerk.): *Drogprevenció és egészségfejlesztés az iskolában*, 2011, L'Harmattan, Budapest. http://viselkedeskutato.hu/index.php?option=com_attachments&task=download&id=29&lang=hu
- Parsons, T.: *A beteg szerep*. http://lakatos007.netfirms.com/tanitas/szociologia/tavasz/parsons_sick_role.htm
- Putnam, R.: *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, 2000, New York, Simon & Schuster.
- Rademakers, J.: *Affirmative action: Theory and practise*, 2016, Tilburg Univ. Tilburg, <http://arno.uvt.nl/show.cgi?fid=141766>
- Rapley, M.: *The social construction of intellectual disability*, 2004, Cambridge, Cambridge University Press.
- Ringold, D. – Kasek, L.: *Social assistance in the new EU member states : strengthening performance and labor market incentives*, Word Bank Working paper 117, 2007. http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSEContentServer/WDSP/IB/2007/08/28/000020953_20070828145422/Rendered/PDF/405410ECA0Soci1LIC0disclosed0Aug271.pdf
- Roemer, J.: *Equality of Opportunity*, 1998, Cambridge, Cambridge University Press.
- Room G. (szerk.): *Beyond the Threshold: The measurement and Analysis of Social Exclusion*, Bristol, 1995, The Policy Press.
- Rorke, B., Matache, M., Friedman, E.: *A Lost Decade? – Reflections on Roma Inclusion Decade 2005–2015*, Decade of Roma Inclusion Secretariat Foundation, 2020. https://www.academia.edu/33299477/A_Lost_Decade_Reflections_on_Roma_Inclusion_2005-2015?auto=download

- Roosevelt, K. III.: The Ironies of Affirmative Action, 2015, University of Pennsylvania Law School – Penn Law: Legal Scholarship Repository, <https://scholarship.law.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=1563&context=jcl>
- Sampson R. J. – Raudenbush S. W.: Neighborhood Stigma and the Social Construction of „Broken Windows”. 2004, Social Psychology Quarterly, Vol. 67., No. 4 (Dec., 2004), 319–342.
- Scharle Á.: A fogyatékos emberek foglalkoztatási esélyeinek növelése, in: Köllő J. (szerk.): A magyar foglalkoztatáspolitikai az Európai Foglalkoztatási Stratégia tükrében, SZMM, 2005.
- Scharle Á.: A rokkantnyugdíjasok munkakínálatának változása 1992–2000. Zárótanulmány A „Közösen a jövő munkahelyeiért” Alapítvány Kuratóriumának kutatói pályázatához, Budapest, 2003.
- Scheff, Th. J.: Being Mentally Ill. 1984 2nd ed. Piscataway: Aldine Transaction.
- Sen, A. : Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation. Oxford University Press, 1981.
- Sen, A.: Democracy as a Universal Value, 1999. Journal of Democracy 10(3): 3–17.
- Sen, A.: A sociological approach to the measurement of poverty: a reply to Professor Peter Townsend – Oxford Economic Papers, 1985, 669–, Oxford University Press.
- Sen, A.: Development as Freedom, 1999, Oxford University Press.
- Sen, A.: Inequality Re-examined. 1992, Clarendon Press.
- Sen, A.: Markets and Freedoms. 1993, Oxford Economic Papers 45: 519–41.
- Sen, A.: Poor, Relatively Speaking, Oxford. Economic Papers, 1983, p. 153, Oxford University Press.
- Sen, A.: Társadalmi kirekesztés: Fogalom, alkalmazás és vizsgálat. Esély 2003/6. és 2007/1.
- Skrentny, J. D.: Ironies of Affirmative Action: Politics, Culture, and Justice in America 1996 Chicago: University of Chicago Press.
- Stiker H.-J. (szerk.): A history of disability, Michigan University Press, 1999 (az eredeti megjelenés: Corps Infirmé et Société, Éditions Dunod, Paris, 1997).
- Szent Ágoston Regulája, SziT, Budapest, 1992.
- Szuhay P.: Az etnikai csoportok öndefiníciói, in: Kemény I. (szerk.): Változó Világ 31. A magyarországi romák, <http://www.valtozovilag.hu/cw/magyarorszagiro-mak.htm>

- Tajfel H. – Billig M. G. – Bundy R. P. – Flament C.: Social categorization and inter-group behaviour *European Journal of Social Psychology* 2008. Vol. 1. Issue 2., 149–178.
- Telles E. – Lim N.: Does it Matter Who Answers the Race Question? Racial Classification and Income Inequality in Brazil *Demography*, 1998, Vol. 35. No. 4. (Nov., 1998), 465–474.
- Telles, E. E.: *Race in Another America: The Significance of Skin Color in Brazil*. 2004. Princeton University Press. <http://www.pupress.princeton.edu/titles/7846.html>
- Terpstra J.: Youth subculture and Social Exclusion , 2006, *Young* Vol. 14. No. 2., 83–99.
- Times: „The most cited authors of books in the humanities”, [timeshighereducation.co.uk](http://www.timeshighereducation.co.uk). 2009-03-26. <http://www.timeshighereducation.co.uk/story.asp?storyCode=405956§ioncode=26>. Retrieved 2009.11.16.
- Tóth, T.: Jogi Kaleidoszkóp, 2. füzet, 1. fejezet: Civilisztika (A polgári jog és „környéke”) <http://mek.oszk.hu/02100/02178/02178.htm>
- Townsend, P.: *A Sociological Approach to the Measurement of Poverty – A Rejoinder to Professor Amartya Sen* – *Oxford Economic Papers*, 1985, p. 659. Oxford University Press.
- Townsend, P.: *Poverty in the United Kingdom: a survey of household resources and standards of living*, Harmondsworth: Penguin Books, 1979.
- Vito, G. F. – Maahs J. R. – Holmes R. M.: *Criminology: Theory, Research And Policy*. 2006, 2nd ed. Sudbury: Jones & Bartlett.

■ ■ ■ A SOROZATBAN MEGJELENT KÖTETEK ■ ■ ■

1. Albert Fruzsina: Emberi kapcsolatok. *A személyes kapcsolat-hálózatok szociológiai szempontú elemzése*
2. Czibere Ibolya: Egyenlőtlenségek a vidéki társadalomban
3. Csizmady Adrienne: A városszociológia alapjai
4. Elekes Zsuzsanna: Rizikó-magatartások epidemiológiai megközelítésben
5. Kovách Imre: Vidékszociológia
6. Krémer Balázs: Kisebbségpolitika. *Szempontok a kisebbségek társadalmi helyzetének és a kisebbségpolitikák értelmezéséhez, magyarázatához*
7. Murányi István: Fiatalok állampolgári szocializációja
8. Nagy Terézia: Differenciáltan a migrációról. *Migráns életek, élethelyzetek és a migráns élethelyzet keretei*
9. Sik Endre: A migráció szociológiája 3.0
10. Sik Endre: Traktátus a társadalomtudományok kutatási módszereiről gondolkodók számára
11. Szabari Vera: A történet szociológiája – *Kontextus és reflexivitás a szociológia örökségének feldolgozásában*
12. Szarvák Tibor: Adalékok a társadalmi felzárkózás szociológiájának értelmezéséhez. *Közösségi és egyéni szerepek, társadalmi meghatározottságok a vidéki Magyarországon*
13. Szalma Ivett – Takács Judit: Családszociológiai mozaik